

Dr Olivera Pavićević
Dr Aleksandra Bulatović
Dr Ljeposava Ilijić

**OTPORNOST
ASIMETRIJE MAKRO–DISKURSA
I MIKRO PROCESA**

Beograd, 2019.

Dr Olivera Pavićević, Dr Aleksandra Bulatović,
Dr Ljeposava Ilijić

OTPORNOST
ASIMETRIJE MAKRO–DISKURSA
I MIKRO PROCESA

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzenti
Dr Sanja Čopić
Dr Aleksandar Fatić
Dr Milica Kovačević

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Dizajn korica
Ana Batrićević

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

SADRŽAJ

O konceptu otpornosti	9
Otpornost kao hibridni koncept.....	13
Otpornost – unutrašnji kapacitet ili naučeni obrazac?	21
Konceptualizacija otpornosti kao društvenog kapaciteta	27
Konceptualizacija otpornosti kao individualnog kapaciteta.....	33
Rizik i otpornost.....	43
Otpornost kao preživljavanje ili kao razlika između živećeg i neživećeg života	51
Koncept otpornosti – od otpora do kreativnosti.....	61
Otpornost – mikro–značenja i mikro–procesi	67
Otpornost kao postliberalna egzistencija (makro i mikro procesi)	77
Neotporna otpornost.....	85

Izvinjenje i praštanje kao mikro–proces i njihov značaj za restorativno socijalno okruženje	93
Restorativna pravda i otpornost	103
Otpornost kao penološki fenomen.....	115
Konstrukti otpornosti i odustajanja od kriminala u kontekstu resocijalizacije	119
Odustajanje od kriminalnog ponašanja.....	123
Razlozi za odustajanje od kriminalnog ponašanja.....	129
Teorijska utemeljenja procesa odustajanja i faktori odustajanja	133
Ključna konceptualna pitanja procesa odustajanja od kriminala	137
Faktori i procesi koji utiču na odustajanje od kriminala	143
Starost i sazrevanje.....	143
Socijalni/strukturalni faktori	145
Subjektivni/kognitivni faktori.....	150
Uloga društvenog kapitala u procesu odustajanja od kriminala	155
Uloga formalnog tretmana na proces odustajanja od kriminala (Upitnik za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenika).....	171
Kritike modela tretmana zasnovane na riziku, potrebama i responzivnosti.....	179
Značaj integrativnog pristupa u proučavanju procesa odustajanja i otpornosti.....	183
Primeri programa koji podstiču proces odustajanja od kriminala	195

Značaj narativnog pristupa u proučavanju procesa odustajanja	201
Završna razmatranja	207
Literatura	219

O KONCEPTU OTPORNOSTI

Mi smo u veku istovremenog, u epohi naporednog, epohi bliskog i dalekog, susednog, raštrkanog. Nalazimo se u času u kome je svet na kušnji, verujem, ne toliko kao jedan veliki život koji se razvija tokom vremena, već kao mreža koja vezuje tačke i koja stvara sopstveni nered (Fuko, 2005: 29).

Koncept otpornosti (na engleskom: resilience) je ušao u savremeni teorijski diskurs kao ideja o podsticanju sposobnosti za podnošenje traume i adaptaciju na nepovoljne, rizične i stresne okolnosti, da bi vremenom prerastao u široko prihvaćen koncept u sklopu različitih naučnih disciplina (organizacione nauke, bezbednost, upravljanje vanrednim situacijama, humanitarne kampanje, infrastruktura, globalna i nacionalna ekonomija). Otpornost je iz inženjerskih, psiholoških i ekoloških teorija u kojima se inicijalno razvijala ideja o kapacitetima dinamičkih sistema da se suprotstavljaju izazovima uništenja, izrastao u koncept koji ima veliku diskurzivnu moć (Jakola, 2015). Danas je otpornost paradigma

koja figurira u najširem spektru ljudske egzistencije: u oblasti bezbednosti, u razmatranju klimatskih promena, koncipiranju zaštite kritične infrastrukture, razradi procedura za postupanje u slučaju prirodne katastrofe, pandemije i terorističkih napada, pri čemu se ove različite političke arene okreću prema horizontu koji se projektuje na osnovu tzv. graničnih situacija kada se ljudi suočavaju sa situacijama u kojima se suočavaju sa bolom, patnjom, smrću (Walker, Cooper, 2011). Povezujući svetove finansija, bezbednosti i urbane infrastrukture u okviru jednog koncepta, otpornost postaje idiom globalnog upravljanja zaduženog za kreiranje javnih politika¹. On je zasnovan na prepoznavanju i aktiviranju unutrašnjih snaga i sposobnosti koje pojedincima ili kolektivima omogućavaju da se suoče sa privremenim i permanentnim okolnostima neizvesnosti, rizika i traume.

¹ Javne politike su povezane sa pitanjem rasprostriranja moći kroz indukovanje normi, novih pojmova i parametara koji dolaze iz sfere nauke. Složeno delovanje moći kroz složeno umrežavanje koje se vrši preko tehnika, procedura i mehanizma kao činilaca naše svakodnevne pomera vertikalne učinke pojma suvereniteta ka razmatranju delatne dimenzije moći i njene ukorenjenosti u jednu složenu celinu, gde se društvo i kultura nerazlučivo prepliću (Abels, 2014). Javne politike daju institucionalni legitimitet jednom ili većem broju diskursa potiskujući one druge na margine društva. Zahvaljujući tome, pojedina viđenja stvarnosti ostvaruju hegemoniju u društvu predstavljajući se kao istinita pod okriljem pretpostavljene racionalnosti i objektivnosti javnih politika u kojima su sadržani (Wedel et al., 2005: 37 prema: Vukićević, 2015: 108). Ako se javne politike, odnosno diskursi koje propagiraju, tumače kao racionalni i praktični, onda se alternativni diskursi mogu proglasiti iracionalnim i nepraktičnim (ibid.). U takvim okolnostima preispitivanje, kritikovanje i odbacivanje neke javne politike, odnosno diskursa koji su u njoj zastupljeni je otežano, ali ne i nemoguće – javne politike su neprekidno poprište borbi i nadmetanja za prevlast između različitih aktera, odnosno diskursa koje oni zastupaju (ibid.). Država je postala sfera u okviru koje planiranje (*policy-making*), zbog uticaja transnacionalnih mreža, nije celovito i zaokruženo nego je fragmentirano, rascepkano (Abels, 2014: 127). Zbog toga, moć treba da se analizira kao nešto što kruži, ili pre kao nešto što je delatno samo u lancu (Fuko, prema: Abeles, 2014: 151).

Polazeći od prvobitne primene u inženjerskim i ekološkim sistemskim teorijama, koncept otpornosti je paralelno razvijan u psihijatrijskim i psihološkim istraživanjima dece i mladih. Vremenom, koncept je prerastao u „doktrinu otpornosti” koja se pojavljuje kao univerzalni recept za suočavanje sa nepovoljnim okolnostima (Holling, 1973; Adger, 2000; Garnezy, 1971; Masten, 2001; Werner, 1995; Luthar, 1991; Rutter, 1994).²

Psihološko poreklo otpornosti u koncipiranju narativa o otpornosti pojavljuje se kao psihologija promene ili psihologija spremnosti na promene koja „artikuliše unutrašnju promenu kao sredstvo za dugoročne spoljne promene” (Hopkins, 2011: 75).³ Negativna osećanja poput besa i krivice, ili usmeravanja

² Prvobitna ideja i prepoznavanje otpornosti, u određenoj meri, je postala deo neoliberalnih diskursa koji se odnose na pedagogiju izrazite individualne odgovornosti. Njihova dominacija se ogleda u radu vaspitača, nastavnika i pedagoga u vrtićima i školama, zdravstvenih radnika (školske medicinske sestre, psiholozi i psihijatri) koji neprekidno crpu neoliberalne diskurse u rešavanju dečijih problema. Institira se na nedostatku izvesnog kvaliteta, bilo da je to samopouzdanje, samokontrola (kontrola impulsa, samoregulacija, samoljublje, samoupravljanje). Upravljačke sposobnosti dece postaju dominantni zahtev u norveškim vrtićima, a rešavanje problema je redukovano i zahteva promenu unutar deteta. Čak i kada su faktori situacije ili okoline priznate, većina stručnjaka se slaže da dete treba obučavati da postane bolje a shodno kriterijumima stručnjaka, bez obraćanja pažnje na strukturalne promene u okruženju deteta (Türken, 2017). Loše ponašanje se tretira kao sopstveni izbor uz ignorisanje drugih situacionih faktora u školi i van nje. Uzdržavanje od lošeg izbora je preporučena pedagoška mera. Granica za utvrđivanje lične odgovornosti je dovedena do radikalne individualizacije patologizacije prakse koja utiče na subjektivnost i dobrobit (ibid.).

³ Reč je o pokretu Tranzicije koji predstavlja pokušaj alternative globalnom neoliberalnom poretku, a nastao je u Velikoj Britaniji kao inicijativa fokusirana na lokalnu i lokalno usmerenu budućnost različitih inkluzivnih perkulturnih identiteta. Pokret je kritikovan zbog elitističkih, nedovoljno radikalnih i utopističkih dometa koji otpornost upotrebljavaju i ilustruju u posthumanističkom, pa i neoliberalnom dekoru (videti detaljnije u: Alloun, Alexander, 2014).

razmišljanja na „mračnu sudbinu” ne podstiču promene (ibid.). Humanističke akademske discipline, psihoterapije, psihologije i eko–psihologije opisuju, razumeju i podržavaju postepene unutrašnje promene u ljudima i zajednicama sa namerom da ih dovedu do trajnih promena u ponašanju. To su različite komunikacijske strategije i aktivnosti koje se koriste u različitim fazama, od podizanja svesti do pokretačke akcije (ibid.). U tu eklektiku psiholoških faktora otpornosti uključeni su uvidi u istočne religije, meditacije, „transformacije svesti” i samorazvoja kako bi se ljudi naučili kako da se odnose prema promenama na pozitivan način. Ovi „unutrašnji naponi” su deo razvijanja različitih oblika „samopoštovanja” i „novih subjektiviteta” koji su sposobni za „oslobađajuće i moćne izraze mašte” (Sharp, 2009, prema: Alloun, Alexander, 2014). Ovde je reč o elementima otpornosti koji se odnose na oblikovanje individualnih psiholoških kapaciteta za otpornost. Međutim, tendencija diskursa da defininišu način na koji je uređen i organizovan društveni svet čini diskurs otpornosti delom „društveno konstruisanog sistema moći i značenja koji utiče na subjektivitet pojedinaca oblikujući njihov osećaj identiteta” (Connolly, 1998: 14). Ovako određen diskurs otpornosti u velikoj meri dominira širim društvenim diskursom što nameće pitanje odnosa diskursa otpornosti i neoliberalnog upravljanja, kao i mogućnosti da se otpornost sagleda kao prostor izmicanja neoliberalnoj paradigmi.

OTPORNOST KAO HIBRIDNI KONCEPT

Psihološko razumevanje otpornosti je fokusirano na lične kapacitete koji pomažu ljudima da se suoče sa traumatičnim događajima kao što su prirodne katastrofe, teroristički napadi ili lični gubici (Bonanno et al., 2004). Na nivou zajednice, otpornost se opisuje kao sposobnost zajednica da izdrže eksterne šokove koji ugrožavaju njihovu socijalnu infrastrukturu (Adger, 2000).

Stresori odnose na varijabilnosti životne sredine (klimatski ekstremi, najezde štetočina, epidemije, prirodne katastrofe, smanjivanje raspoloživih prirodnih resursa), kao i na promene socijalne sredine (ekonomski i politički preokreti kao što su brze promene na svetskim tržištima ili u migracionim tokovima, turizam, razvoj infrastrukture, socijalno–prostorne transformacije, ekonomske krize i neizvesnost, zdravstveni rizici).⁴ Reč je o okolnostima u kojima globalna ekonomija nastavlja da degradira planetarne ekosisteme), biodiverzitet

⁴ Stresori su događaji koji mogu da poremete jedinku u svakodnevnom funkcionisanju. Takvi događaju zahtevaju da se jedinka prilagodi, nezavisno od tog da li je stresor prirodna ili društvena katastrofa, lična tragedija ili razvojna prekretnica.

nastavlja da opada, potrošnja nafte dolazi do svog vrhunca, sveža voda i ostali ključni resursi postaju sve oskudniji (...), populacija nastavlja da raste, finansijski sistemi i dalje pokazuju znake nestabilnosti (Rockstrom et al., 2009; UN, 2010; Miller, Sorrell, 2014; Brecha, 2013; Brown, 2011; UNDSEA, 2012; Tverberg, 2012, navedeno prema: Alloun, Aleksander, 2014). Potraga za odgovorima na stanje koje se pogoršava nije dovela do rezultata na planu ekološke modernizacije i zelenog kapitalizma i to se neće dogoditi sve dok tehnološki napredak ne bude u skladu sa etikom dovoljnosti, a ne sa imperativom rasta (Alloun, Aleksander, 2014).

Otpornost, verovatno novi „prožimajući idiom globalnog upravljanja” dolazi na mesto održivosti i održivog razvoja koje su bile tzv. reči–zujalice (na engleskom: *buzzwords*) XX veka (Walker, Cooper, 2011: 144). Otpornost se nametnula kao dominantni diskurs kada su u pitanju upravljanje rizikom i upravljanje promenama u XIX veku (Walker, Cooper, 2011). Krajem XX veka ideja adaptacije kroz rast povezala je ekološke i društvene sisteme u složene adaptivne sisteme, a ideja o njihovoj otpornosti na promene doživljava uspon u periodu krize početkom XIX veka (globalna ekonomska kriza se pojavljuje u okolnostima višestrukih ekoloških i bezbedonosnih rizika).⁵ Koncept otpornosti sugeriše da složeni socio–ekološki

⁵ Složenost sistema se pojavljuje u okviru novih biofilozofskih diskursa koji se često samoreferiraju kao novi oblik nauke, “složene nauke” koja “poredak” shvata kao “složen” promenljiv i dinamičan, a ne samo kao složen. Evolucionari procesi prirodne selekcije igraju ulogu u reprodukciji takvog poretka, a pošto prirodna selekcija nije poreklo samog poretka, teoretičari složenosti se prvo fokusiraju na pitanje kakve okolnosti stvaraju sisteme koji su sposobni da se reprodukuju na nelinearne načine. Prema mišljenju uticajnih teoretičara složenosti, poredak nije stabilni atribut pre-oblikovanih tela obdarenih *ab initio* nezamenljivim svojstvima i karakteristikama (Kauffman, 1995, prema: Dillon, Reid, 2001: 43). Poreklo samoreprodukcije je funkcija spontanog samonadzora koji

sistemi, ne samo da su sposobni da se prilagode na promene, već se otpornost pojavljuje kao rešenje za globalne probleme i sposobnost za kontinuiranu (re)organizaciju, transformaciju i razvoj (Folke, 2006). Socijalno–ekološka otpornost je uključila ekološke ideje o tome da je naša sredina (prirodna i socijalna, prim aut.) ima inherentne granice koje su iskazane u okviru koncepta „tačaka kočenja”, „pragova” i „planetarnih granica prema kojima treba prilagoditi ljudsku aktivnost” (Folke et al., 2011). Neverovatno širenje ljudskih aktivnosti u konvergentnom globalizovanom društvu i poboljšanje životnog standarda za veliki procenat stanovništva na planeti gurnulo je čovečanstvo u novu geološku eru u kojoj globalne promene životne sredine postaju izazov ljudskoj dobrobiti i budućnosti Zemlje (Folke et al., 2011). Centralna karakteristika otpornosti se odnosi na kapacitet za adaptaciju — prilagođavanje promenama i poremećajima uz održavanje integriteta i osnovnih funkcija sistema. Faktori koji generišu ovakvu vrstu otpornosti uključuju raznolikost, modularnost (sistemski elementi se distribuiraju i labavo su povezani, nezavisni su, ali se na izvestan način preklapaju) i jake povratne sprege (posledice akcija se brzo ispoljavaju u socijalnim i ekološkim sistemima omogućavajući ljudima da prepoznaju pragove i tačke kočenja) (Alloun, Alexander, 2014).

Sušтина svojstva otpornosti se sastoji u kapacitetu individue ili entiteta da se izbori sa udarom, oporavi i nastavi da se razvija u novim okolnostima (Pavićević, 2016). Pomak u sagledavanju ljudskih kapaciteta kao potencijala za prilagođavanje i rast u suočavanju sa nesrećama različitih vrsta

proizlazi iz prebiotskih sastojaka sposobnih da iniciraju sisteme samoreprodukcije kada postignu kritični prag povezanosti. Funkcija složenih procesa zavisi od logike i dinamike povezanosti izazvajući nelinearne oblike promena, pošto se kombinuju i rekombinuju zajednički se razvijajući sa svojim promenljivim okruženjima (Dillon, Reid, 2001).

predstavlja promenu paradigme koja je u XX veku dominirala u istraživanjima o riziku i ranjivosti. Pozitivna psihologija, kao grana psihologije koja se bavi ukupnim ljudskim iskustvima kako bi otkrivala na koji način usmeravati ljude da vode ispunjeniji i srećni život, stavila je ljudsku snagu u fokus preokreta koji deficit i traumu pokušava da sagleda kao podsticaj, a ne kao nepremostivu, parališuću prepreku. Istraživanje ranjivosti i rizika se okreću ka jačanju ljudskih i ekoloških resursa, posebno kada su u pitanju individue i društva u postraumatskoj fazi.

Međutim, ukupna individualna otpornost u jednoj zajednici ne podrazumeva jednostavnu vezu sa društvenom otpornošću te zajednice, tačnije, ona nije sinteza unutrašnjih i individualnih kapaciteta otpornosti svojih članova. Shodno tome, teško je uspostaviti sveobuhvatni društveni pogled na otpornost, posebno na način kodifikacije prilagodljivog upravljanja i uspostavljanja ravnoteže (homeostaze, tj. sposobnosti organizma za samoregulaciju zahvaljujući čemu se može vratiti u prethodniostanje pre nego što je narušeno njegovo funkcionisanje ili sastav) kakav postoji u Holingovoj ekološkoj teoriji sistema (Holling, 1973). Prelazak iz ekologije na socijalnu ekologiju ili kulturnu ekologiju podrazumeva tranziciju koja definiše otpornost „kao koncept sistema, društveno–ekološkog sistema u kome su integrisane međuzavisne jedinice i koji se može razumeti kao kompleksan adaptivni sistem po sebi” (Berkes, Ross, 2013: 14). Socijalna otpornost se definiše kao kapacitet društvenih subjekata (pojedina, grupa, zajednica, organizacija) da odgovore pozitivno na nevolje. To je kapacitet zajednice koji uključuje komponente otpornosti, oporavka i kreativnosti, a odnosi se na njene napore da izdrži katastrofu i njene posledice. Ovaj kapacitet zajednice predstavlja njenu sposobnost da prevaziđe katastrofe, dok se kreativnost odnosi na sposobnost da se sa

više aspekata ubrza i optimizuje oporavak na svim nivoima zajednice i dostigne nivo funkcionisanja pre katastrofe (Maguire, Hagan, 2007).

Razumevanje otpornosti zahteva razumevanje složenosti, a otpornost nikada nije nezavisna od drugih funkcija složenog sistema. U centralnom prostoru diskursa otpornosti složenost predstavlja neupitnu istinu (Jakola, 2015). Razumevanje načina kako svet stvarno funkcioniše odnosi se na pretpostavke međusobno povezanih sistema čoveka i prirode kojima je nemoguće upravljati optimizacijom jer su socijalno–ekološki sistemi složeni, adaptivni, međusobno povezani, sa promenljivim oblicima i uglavnom nepredvidljivim ponašanjem (Walker, Salt, 2006). Jedino što je konstantno jeste promena a otpornost predstavlja odgovor na situaciju u kojoj se krize i poremećaji smatraju sistemskim karakteristikama.

Sagledavanje socijalnih i ekoloških sistema kroz specifičan proces evolutivne nelinearne interakcije (Holling, 1996; Masten, Obradovic, 2008) u kome dolazi do uzajamnog prilagođavanja visoko interaktivnih vrsta, doveli su do pokušaja da se koncept otpornosti razume kao način na koji su ovi sistemi povezani. U praktičnom smislu, razumevanje otpornosti omogućava analitičarima i donosiocima odluka da identifikuju verovatnoću smene ili prelaza između različitih konfiguracija sistema (Peterson, 2000). Adaptivni ciklus se ispoljava kao mogućnost smene sistema (adaptivni kapacitet) u situaciji spore ili brze promene njegovih pojedinih varijabli. Prilagodljivost se odnosi na društvenu komponentu kapaciteta ljudi da upravljaju otpornošću — prilagodljivost je preduslov otpornosti (Folke et al., 2010).⁶

⁶ Međunarodne organizacije su preuzele ove naučne interpretacije i preformulisale ih u političke diskurse koji predstavljaju dobar primer

Pojam otpornosti uvek obuhvata prirodu pretnje i opasnosti za adaptaciju, kao i kvalitet adaptacije koja treba da bude u skladu sa ispoljavanjem opasnosti. Razmišljanje o otpornosti je prošlo kroz metamorfozu — od ideje o otpornosti kao pasivnoj adaptaciji izmenjena u ideju aktivne transformacije kroz promene bez gubitka izvorne funkcije sistema. Održivost posmatrana kroz jačanje otpornosti ekoloških i socijalnih sistema postaje deo „hibridnih koncepata otpornosti koja uvažava njihovu složenost i uključuje različite aspekte života ovih sistema” (Brand, Jax, 2007).

Tako, diskurs otpornosti počinje da deluje kao sredstvo sistematskog snižavanja očekivanja javnosti stavljajući veliki naglasak na teškoće kao delimično rešive i gotovo neizbežne (Amin, 2013: 150) čime se šalje poruka da ne možemo očekivati zaštitu od svega i da se sigurno ne možemo osloniti na državu. To navodi na zaključak da, u složenom poretku stvari, država prestaje da bude središte svakog oblika regulative, da se stvaraju nove mreže solidarnosti i manje kruti, promenljivi načini delovanja. Nastaju novi oblici podržavnih suvereniteta — pokretljivi, višestruki i kontekstualni. Njih treba uskladiti sa razvojem privatnog oblika upravljanja, nevladinim organizacijama, fondacijama, think thank-ovima, trgovinskim udruženjima, mafijaškim strukturama (Abeles, 2014: 128). Nesigurnost, heterogenost, neuhvatljivost savremenih praksi neoliberalizma koji i dalje drži upravljačku hegemonističku poziciju uprkost opsežnoj i održivoj kritici koja dolazi iz različitih društvenih i javnih sfera ukazuje na činjenicu da je njegova racionalnost postala prodorna i neuhvatljiva Hidra (mitsko višeglavno čudovište) našeg vremena (Higgins, Lerner, 2017). Adaptivni kapaciteti i hibridnost neoliberalizma ograničavaju angažovanje u svakodnevnim praksama kroz

biopolitizacije o kojoj će kasnije biti reč (o političkoj analizi diskursa otpornosti videti u (Jakola, 2015).

konstantno kretanje, neujednačene primene, mutacije i prilagođavanje lokalnim postavkama, pri čemu se heterogeni elementi spajaju u nekoherentne skupine ograničenog trajanja koje je teško analizirati. Hibridnost otpornosti i njena uklopljenost u neoliberalni zahtev za prilagođavanjem kroz mutaciju izazivaju brigu da sve što se kaže ili uradi podpada pod, tzv. TINA argument (*There is no alternative*) koji se koristi da bi se potkrepio stav da nema više oportunističkih mogućnosti za postupanje, tj. nema izbora, već se može postupati samo na jedan način (ibid).⁷ Novi obrasci upravljanja i nove dinamike izmenili su odnos globalnog, regionalnog i lokalnog isturajući otpornost kao veštinu opstanka u novim ekonomskim, političkim i društvenim praksama. Upoznavanje sa rizikom i njegovo prihvatanje, kao društvene datosti u procesu osnaživanja i osposobljavanja pripadnika zajednice da se sa rizikom uspešnije nose, preporučuje koncept otpornosti kao važan deo napora koje društvene zajednice ulažu pri suočavanju sa potencijalnom katastrofom čiji je nastanak izvan mogućnosti kontrole, ali je njeno prevazilaženje moguće sa stanovišta otpornosti. Na opisan način u koncept otpornosti se uključuju nove sfere društva, pa onda govorimo o otpornim organizacijama i otpornim demokratijama koje nastoje da neguju individualna sredstva otpornosti.

⁷ TINA argument se kao slogan vezuje za političko delovanje i stavove Margaret Thatcher, uticajne britanske premijerke koja je rukovodila britanskom politikom u trenucima najveće političke i ekonomske krize u drugoj polovini XX veka. Ona je bila predvodnik konzervativne političke struje i zagovarala je tržišnu privredu kao jedini održivi regulator sveukupnih društvenih odnosa. Međutim, shvatanje ekonomije u svetlu savremen ekonomske krize ne može biti jednostavno. Kako tvrdi Veselin Vukotić, ključne ideje današnjeg razvoja misli o ekonomiji slobodnog tržišta bi trebalo razumeti kao „negiranje sadašnjeg društvenog ugovora koji karakteriše prinudna solidarnost i društvena racionalnost.” Kako „pojedinaac mora biti u saglasju sa kolektivnom (društvenom) racionalnošću. „Racionalno je samo ono što je u interesu društva, koliko god da je suprotno interesima pojedinaca.” (Vukotić, 2014: 11).

OTPORNOST – UNUTRAŠNJI KAPACITET ILI NAUČENI OBRAZAC?

Složenost i interdisciplinarnost makro–diskursa otpornosti čini otpornost dinamičnim i višedimenzionalnim procesom prilagođavanja neželjenim i nepredvidljivim promenama u ljudskim, institucionalnim i bio–sistemima. Složeni višestruki indeks otpornosti (RI – Resilience Index) poziva na saradnju između interdisciplinarnih istraživačkih institucija, kreatora politika i praktičara uključenih u održive sisteme socijalne i zdravstvene zaštite (Almedom, 2008). Makro–diskurs otpornosti podrazumeva složenost sistema, međuzavisnost i adaptabilnost koja ne samo što obezbeđuje opstanak već daje mogućnost za kreativni razvoj nakon traumatičnog događaja.

Otpornost se u praksi pojavljuje, i kao spontano ispoljena sposobnost individue ili entiteta, i kao veština koja zahteva određene pripreme, učenje i vežbu. U tom smislu, zajednice mogu biti „otporne i pokazivati neku vrstu stabilnosti i prilagodljivosti nesvesno, „po prirodi, bez promišljanja, bez namerne ili planirane akcije. Otpornost se može generisati iz strukture, stanja uma, obrasca ponašanja kao prethodnicima šoka koji je zadesio zajednicu. Takva svojstva mogu čak i apsorbovati silu promene, onda kada ta promena nije privukla

pažnju, te ostaje neuočena (Lendvay, 2016). Socijalna otpornost se, takođe, odnosi na lokalne kapacitete za upravljanje bez smernica i unapred projektovanog, obučenog, regulisanog i kontrolisanog načina samoorganizovanja. Ona podrazumeva kapacitete koji se sami generišu ili spontano javljaju u periodima krize (Kaufmann, 2013). Prepoznavanje otpornosti kao lokalne prakse i spontanog samoorganizovanja uvažava visok stepen lokalne autonomije u rešavanju kriznih situacija i odstupa od diskurzivne prakse holističkih pristupa kompleksnih društveno–ekoloških sistema zasnovanih na ekspertskom znanju i (neo)liberalnom upravljanju. U tom smislu, je neophodno analitičko razlikovanje otpornosti kao alatke politike i otpornosti kao društvenog kapaciteta (Jakola, 2015). Shodno tome, uočava se razlika u fokusu između teoretičara koji se bave otpornošću i eksperata za političke programe. Ta razlika se ispoljava kao dihotomno razumevanje otpornosti kao kapaciteta, kao sposobnost živih sistema da reaguju otporno i kao kapacitet koji se može „učiti”, „graditi” i „povećati” (Jakola, 2015: 28). Pri tome, se ne sme gubiti iz vida normativni aspekt koncepta otpornosti jer on određuje za koga je otpornost dobra i šta su prihvatljivi načini za njeno ostvarivanje (Brand, Jax, 2007). Dok politički diskursi zaklanjaju visoko normativnu određenost otpornosti, izbegavanje i prikriivanje normativnih pitanja „sakriva konflikte i odnose moć” (Lendvay, 2016; Brand, Jax, 2007).

Iz ove političko–institucionalne artikulacije otpornosti može se naslutiti kontekst složenog problema kakav predstavlja izmeštanje političke sfere na nove instance. Francuski antropolog Mark Abeles sugerše da je potrebno razviti etnografiju usredsređenu na istraživanje novih mesta transnacionalne moći i kontra moći i odrediti uticaj promene reda veličine na rad ustanova i njihovu proizvodnju (Abeles, 2014). Naglasak na različitim elementima koncepta otpornosti

(adaptabilnost, ranjivost, rizik, aktivacija, transformacija, kreativnost, samoorganizovanje, oporavak) uslovljava političke i socijalne implikacije njegove primene. Političke implikacije koncepta otpornosti kao ključa za rešavanje globalnih problema koji oblikuje političke i upravljačke prakse mogu se razumeti i kao refleksija globalne složenosti i kao potreba moći (Chandler, 2014). Zapletena kompleksnost čini društvene relacije samorefleksivnim. Shodno tome, otpornost zahteva razmišljanje koje odbija značaj društvenih konstrukcija. Ona postavlja ontologiju opšte ili hitne kompleksnosti koja refleksivno reaguje na posledice događaja. U takvoj postavci intervencija države kviri i remeti prirodne kapacitete za adaptaciju i otpornost kakvi već postoje u stvarnosti i može ih dovesti u pitanje, čak i instrumentalnim „usmeravanjem za potrebne ciljeve” (Chandler, 2014). Autonomni „procesi” su u novoj politici razmišljanja zamenili determinističke „ishode”. Ovakva politika odbacuje vizionarstvo i prihvata neizvesnost, pri čemu se fokus stavlja na dizajniranje i redizajniranje procesa, nasuprot traganju za objektivnim ishodima politike zasnovane na vizijama kakvo društvo treba da bude (Chandler, 2014). Da bi otpornost bilo moguće dosegnuti, opšta ili vanredna složenost u otvorenom sistemu traži okretanje ka posledicama koje se *post hoc* otkrivaju nakon nekog događaja ili problema. Upravljanje funkcioniše od nazad, od problema, a ne unapred, u svrhu ostvarivanja nekog zajedničkog političkog cilja. Ključni atributi koji treba da se razviju kako bi se upravljalo „nepoznatim nepoznanicama” su oni samo-refelksivni i responzivni, neophodni u društvu koje se menja brzo i gde ni tržište ni država, nisu sposobni da usmeravaju ili reše potrebne promene (Chandler, 2014). Sve ono što se pojavljuje kao duboko i traži sociološko razumevanje prenosi se na plan kulturne zavisnosti, subjektivne vrednosti i razumevanja. Napuštanje ideje da su država i njeni upravljački

mehanizmi sposobni da se izbore sa haotičnom dinamikom nepredvidljivih okolnosti iznedrilo je logiku otpornosti koja odgovornost prebacuje na aktivaciju socijalno umreženih i samoefikasnih pojedinaca. Razumevanje društvenosti kao umreženosti menja kvalitet socijalnih interakcija i interakcija sa okruženjem. Ono predstavlja pomak od objekta usredsređenog na relaciju i razumevanje problema koje zahteva individualna autonomija ka naglašavanju povezanosti i društvene ugroženosti koji predstavljaju direktan izazov prosvetiteljskim zakonima spoznaje i autonomnom razmišljanju subjekta (Chandler, 2014). Mešanje društvenih, institucionalnih i ljudskih kapaciteta i tenzije koje oni podrazumevaju, u krajnjem, predstavlja uverenje da pristup institucionalnih kapaciteta nije uspeo u svojim ciljevima. Usled toga, okretanje izgradnji ljudskih kapaciteta u strategijama otpornosti stavlja naglasak na izgradnju otpornih pojedinaca i zajednica, a ne institucija. Promovisanje novih mreža i saveza čini otpornost delom nove mešavine prakse ili raznolikosti koje treba da popune praznine u racionalnosti tržišta uvođenjem socijalnog elementa (Joseph, 2016).

U svakom procesu samoorganizovanja postoji neka centralna logika, pa se tako u društvenoj teoriji pojavljuje „nevidljiva ruka tržišta” (Smit, 1776) koju su kasnije dodatno razvili neoliberalni ekonomisti (Olsson et al., 2015).

Teorijska diskusija oko pojmova samoregulacije i samoorganizovanja podrazumeva napuštanje determinističke ontologije i razumevanje vanredne uzročnosti u opštoj teoriji kompleksnosti. Teorija otpornosti ukorenjena u teoriju složenosti vidi samoorganizovanje kao najbitniji element diskursa otpornosti (Folke et al., 2005). Složeni adaptivni sistemi se mogu sagledavati kao samoorganizovanje bez namere na nivou celine, već kao dinamika individualno ispoljenih namera aktera (Walker et al., 2004) ili kao nove

konfiguracije koje proističu iz procesa samoorganizovanja (Barabasi, 1999). U takve sisteme se mogu svrstati društvene mreže, poslovne mreže, transportne mreže, ali i samoorganizovanje shvaćeno kao stalna interakcija između ljudskih bića kao stvaralaca i primalaca — između individue i mrežne strukture. Inovacija i tranzicija vode stalnoj promeni sistema u složenije međuzavisnosti čineći evolutivni proces usložnjavanja sistema. Jačanje interakcija i međuzavisnosti dovodi do rastegljivosti okvira u kojima se odvijaju ljudske delatnosti imajući za rezultat umrežavanje najperifernijih lokalnih zajednica (Abeles, 2014).

Međutim, naglasak na samoorganizovanju ima tendenciju usklađivanja sa savremenom neoliberalnom ekonomskom paradigmom. „Nauka o složenim adaptivnim sistemima je postala teorijska referentna tačka sa širokim spektrom savremenih intervencija prema riziku. Ona postaje „izvor naturalizacije metafore” savremene prakse bezbednosti u funkciji neutralisanja kritičkog traganja za posledicama nesreća neoliberalnog pristupa finansijskim propisima, urbanizmu, kriznim situacijama, politici zaštite životne sredine i razvoja (Walker, Cooper, 2011: 2). Suština se ogleda u zahtevu za razvijanjem sposobnosti prilagođavanja nepoznatim, nepredviđenim katastrofalnim događajima umesto stvarne prevencije ili adaptacije budućim događajima poznate verovatnoće⁸. Funkcionisanje u stanju neravnoteže, a ne

⁸ Veština upravljanja u neoliberalizmu počiva na propagiranju usvajanja određenog tipa subjektiviteta od strane onih nad kojima se sprovodi, odnosno na podsticanju samoregulacije pojedinaca u skladu sa njenim interesima, a uzdržava se od direktne intervencije u najvećoj mogućoj meri (videti detaljnije u: Rose, Miller 1992; Rose, 1996; 1998; 1999; 2000b; 2001; Burchell 1996; Wright, 1997, 2011, navedeno prema: Vukićević, 2015: 111). Za neoliberalnu veštinu upravljanja od ključnog značaja su tehnologije sopstva koje podrazumevaju usvajanje određenog tipa subjektiviteta koji je od interesa za vlast i njene ciljeve: u neoliberalizmu upravljanje se ne sprovodi putem

postizanje ravnoteže, čini suštinu „kulture otpornosti kao permanetnu prilagodljivost na krizu. Nastala kao kritika homogenizacije i „patologije upravljanja” od „vrha ka dnu”, teorija otpornosti je samu sebe transformisala u panaceu prilagodljivosti sistema, napuštajući svoje prvobitne kritičke postavke (Walker, Cooper, 2011). Na taj način, promene su postale nešto što uvek radi u korist, a ne protiv sistema (Luhmann, 1990). Otpornost se postavlja kao političko sredstvo, lažno rešenje za nestabilne ekonomije, jer otporni prostori su upravo ono što kapitalizam treba – prostori koji se periodično ponovo pronalaze da zadovolje promenljive zahteve akumulacije kapitala u sve više globalizovanoj ekonomiji (MacKinnon, Derickson, 2012: 254). U tom smislu, se o neoliberalizmu može govoriti kao veoma otpornoj doktrini sposobnoj da se prilagodi opasnosti od kritike (Evans, Reid, 2014: 71).

direktne intervencije, regulacije i kontrole pojedinaca, već putem podsticanja njihove samoregulacije, samokorekcije i samodiscipline koje podrazumeva usvajanje određenog tipa subjektiviteta koji je u skladu sa ciljevima upravljanja (Ibid.). Procesualno tumačenje javnih politika dovodi u pitanje shvatanje koje je dominantno u studijama javnih politika i prema kojem su svi procesi u vezi sa javnim politikama linearni i u potpunosti predvidivi. Javne politike nisu tehnički, racionalni instrumenti kojima se ostvaruju očekivani ishodi na očekivani način, odnosno očekivanom putanjom. Identifikacija problema, formulacija i implementacija njegovog rešenja u praksi predstavljaju procese koji su, gotovo po pravilu, praćeni pojavom nepredvidivih varijabli kombinovanih na nepredvidiv način (Wedel et al, 2005: 38; Shore, Wright, 1997: 12; Wedel, Feldman, 2005: 2, navedeno prema: Vukićević, 2015: 111). Uticaj koji javne politike ostvaruju ne odvija se linearno, već je difuzan i mora se posmatrati u okvirima datog socio-kulturnog konteksta (Shore, Wright, 1997: 12; Shore, Wright, 2011: 4-8) (navedeno prema: Vukićević, 2015: 111).

KONCEPTUALIZACIJA OTPORNOSTI KAO DRUŠTVENOG KAPACITETA

Postoji vrlo veliki broj definicija i konceptualizacija otpornosti u akademskoj literaturi. Otpornost kao fenomen koji karakteriše i održivost, pojavljuje kao granični predmet koji se koristi kao komunikacioni alat u različitim zajednicama znanja i praksi (Walker et al., 2004; Brand, Jax, 2007; Miller et al., 2010; Davoudi, 2012). Koncept je nejasan i dovoljno rastegljiv da privuče veoma veliku i raznoliku publiku ljudi različitih ciljeva i interesa. Svršishodna nejasnoća ugrađena u koncept otpornosti istovremeno predstavlja primarnu privlačnost pokreta i njegovu centralnu slabost (Cato, 2008: 96, navedeno prema: Alloun, Alexander, 2014: 13).

Mnoštvo nejasnoća i konfuzije u teorijskoj i empirijskoj razradi koncepta otpornosti povezano je sa razumevanjem prirode i kvaliteta procesa adaptacije, pitanjima ljudskog razvoja i napretka i empirijskom validnošću koncepta, posebno u društvenim naukama.

Koncept otpornosti podrazumeva aktivaciju različitih aktera (pojedinci, društvene grupe, zajednica) koji na bazi postojećih resursa (individualnih, porodičnih, organizacionih, društvenih)

uspevaju da prevaziđu permanetne ili iznenadne udare na njihove životne okolnosti, tražeći u njima potencijal za unapređivanje i razvoj tih okolnosti. Složenost društvene dimenzije otpornosti se ogleda u različitim perspektivama koje ona uključuje (upravljačke, građanske, akademske, profesionalne), pri čemu se različite strategije društvene otpornosti povezuju sa različitim teorijskim pretpostavkama (sistemske, personalne) i njihovim krajnjim ciljevima (dobrobit kao očuvanje ili transformacija društvenih pretpostavki) (Pavićević, 2016). Društveno preuzimanje pojma otpornosti pored definisanja obima i strukture polazne društvene jedinice, kao i kvalifikacije pretnje, mora da odredi prirodu kapaciteta koji će se promovisati kao adekvatna reakcija na nju. U traganju za odgovorom na pitanje šta podrazumeva ta adekvatna reakcija prethodno se utvrđuje da li je reč o autonomnoj ili planiranoj, javnoj ili privatnoj, individualnoj ili institucionalnoj, taktičkoj ili strateškoj, trenutnoj ili dugoročnoj, anticipatorskoj ili reaktivnoj strategiji (Turner et al., 2003). Vreme pre problematičnih događaja *ex ante* je period u kome se postavlja pitanje šta društvo identifikuje kao potencijalne ranjivosti i pretnje i povezane opcije za suočavanje, adaptaciju i transformaciju (Keck, Sakdapolrak, 2013). Međutim, ostaje otvoreno pitanje o tome ko su akteri otpornosti, jer odgovor na ovo pitanje daje različite perspektive u sagledavanju, rešavanju i prevazilaženju krize, kao i na razumevanje samog koncepta otpornosti. Ako otpornost posmatramo kao osobinu i ishodište pojedinca ona mora uvažiti različite starosne, rodne, etničke, rasne, klasne i druge kategorije, njihove psihološke varijable i preseke u kontekstu individualnog suočavanja sa rizicima i nedaćama. Ukoliko je reč o karakteristikama društvenih grupa i sistema, postavlja se pitanje da li je reč o određenim vrstama grupa, zajednici ili ekosistemima.

Društvena otpornost može biti predmet različite interpretacije u zavisnosti od različitih polaznih perspektiva o tome ko su nosioci otpornosti, kakva je njihova pozicija u društvenoj strukturi i kako se otpornost interpretira u okviru dominantnih normativnih i vrednosnih postavki – drugim rečima ono što se smatra „jezgrom otpornosti mora biti očuvano kao referentna tačka mere za postizanje otpornosti” (Endress, 2015). Premda, konceptualna neodređenost može biti korisna za uspostavljanje komunikacije između disciplina i između nauke i prakse, važno je imati u vidu da su i konceptualna jasnoća i praktična relevantnost koncepta otpornosti u velikoj opasnosti (Brand, Jax, 2007). Opasnost potiče od pokušaja univerzalizovanja makro–diskursa otpornosti koji je u asimetriji sa mikro–procesima prisutnim u specifičnim društvenim kontekstima. Društveni okvir određuje nivo razumevanja između kreatora i aktera otpornosti čije različite pozicije osporavaju mogućnost da se o otpornosti govori na isti način. Postavlja se pitanje da li zapadni subjekti mogu da razumeju postkolonijalne subjekte jer funkcionišu na različitim nivoima razvijenosti unutrašnjih kapaciteta. Univerzalni dominantni diskurs otpornosti nudi isti okvir razumevanja dobrih i loših izbora premda su oni određeni različitim društvenim kontekstom koji podrazumeva, ne samo različite nivoe razvijenosti, već i različite sisteme unutrašnjih vrednosti. Neizbežno je pitati da li je otpornost kao operativni koncept u svakom slučaju sposobna da pomogne ljudima u njihovom ostvarivanju potreba umesto povećanja mogućnosti u okviru liberalnog okvira (Jakola, 2015: 72). Međutim, neosporno je da sve veći broj aktera interveniše u prostoru mrežne povezanosti, pri čemu promena instance upravljanja utiče na formulisanje i preformulisanje problema i načina odlučivanja. Akcija u svetu neizvesnosti podrazumeva

promenu između političara i stručnjaka, kao i uključivanje parametara koji izmiču dejstvu države (Abels, 2014: 189).

Kako će se različiti društveni fenomeni sagledavati kroz diskurs otpornosti zavisi i od očekivanja aktera u datoj socijalnoj situaciji. Zbog toga, sociološki pristup društvenoj otpornosti treba da stvori analitički okvir koji bi mogao da ispita kako određena interpretacija postaje prihvaćena ili relevantna za tumačenje društvene situacije koja zatim pokreće određene procese društvenog delanja. Takva analiza obuhvata istraživanje kontekstualnih značenja stabilnih društvenih odnosa u socijalnim jedinicama, prirodu pretnje ili rizika, kao i zaštitnih faktora u kontekstu složene društvene dinamike i njene socijalne i kulturne percepcije (Endress, 2015).

Sociološka analiza uključuje dekonstrukciju i moguću rekonstrukciju koncepta otpornosti uključivanjem vrednosnih i normativnih pitanja nejednakosti, socijalne pravde, raspodele resursa, kao i rizika koje nose socio–ekološke promene. Proučavanje društvene otpornosti podrazumeva uspostavljanje veza između mikro, mezo i makro nivoa istraživanja. Korišćenjem niza analitičkih i disciplinarnih alata otkriva se i prikazuje pomak u makro i mezo kontekstima povezanim sa neoliberalizom i ispituje uticaj koje su te promene imale na ono što se percipira, zamišlja i doživljava na individualnom nivou (Hall, Lamont, 2013). Nije reč samo o institucionalnim i kulturnim promenama koje strukturaju kontekste u kojima ljudi žive, već i o samokonceptima, poretku vrednosti i kriterijumima vrednovanja povezanim sa društvenom dinamikom uključivanja i isključivanja (Boltansky, Thevenot, 2006; Lamont, 1992; 2000; Foucault, 2008 navedeno prema Hall, Lamont, 2013). Iako su neoliberalne inicijative poboljšale živote nekih ljudi, one su predstavljale izazov za dobrobit mnogih grupa, zajednica i pojedincaca u intenziviranju tržišne konkurencije i shodnoj preraspodeli resursa. Prodiranje tržišne

logike u sve više sfera društvenog života izazvalo je potrebu velikog broja ljudi da očuvaju svoju dobrobit suočavajući se takvim izazovima (ibid.). U tom smislu, termin društvena otpornost označava kapacitet ljudi povezanih u jednu organizaciju, klasu, rasnu grupu, zajednicu ili naciju da održi i unapredi svoju dobrobit suočavajući se izazovima, kako neoliberalnim, tako i širim, ali i bitnu karakteristiku onoga što se naziva uspešnim društvima – društvima koja svojim članovima pružaju resurse da žive zdravo, sigurno i ispunjenim životom (Hall, Lamont, 2013). To ukazuje, na značaj institucionalnih i kulturnih resursa koje grupe i pojedinci mogu mobilisati da bi održali dobrobit. Pojam kolektivne imaginacije opisuje sveobuhvatne priče koje se pojavljuju kao potencijalni izvori društvene otpornosti odgovarajući na pitanje ljudi kakvo je društvo u kome žive, šta su njegova prošlost i budućnost i koje vrste ponašanja zaslužuju društveno poštovanje (ibid.). Kolektivna reimaginacija zajednica (Anderson, 1983) izazvana neoliberalnim globalnim agendama u lokalnim kontekstima šireg ili užeg obima ima sličnosti, ali i velikih razlika. U tom smislu, društvena otpornost nije podudarna sa makro–diskursom otpornosti osmišljenim kao globalna strategija, već je društveni kapacitet koji u svom kvalitetu, obimu i potenciji varira u odnosu na specifične društvene kontekste.

KONCEPTUALIZACIJA OTPORNOSTI KAO INDIVIDUALNOG KAPACITETA

Politički makro diskurs otpornosti postavlja samoorganizovane pojedince kao centralne aktere otpornosti. Njih odlikuje sposobnost da se vrate u stanje u kome su bili pre šoka i ostanu u okvirima stabilnosti. Tako otpornost (ne revolucija) postaje ujedinjujući poklič XXI veka (Hornborg, 2009: 252). U sklopu ovog konkretnog okvira, otpornost ne podrazumeva nužno promenu režima i transformaciju, niti pruža osnovu za mobilizaciju koja može, u svom finalnom ishodu, promeniti granice politički mogućeg (Fainstein, 2013).

Predstavljajući krizu kao priliku, razmišljanje o otpornosti je samoreferencijalno i čini se imunim na kritiku (Walker, Cooper, 2011b). Koncept otpornosti, sa jedne strane, podrazumeva ugrožavanje ili pretnje, rizike, krize, katastrofe, ali i prevencije i (post)održivosti koji su, u suštini, reakcija na socijalne i društvene ranjivost, aktivaciju, osnaživanje, fleksibilnost, kreativnost i doživotno učenje kao otporne odgovore pojedinaca, subjektivnu stranu modernosti i nešto što je specifično obeležje savremenog doba (Endress, 2015). Centralna stvar za razumevanje delovanja otpornosti je njena povezanost sa individuama i sistemima. Promene na relaciji

subjekat/objekat čine jednu od polaznih pretpostavki koncepta društvene otpornosti, povezujući ga sa konceptima društvenog delanja, samoaktivacijom, samoosnaživanjem, samoefikasnošću kao delatnim principima novog subjektiviteta (Pavićević, 2016). U svetu obeleženom dinamičnim promenama, kompleksnim i neočekivanim događajima, samopomoć i samoosnaživanje izraženi kroz otpornost pojavljuju se kao presudni za opstanak pojedinaca i grupa. Otpornost je postala instrument za neoliberalanu agendu mnogih zapadnih vlada (sigurno Velike Britanije, SAD i Australije) mobilisana da olakša arhetipske upravljačke tehnologije neoliberalizma upravljajući na daljinu tehnologijama odgovornosti (Welsh, 2014). Drastična smanjenja javnog servisa predstavljaju primenu ove najnovije mutacije neoliberalizma (Featherstone et al., 2012: 178). Ljudi moraju sami sebe da izdržavaju, da preuzmu odgovornost za svoj život, da postanu, u punom smislu reči, socijalni akteri. Za razliku od mehanizama svojstvenih državi blagostanja, nametnut je neoliberalni pristup koji prednost daje individui i saobražava se zahtevima politike strukturalnog prilagođavanja gde se takođe poziva na preuzimanje „odgovornosti” (poziv je upućen državama u razvoju) (Abeles, 2014: 191). Otpornost pomera odgovornost za akciju u slučaju krize (klimatske promene i dr.) od države na lokalne zajednice i pojedince (bez obezbeđenja ili podrške) koji treba da postanu aktivni/ autonomni subjekti i budni građani odgovorni za svoju zaštitu u kontestu povećane nesigurnosti (Alloun, Alexander, 2014). Adaptivna sposobnost strukture u odnosu na probleme koji se javljaju u spoljašnjoj sredini pomera se ka dejstvenosti subjekta, a ta promena se ogleda u naglašavanju individualne prilagodljivosti i spremnosti (Joseph, 2013). Otpornost zahteva „aktivne i refleksivne dejstvenike sopsobne za adaptivno ponašanje” (ibid, 39). Konstantni rad na sebi u pravcu prilagođavanja

neizbežnim rizicima gradi otporni subjektivitet koji prihvata stvarnost⁹. Promena je neizbežna, ali nije predvidiva i linearna, a subjekti i sistemi koji prihvataju takvu stvarnost su najuspešniji i najotporniji. Funkcija subjekta je da bude menadžer rizika i oportunist koji shvata pretnju i potencijale rizika. Za otpornog subjekta rizik i prilika idu ruku pod ruku, tako da otpornost predstavlja „priliku za transformaciju u smislu prilagođavanja promenljivim okruženjima” (O’Malley 2013; 190–193 prema: Jakola, 2015: 39).

Pokretački princip strategija koje omogućavaju suočavanje pojedinaca i grupa sa nepredviđenim i uvek novim situacijama Pjer Burdije imenuje kao — habitus (Pavlović, 2006: 99). Habitus se određuje kao skup dispozicija koje navode na delanje i određeno, specifično reagovanje. Ove predispozicije generišu prakse, opažanja i stavove koji su društveno optimalni, „regularni” (očekivani, „normalni”), a da nisu svesno koordinirani ili vođeni bilo kojim pravilom (ibid.). To, zapravo, znači da je društvene sposobnosti pojedinca da bez velikog razmišljanja odigra „pravi potez” u određenoj društvenoj situaciji nešto što generišemo zahvaljujući svom habitusu. To je neka vrsta prirodnog i očekivanog reagovanja na dato okruženje, stečena uvežbanost i obučenost koju društvena grupa usađuje u svoje članove (ibid.). Ta sposobnost stečena putem habitusa deluje neposredno (urođeno, prirodno) i doprinosi da pojedinac može u svim okolnostima da donese „pravilne” odluke, odnosno one koje su u skladu sa kulturom grupe i njenim etosom, pa se tako može reći da

⁹ U Fukovom konceptu homo economicusa se mogu uočiti rane ideje povezane sa sadašnjim shvatanjem otpornog objekta za kojeg je karakteristično racionalno ponašanje koje je osetljivo na modifikacije promenljivih varijabli životne sredine i koji odgovara na njih na ne-slučajan način (Jakola, 2015).

otpornost podrazumeva svesnost o problemu i akciju da deluje protiv određene pojave, tj. sposobnost da se interveniš.

U kontekstu makro–diskursa otpornosti kao transformacije adaptacijom time otpornost postaje način upravljanja pretnjom i rizikom čiji se efekti sagledavaju u rasponu od katastrofe i sloma do mogućnosti za poboljšanje, unapređenje, kreativnost, samoorganizaciju i adaptivnu evoluciju.¹⁰ Odjekivanje klasičnog neoliberalnog principa po kome pojedinac treba da deluje po sopstvenom koherentnom planu sazdanom od slobodnog izbora sopstvenih ciljeva i njihovog ostvarivanja mimo volje i kontrole od strane drugoga ili okolnosti koje su potekle od strane druge osobe u cilju izbegavanja većeg zla, kroz diskurs otpornosti deluje kao mogućnost pozitivnog prilagođavanja i optimizaciju uslova koji ne negiraju promene već ih prihvataju kao izazov (Hayek, 1960). Neoliberalni uticaj na koncipiranje subjektivnosti formira novi ideal ličnosti koji se meri preko ljudskog kapitala u skladu sa vrednostima odgovornosti prema sebi, autonomijom, mobilnošću i fleksibilnošću.¹¹

¹⁰ “...evidentan poredak nije proizvod dizajniranja ljudske inteligencije i zbog toga ne treba da bude pripisan projektu natprirodne inteligencije, već postoji treća mogućnost – to je pojava reda kao rezultata adaptivne evolucije (Hayek, 1960: 59).

¹¹ U neoliberalizmu politički subjekt se definiše kao aktivan građanin – kao nezavisan, slobodan, delatan pojedinac, a ne kao društveni građanin sa pravima i obavezama koji potiču od pripadnosti kolektivnom društvenom telu kao što je to bio slučaj u državi blagostanja (Rose, Miller, 1992: 201). Građanstvo se sada ne definiše kao pasivno i zavisno, već kao kao aktivno i individualističko (Rose, 1998: 165). Aktivno građanstvo se manifestuje se u vidu ispoljavanja slobodne volje da se donesu individualne odluke na osnovu izbora između različitih opcija (ibid.). Aktivno građanstvo je kompatibilno sa kulturom preduzetništva kroz koju se ostvaruje povezivanje samoregulacije pojedinaca sa ostvarivanjem ciljeva vlasti (ibid., 165). Naime, u neoliberalizmu (kao i u klasičnom liberalizmu i velfarizmu) upravljanje počiva na povezivanju tehnologija sopstva sa tehnologijama moći – samo na taj način može biti obezbeđeno da ostvarivanje pojedinačnih interesa koje se u

Otpornost postaje osnova za subjektivno bavljenje neizvesnošću i nestabilnostima koje generiše savremeni kapitalizam u skladu sa dominantnim karakteristikama savremene države. Recikliranjem štete nastaje resurs koji kapital može da koristi. Otpornost kao neoliberalna etika podstiče ljude da spremno prihvate štete koje im nanosi

neoliberalizmu podstiče neće biti u sukobu sa ostvarivanjem kolektivnih interesa. Osim toga, na ovaj način prikriva se samo upravljanje koje je u neoliberalizmu formalno ograničeno. Kultura preduzetništva u neoliberalizmu stvara jedan poseban tip subjekta, poseban tip sopstva—preduzetničko sopstvo (ibid., 154). Preduzetničko sopstvo je oblik aktivnog i proračunatog sopstva koje podrazumeva maksimizaciju potencijala pojedinca praktikovanjem onih oblika ponašanja koji pojedincu omogućavaju da sebe dovede do onoga što želi da postane (Ibid., 154). Preduzetničko sopstvo dakle podrazumeva i niz pravila o tome na koji način pojedinci treba da žive kako bi sebe doveli do maksimuma postojanja. Ostvarivanje maksimuma postojanja pojedinaca je ono što državu dovodi do maksimuma njenog postojanja (Ibid., 154). Sa neoliberalizmom se javlja mišljenje da pojedinci mogu najbolje da doprinesu blagostanju države putem rada na ostvarivanju sopstvenog blagostanja, a ne putem odnosa zavisnosti i obligacija, jer samo na taj način oni mogu da doprinesu blagostanju države u celini. Neoliberalizam stoga stvara jedan novi tip sopstva koji je povezan sa interesima vlasti i čije usvajanje podstiče. S obzirom na istaknutu ulogu tehnologija sopstva u upravljanju u neoliberalizmu, neoliberalna veština upravljanja naziva se još i etopolitika (Rose, 2001; Rose, 2008a). Etopolitika je oblik moći koji je usmeren na život i koji upravlja pojedincima kao autonomnim individuama putem podsticanja samoregulacije koju povezuje sa ciljevima vlasti (Rose, 2001, 18, Rose, 2008: 27). Kao i disciplina i biopolitika, i etopolitika se sprovodi sa ciljem osnaživanja života, a mesto njene intervencije je telo, kao i kod ova dva oblika moći. Međutim, za razliku od discipline i biopolitike, etopolitika uticaj na telo nastoji da ostvari putem tehnologija sopstva u koje su sada u potpunosti integrisane tehnologije moći. Telo je dakle osnova savremenog oblika sopstva – somatskog sopstva, koje podrazumeva konstantan rad na unapređivanju bioloških kapaciteta individue (Rose, 1998; 2001; 2008a) (navedeno iz Vukićević, 2015: 84). Prema preporukama Svetske banke na primer, kada se pojave neočekivane mogućnosti subjekt mora da deluje brzo, jer u takvim situacijama najgori je rizik od neaktivnosti (WB, 2013a prema: Jakola, 2015: 60), te je ispravno reći da otpornost smanjuje politički operativni prostor subjekta ako je jedini zadatak postao upravljanje rizicima i jedina mogućnost osnaživanja je razvoj ovog kapaciteta učenjem od rizika koji se ostvaruju (Joseph, 2013).

neoliberalni tržišni poredak, pri čemu, otpornost zapravo prikriva nejednaku raspodelu resursa u suočavanju sa nesrećom (Neocleous, 2013). Pojedinaac se sagledava kao organizacija te je u takvoj postavci on odgovoran za pitanja, aktivnosti i rezultate koji su nekada bili u domenu državne uprave (Burchell, 1996). Radikalni individualizam premešta odgovornost na lični plan zahtevajući od pojedinca prevazilaženje štete izazvane rizicima nestabilnog i neizvesnog ekonomskog i društvenog i prirodnog okruženja. On čini deo neoliberalne postavke otpornosti kao jedinog mogućeg i efikasnog rešenja u suočavanju sa nepovoljnim događajima. Konsolidacija otpornosti u kriznom periodu povezuje subjektivno i objektivno imajući za cilj da sistemsku, organizacionu i političku otpornost poveže sa ličnom otpornošću. Otpornost postaje lični atribut proistekao iz odnosa između ekonomskog razvoja neoliberalne subjektivnosti i političkog razvoja otpornog građanstva (citizenship). Međutim, u društvenoj stvarnosti institucionalizovane strukture nejednakosti deluju kao kompleksni faktori stavljajući pojedince i grupe u različite pozicije rizika (Pavićević, Bulatović, 2018). Kultura individualizma sugerije da su lična odgovornost i kontrola presudni za društvenu poziciju, a predstavlja tehnologiju upravljanja koja ljude u različitim pozicijama izjednačava kroz imperativ da svako treba da bude odgovoran za svoju sudbinu (Hayward, 2002). Paradoks neoliberalne vladavine ispoljava se kao interiorizacija samokontrole u nekontrolisanim spoljnim uslovima. To generiše kategoriju odgovornih građana „u riziku koji je izvan njihove kontrole i nije direktna posledica individualnog delanja”.

Postavljanje pojedinca kao nosioca odgovornosti i traženje rešenja (za nepredvidivi haos) u privatnoj ili dobrovoljnoj sferi čini da on postaje odgovoran i za prevazilaženje trauma.

Ovakav pristup je fokusiran na samo–generišuće kontekste i sposobnosti, a ne na kolektivne poretke na koje pojedinci imaju ograničeni ili nikakav uticaj (Hall, Lamont, 2013). Nedostatak fleksibilnosti ili ranjivost je greška onih koji nisu dobro pripremljeni i nisu sposobni da svoju čvrstinu ispoljavaju kao elastičnost, a ne kao krutost. Krutost se pojavljuje kao neadekvatan odnos (u kontekstu otpornosti) prema traumi. Trauma je izazvana budućom pretnjom, pretnjom od predstojećeg većeg zla, a ne toliko, agresijom koja je prošla i „završila se” (Abeles, 2014: 188). Otpornost kao strategija koja usmerava ponašanje ljudi, individualnu odgovornost spram budućih pretnji (preventivu) preporučuje kao način da se izbegne puna cena neminovne štete. U tom smislu, dobrobit pojedinaca, domaćinstava ili šireg društva se postižu ulaganjem u otpornost kao princip osnaživanja koji je zasnovan na obuci, refleksiji i osećanju dužnosti da se bude zdrav, produktivan, spreman i odgovoran. Kompatibilnost neoliberalnog principa uslovljene slobode izbora uočava se u pozivu i obećanju otpornosti koja ljudima daje slobodu da žive. Otpornost koncipira „život koji vredi živeti pretvarajući ograničenja u prednost isticanjem afirmativne dimenzije otpornosti koja otklanja strah”. Istovremeno, totalitet nesigurnosti i katastrofe na kojima je zasnovan diskurs otpornosti generiše strah i zebnju. Osnažujuće i oslobađajuće dejstvo otpornosti kao preuzimanja sopstvene sudbine u svoje ruke u stalnoj je koliziji sa činjenicama da je sloboda navodna, da su subjektivni postupci ograničeni kontrolisanom autonomijom (Jakola, 2015). To je način na koji funkcioniše biopolitička vladavina, ne prisiljavanjem ili disciplinovanjem, već radom kroz tehnologiju sopstva (Foucault, 1988).¹² Shodno

¹² Hannah Arendt „ljudsku determinaciju“ rada, odnosno, kontekst koji je karakterističan za rad određuje kao sam život. Rad je osnovna bioekonomska kategorija u društvu rada. Rad pokazuje da se moderna biopolitika rađa u

tome, Marc Abeles u svojim teorijskim radovima u okviru antropologije globalizacije upozorava da se pred ovu nauku postavlja zadatak da o posledicama globalizacije ne razmišlja

okvirima „bioekonomije“ u kojoj se metabolizam čoveka sa prirodom iskorišćava na određeni način (Lošonc, 2008: 158). „(...)pastirska politika (mi možemo samo primetiti neke primere: pastirska nacionalna država, pastirska država blagostanja itd.) u modernitetu dobija poseban značaj: život postaje najviša reperna tačka, a to ide u paru sa srozavanjem politike na instrumentalni nivo, sa slavljenjem rada koji je upregnut u kolo besomučnog samoodražavanja” (ibid., 161). U kontekstu neoliberalnog bioupravljanja otpornost se tumači kao koncept koji nagoveštava da se život može i mora održati – preživljavanjem u okolnostima permenetne nestabilnosti u skladu sa unutrašnjim individualnim ili grupnim resursima za koje je odgovoran subjekt sam, - biopolitika skida odgovornost sa politike jer je ona „*sinonim za depolitizaciju*” (Lošonc, 2008: 162). Telo koje iskazuje „molekularizovane“ „bioinformacije” predstavlja supstrat naše samobriga, našeg bavljenja sobom, te shodno tome osnova tehnologije sopstva: u njima se reflektuje rad na sebi. Prema tome, biološki život je postao specifična radna sfera za sopstvo. Subjektivnost je postavljena u normalizovano instaliranje sopstva što ukazuje na specifične učinke neo-liberalizovane subjektivnosti. Naša epoha, dakle, pokazuje anti-arentovske tendencije. Razmišljanja Hane Arent ostaju kao kritička korekcija u odnosu na tendencije biopolitizacije. Ona je bila preokupirana dimenzijama opasnosti koje rastu u svetlu političkog i ekonomskog režima, a koji planira i kalkuliše biofizičke procese života. A mi smo, na ovaj ili na onaj način, svedoci prodora biomolekularne moći u situaciji kada biopolitička mreža, pozivajući se na rizike koji se teško mogu specifikovati, podređuje tela pod različite moduse upravljaštva. Građani/državljeni, nekad postulatima Novog veka postavljeni kao nezavisne i antiautoritarne osobe, sada su adresati biomoci i kao takvi bivaju operacionalizovani na osnovu bioekonomske kalkulacije. A one su danas, posle demontaže države blagostanja (i njenom klizanju ka dravi kažnjavanja), dirgovane normama samoregulišuæeg trišta, „nevidljivom rukom” ponude i tražnje u nauci i tehnologija o životu, kao i normama privatizacije resursa” (Lošonc, 2008: 183). Diskurs otpornosti stvara subjekt čiji je ontološki status ranjivost koju moraju prihvatiti kao istinu. Ova istina ga uslovljava da uspe sa sopstvenim i svojstvenim kapacitetima otpornosti, a da pri tome ne može ni sanjati da stvari mogu biti drugačije i da može biti više sigurnosti, a manje opasnosti (Evans, Reid, 2013). Otporan subjekt razvija kapacitet za preživljavanje kroz adaptaciju, a ne kroz političku transformaciju. To prilagođavanje podrazumeva političku pasivnost, te otpornost dovodi do depolitizacije i „zatvara alternativne mogućnosti i političku borbu” (Neocleus, 2012: 192).

samo u okviru institucionalnih preobražaja, već da nastoji na preciznom uočavanju i opisivanju izmenjenih praksi i predstava iz perspektive preživljavanja (Abeles, 2014: 184).

Te prakse nam pokazuju, na primerima zajednica koje su uključene u suzbijanje katastrofa, učenje i unapređenje otpornosti kroz uključivanje pojedinaca, da ne postoji i da nikada nije postojao jedan otporan subjekat koji bi se, kao takav, mogao okarakterisati kao stabilan ili trajan (Hill, Lerner, 2017). Otporni subjektiviteti nisu univerzalni, oni su promenljivi, dinamični i zavise od konteksta. Nepostojanje jedinstvene, otporne subjektivnosti u praksi otvara mogućnosti za otpor i ohrabruje političko i kolektivno učešće (ibid., 278). Dakle, iako se otpornost kao politički diskurs ili upravljačka tehnika pojavljuje kao set programa u kojima se razvijaju sposobnosti otpornog subjekta kao generalizovanog subjekta spremnog za prilagođavanje nepredvidivom i nepoželjnom scenariju, pluralnost i raznovrsnost otpornosti nudi različitost i otvara prostor za otpor prema moći. Definisane svakodnevnog otpora kao rutinskog, onog koji nije politički ili formalno organizovan može biti značajno za razumevanje otpornog subjekta kao nosioca neotkrivenog, neprepoznatog otpora. Delovanje koje odstupa od hegemonijskog shvatanja otpora teži ka postizanju nepriznavanja. Ponekad se pojavljuje kao neka vrsta „načina života ili životnog stila ljudi (primer su ljudi koji se striktno drže veganskog načina ishrane) koji čine nevidljiv svakodnevni otpor određenim normama i diskursima” (Vinthagen, Johansson, 2013). Uprkos političkoj nevidljivosti svakodnevnog otpora, on može biti uključen u otpornost koja se pojavljuje kao sposobnost opiranja heterogenoj, decentralizovanoj i pluraziovanoj distribuciji upravljačke moći koja preuzima telesne i afektivne komponente subjektiviteta. Svaki akter je subjekt i objekt moći jer je nosilac hierarhija i stereotipa, kao i njihove promene

(Lilja, Vinthagen, 2009, navedeno prema: Vinthagen, Johansson, 2013). Otpor kao čin, a ne namera ili efekat (odsustvo svesti, priznanja ili namere) deluje kroz pojedine diskurse moći u određenim kontekstima koji određuju relaciju moći i otpora (ibid).

RIZIK I OTPORNOST

Godine ekonomskog rasta posle Drugog svetskog rata u kojima je trijumfovala socijalna država podstakla je nadu i veru u socijalni napredak, da bi krajem XX veka, nestala „sposobnost kontrolisanja budućnosti i kod ljudi rasprostrla nesigurnost koja je u sukobu sa nadom u mogućnost boljeg i dužeg života kakvu su podstakla naučna i tehnička dostignuća” (Abeles, 2014: 184). Budućnost se pretvorila u pretnju, a izbegavanje neizvesnosti traži instancu u kojoj sigurnost neće izmicati pod udarima privremenosti. Koncept otpornosti se pojavljuje kao način osnaživanja za preteću budućnost, međutim, baš u vezi sa tim je pretrpeo mnogobrojne kritike, posebno u okviru društvenih i rodni kritičkih teorija (Pavićević, Bulatović, 2018). Suština te kritike odnosi se na osnovnu primedbu da naučna popularnost koncepta otpornosti predstavlja pokušaj da problemi savremenih ekonomskih, društvenih i političkih (ne)prilika rešavaju sa aspekta individualne i socijalne izdržljivosti. Kritičari koncepta otpornosti njegovu popularnost vide kao rezultat delovanja političkih elita u sferi humanih i društvenih nauka. One kroz promociju otpornosti, kao teorijskog i praktičnog koncepta, pomeraju kritičke fokuse sa uzroka i izvora povećanih rizika ka razvijanju strategija za prilagođavanje na svakovrsne krize

situacije. Strategije i javne politike koje su prihvatile otpornost kao spasonosni koncept povezuju složenost, otpornost i neoliberalno upravljanje (Dombrowsky, 2010; Chandler, 2014; Joseph, 2013; Neocleous, 2013; Walker, Cooper, 2011; O'Malley 2010; Zebrowski, 2009). Radikalno kritikujući neoliberalni konstrukt otpornosti Mark Neocleus ukazuje da je ideal otpornosti zamenio „ideal sigurnosti” „i kao struktura individualnog subjektiviteta i kao princip socijalne i nacionalne politike” (Neocleous, 2013). Otpornost se pojavljuje kao etički i politički ideal, neka vrsta transformacije iskaza koji je formulisao Friedrich Niče — ono što me ne ubije učiniće me jačim, u maksimu: trebalo bi biti jači (Neocleous, 2013). Snaga se razume kao fleksibilnost koja je suprotstavljena rigidnosti, a suština poruke je da umesto da se sprečavaju loši događaji treba biti optimalno spreman na izazove. Recikliranjem svih vrsta odnosa moći koji su inherentni kapitalizmu (klase, rase, patrijarhat), budućnost se određuje u perspektivi katastrofe koja odgovara zahtevima kapitala i države, a to kolonizuje čovekovu imaginaciju podstičući je da otpornost sagledava samo u pozitivnom smislu.

Brzo i rasprostranjeno prihvatanje koncepta otpornosti može se razumeti kao odgovor na dominaciju diskursa rizika. Pored rizika i traume, kao njihove uparene suprotnosti pojavljuju se otpornost i blagostanje. Otpornost i blagostanje su postali široko rasprostranjeni, i kao kolokvijalni izrazi i kao teorijske paradigme, ali pri tome, nisu oslobođeni ideoloških značenja (Olcik, 2016). Neoliberalni kontekst povezuje traumu i otpornost sa traženjem odgovora na pitanje zašto neki pojedinci, grupe i društva prežive nesreće i različite poremećaje, dok drugi to ne mogu. Novi pojmovni rečnik u kome se ukrštaju trauma, otpornost, rizik i blagostanje zasnovan je na dubljoj istorijskoj transformaciji koja ga je ustanovila (Hall, Lamont, 2013).

Kretanje unapred nakon traume koju odlikuje upravo svojstvo nepremostivosti i nemogućnosti da bude zaboravljena, kao i stalno vraćanje na nju, zahteva otpornost koja ima posebnu sposobnost obrade prošlosti. Ona eliminiše traumu tretirajući je kao poremećaj pamćenja i kao nedovoljno otpornu (LaCapra, 2001; Olcik, 2016). Otporni pojedinci i otporne grupe su, shodno mogućnostima pretpostavljanja, oni koji se sećaju, komemorišu i presuđuju o traumatičnim događajima na način koji im omogućuje da krenu dalje od njega (Olick, 2016: 316). U tom smislu, diskurs otpornosti implicira da je oporavak moguć i poželjan ukoliko se na pozitivan–terapeutski način odnosimo prema prošlosti i sadašnjosti, dok se izostanak oporavka tumači kao neuspjeh.

Modifikovanje pamćenja i zaboravljanja kao deo neoliberalnog diskursa postavlja preživljavanje kao glavni cilj. Preživeće oni koji zaslužuju da prežive u kontekstu sposobnosti za oporavak i adaptaciju. Neoliberalni diskurs otpornosti odobrava i prihvata patnju u meri u kojoj ona omogućava oporavak ili kapitalizaciju štete, sve izvan toga se odbacuje kao gubitništvo za koje nema opravdanja i kome nema opstanka. Ukoliko oporavak to zahteva, patnja i trauma će biti u fokusu, pa će se reciklirati u novim formama adaptacije. Sve što nije u funkciji oporavka treba da bude zaboravljeno, modifikovano i odbačeno, a u krajnjem „svođenju računa” proglašava se za posledicu neprilagođenosti.

Kritička dekonstrukcija neoliberalnog koncepta otpornosti ukazuje na trivijalizaciju i štetnost referentnog okvira u meri u kojoj se koncept otpornosti pojavljuje kao još jedna verzija razumevanja i prihvatanja postojećeg zla i patnji, te se uključuje i u teorijska razmišljanja savremene teodiceje, filozofske i teološke discipline koja je usmerena na rešavanje problema postojanja zla u svetu. To znači, da zlo i patnja mogu biti samo prevaziđeni jer čovek ne može uticati na njihovo

prisustvo, ili pak obratno, čovek se smatra odgovornim za ono što ga muči (Olcik, 2016). Princip „idemo dalje” odbacuje stanje resantimana kao štetno, a otklon od prošlih nepovoljnih događaja predstavlja preduslov za oporavak i kretanje dalje. Krutost i krhkost se ne uklapaju u narativ otpornosti koji izdvaja dobre subjekte – one koji će preživeti (James, 2013). Otpornost je, praktično, tehnika za ulaganje u život. Performans otpornosti povlači granicu između života i smrti, „života i neživećeg života” (James, 2013).

Preživeti znači biti otporan za budućnost, jer dok se opstanak definiše kao pogled unazad, kao onome šta je bilo (teškoće koje su prevaziđene u prošlosti) preživljavanje podrazumeva pogled ka unapred, ka onome šta će biti (rizici koji prete) (Abeles, 2014: 185). Gašenje mehanizma koji je jemičio za koherentni sled između sadašnjeg života i budućnosti (...) doveo je do toga da ni politička teorija nema pravi odgovor na pitanje kakav stav treba da zauzmu subjekti prema budućnosti (ibid).¹³

¹³ Razlika između pojmova *saživljavanja* i *preživljavanja* predstavlja antropološko analitičko sredstvo kojim Abeles razdvaja život, pre i posle, složenih procesa globalizacije koji su razvili nove forme socijalnog života, upravljanja i raspodele moći. On kaže: „Međutim, nedavno kao da je došlo do poremećaja koji svako na svoj način nastoji da shvati, pripisujući novonastalu situaciju bilo nekom događaju (11. septembar) bilo nekom uzročno-posledičnom nizu nad kojim nemamo kontrolu (klimatsko zagrevanje). Uočavanje takve nemoći postalo je osnova na kojoj dolazi do političkog dejstva. Sve se odigrava kao da sposobnost pokretanja građanskih inicijativa podrazumeva manje-više izričito reafirmisanje tog zaključka o nemoći, povezanoj sa svešću o potrebi korenitog preispitivanja naših pripadnosti. Ovaj stav ima protivrežu u našem usmerenju ka maglovitom kolektivnom interesu koji se manje tiče saživljavanja (dozvolićete mi taj neologizam), a više preživljavanja. Namerno uvodim ta dva pojma saživljavanje i preživljavanje – skovana sa ciljem da se, sa stanovišta političke antropologije, pojasni ključni aspekt globalizacije. Jer danas se moramo suočiti sa očiglednom činjenicom da svest o opasnosti i nesigurnosti nije isključivo fenomenološka datost. Ta svest pokreće ceo

Ekološki shvaćena otpornost u prvim verzijama nije uključivala ranjivost (Holling, 1973). Međutim, izmeštanje pojma otpornosti na socio–ekološke sisteme dovela do povezivanja otpornosti i ranjivosti, pre svega, u smislu adaptacije sistema na pretprijetu promenu i stres (prevashodno shvaćenog kao ekološka opasnost) (Adger, 2006).¹⁴ U savremenom diskursu, otpornosti postaje utemeljena na ideji da potreba za otpornošću, bilo da je u pitanju individualno–ljudski, socijalno–ekološki sistem ili čovečanstvo i biosfera u celini, potiče od shvatanja da na svakom planu postoji fundamentalna ranjivost, a to je ono što pitanje otpornosti čini duboko političkim pitanjem” (Evans, Reid, 2013: 84). Ako se ugroženost postavi kao ontološka pretpostavka biološkog života, svaki pokušaj da se ona ograniči u tehničkom smislu predstavlja „masku za liberalnu moć koja čovečanstvo pretvara u osećanje zajednice zasnovane na sopstvenoj ugroženosti pružajući savršenu hranu za režime biopolitičke moći i kontrole (Evans, Reid, 2014: 4–12). Koncept otpornosti ne smanjuje ugroženost, on sugerise da je katastrofa neminovna, uvek prisutna u perspektivi subjekta koji je ranjiv i izložen opasnosti. Međutim, zaštitu ne treba da traži od države ili nekog drugog nivoa vlasti, već subjekt treba da se osigura sam, konstantno demonstrirajući svoje kapacitete otpornosti (Evans, Reid, 2014).

Odnos između otpornosti i ranjivosti koji uključuje globalne, regionalne i lokalne nivoe mora uzeti u obzir asimetrije i potojeće relacije moći između tih nivoa. Politike

jedan znatno veći skup briga, čime se u potpunosti menja odnos jedinke prema politici shvaćenoj kao kolektivno dejstvo” (Abeles, 2014: 181).

¹⁴ Prihvatanje ranjivosti kao predodređenog stanja dovodi do zahteva za otpornošću. Dok se jedni smatraju otpornijim od drugih, niko se ne može proglasiti potpuno otpornim. Svako može biti postavljen negde duž kontinuuma otpornosti i stoga, na kraju svi imaju potrebu da budu otporniji (Chandler, 2012: 217).

otpornosti su ispunjene eksplicitnim vezama ranjivosti i siromaštva, premda biti ugrožen ne znači nužno biti i siromašan. Ugroženost pogađa sve zemlje i populacije – ali siromaštvo nužno priziva ranjivost i ugroženost, a time se unapređuje asimetrija postojećih odnosa moći između država i institucija koje promoviraju otpornost (Jakola, 2015). Vrednost života se definiše sposobnošću da se pobegne od ranjivosti, a procena ugroženosti sa takve pozicije, podrazumeva da velike grupe ljudi žive život koji nije vredan življenja, jer stigmatizovan gubitkom, pretnjom i patnjom.¹⁵ Da li su oni koji žive ne-živećim životom ranjivi, neotporni i nesposobni za prilagođavanje, a da li su oni koji su siromašni najveća pretnja eko-socijalnim sistemima? To su pitanja koji u centar postavljaju važnost socijalne dimenzije otpornosti. Lokalno i globalno siromaštvo su glavne tačke za primenu politika inspirisanih liberalnom zabrinutošću za red i sigurnost, kao i za mnoge politike koje se pozivaju na otpornost jer su bogati u strahu od onih koji su u najvećoj meri ugroženi – od siromašnih (Dillon, Reid, 2009). Konačno, pitanje koje se nameće je da li će se neotporni ili neadekvatno otporni biti nužno kažnjeni?

¹⁵ Filozofska tumačenja razlike u vrednosti života od Aristotela, koji je razlikovao *bios*-kvalifikovani život i *zoe*-puki život, do savremenika kao što je Giorgio Agamben koji institut rimskog prava *homo sacer* koristi da bi ukazao da život postane politički ulog i kada se politika pretvori u biopolitiku, sve osnovne kategorije naše misli, od ljudskih prava do demokratije i građanskih prava, bivaju uvučene u proces praznjenja i dislociranja. razdvajaju kategorije života za koje Alper Lošonc kaže: „(...) Dosadašnja izvođenja suočavaju nas sa trijadom: puki život/život/dobar život. A polazeći od činjenice da je slom aristotelovske tradicije učinio upitnim mogućnost tumačenja smisla i značenja dobrog života koji se ispunjava u neprestanom samoostvarenju, postavljamo pitanja u vezi sa „ostala” dva člana pomenute trijade. Kako se može tretirati „život”, odnosno, „puki život“ iz vidokruga socijalne filozofije? Bolje reći, da li je politička filozofija u mogućnosti da tretira ogoljeni, neutralizovani život, osiromašen od svih ciljnih i normativnih implikacija? Da li politička filozofija može tretirati „divlju, besneću vrevu živog”, a da pri tome znamo da je ono biti-živ podređeno nestalnosti?” (Lošonc, 2008: 156).

Što više pokušavamo da identifikujemo i analiziramo pretnje, to se više šire naše „imaginarne pretnje koje uključuju stvari koje iznenada postaju opasne (Evans, 2013: 87–88). To je dovelo do „zastrašujućeg ali normalnog stanja stvari gde svakodnevni događaji mogu generisati katastrofu” izazivajući stav da je svet „dizajniran kao nesiguran” (Evans, Reid, 2014: 16–194). Normalna okolina je generalizovana kriza (Massumi, 2009).

Topografija ugroženosti koju je ocrtalo liberalno upravljanje uključuje ranjivost u diskurs otpornosti na način koji odražava i održava nejednake odnose moći između onih koji su sposobni da definišu ranjivost i onih koji se smatraju ranjivim. Politički dejstvenici koriste svoj autoritet da osmisle ranjivost kao očiglednu istinu koja se prevodi u politički zahtev odgovarajućeg ponašanja u odnosu na nju. Antropološka strepnja od svakodnevnih pretnji pojavljuje se kao autoimuni proces, bolest ne dolazi spolja, nije plod neke zaraze živi organizam radi na uništenju sopstvenog zaštitnog sistema (Abeles, 2014: 186). Povlačenje države sa njenom čudesnom moći pogodilo jedinke koje postavljaju pitanje kako će sutra izgledati naš svet. Zaokupljenost ovim pitanjem presudno određuje moguću ulogu političkog dejstva i nove instance podesne za njegovo vršenje (ibid.). Gubitak orijentira se odražava u ravni socijalnih odnosa, kolektivna povezanost slabi jer je izgrađena na institucionalnom okviru čije su pukotine sve upadljivije u teritorijalnom smislu, granice zahvaljujući kojima su jedinke sebe promišljale i doživljavale kao zajednicu sa se brišu, otvarajući se širom ka ogromnom i prilično nejasnom svetu. Instucionalni preobražaj se odigrao na temelju praksi i predstava iz perspektive preživljavanja (ibid., 183).

OTPORNOST KAO PREŽIVLJAVANJE ILI KAO RAZLIKA IZMEĐU ŽIVEĆEG I NEŽIVEĆEG ŽIVOTA

Preživljavanje, ulaganje u život i promocija života čini stožerni element koncepta otpornosti dovodeći ga u direktnu vezu sa konceptima biopolitike i biomoći kao mrežama moći koje su svojstvene globalizaciji kapitala i globalnom liberalnom upravljanju. Središte političke delatnosti čini zaokupljenost življenjem i preživljavanjem razdvajajući naše predstave na ono što je svojstveno pojedincu–građaninu i ono što je svojstveno biopolitičkom subjektu, pri čemu je odnos između jedinke i suvereniteta odbačen u drugi plan (Abeles, 2014). Prakse sa kojima se suočavamo sve su više delatne na horizontu preživljavanja. Fuko govori o tome kao o pripadanju „pastoralnoj dimenziji moći gde se više obraćaju „živim jedinkama nego civilnim subjektima” (ibid.)¹⁶. Promene

¹⁶ O ovoj razlici između građanina (civilnog subjekta) i žive jedinke (biosubjekta) govori i Lošonc: “No, ako je u prvom slučaju reč o igri polis/građanin, to jest, o ograničenjima, ravnotežama (društvo ograničava državu itd.), u drugom slučaju je reč o proširenju dometa upravljanja, o ekspanziji brige. Biomoć može da adresira svakog, nezavisno od toga da li on raspolaže sobom, ili od toga da li „živi zbog sebe samog, a ne radi drugoga“. Jer, svi su podređeni imperativima života. Sveprisutnost života

razmere upravljanja u potrazi za redom i skladom u kome bi socijalni element zadobio kontrolu nad tom sve daljom i zagonetnijom moći slede, kako Abeles tvrdi, logiku *saživljavanja*, ali u društvima gde je pretnja postala sastavni deo sadašnjice pitanja života i opstanka se javljaju kao ključna na jedan nov, sasvim drugačiji način, kao logika preživljavanja. Ideje ravnoteže i rasporeda, pravde i prava, svoj smisao dobijaju tek u perspektivi predstojećih opasnosti i predostrožnosti (Abeles, 2014: 186).

Mreže transnacionalnih ustanova i organizacija o kojima se govori kao o globalnoj upravi predstavljaju reorganizaciju moći koja u prvi plan postavlja pitanje preživljavanja u rasprostranjenom ambijentu strepnje svakovrsne i svakodnevene.

Globalni liberalni menadžment je, u svojoj suštini, sastavljen od tehnika koje ispituju detaljne osobine i dinamiku populacija, tako da njima bolje upravljaju u odnosu na njihove brojne potrebe i životne šanse (Dillon, Reid, 2001: 41). Biopolitika, kao velika ekonomija moći, predstavlja konstelaciju modernih ljudi i prirodnih nauka, kao i iz nje proistekle normativne koncepte koji sturktuiraju političku akciju i određuju njene ciljeve (Fuko, 2005).¹⁷ Život kao centar političkih strategija, to je za Fukoa potpuni diskontinuitet u političkoj praksi, proces života nije više predmet ili osnova politike, on transformiše njeno jezgro, jer reformuliše koncepte

omogućava da „biopolitika“ oslovljava sve i svakoga, i obuhvatno i singularno (omnes et singulatum) (Lošonc, 2008: 168).

¹⁷ Pritisak biološkog na istorijsko „u obliku epidemija, bolesti i gladi koji su bili veoma prisutni u osamnaestom veku dozvolio je tehnološkim, naučnim, društvenim i medicinskim inovacijama, relativnu kontrolu nad životom“, jer su one proizvele moći i znanja preuzimajući odgovornost za život procesima koji ih je obavezao da ih kontrolišu i modifikuju (Fuko, 1982: 125). Smrt je podređena moći nad životom koja se bavi živim bićima, a ne pravnim subjektima (ibid.).

političkog suvereniteta i podređuje ih novim oblicima političkog znanja (Lemke, 2011). Uspostavlja se veza između otpornosti i koncepta biopolitike i biomoći koji je u kontinuitetu povezan sa liberalizmom i neoliberalizmom kao političko–ekonomskim doktrinama (Evans, Reid, 2014). U kontekstu nastanka kapitalizma, prepoznajemo dispozitive moći i znanja koji su okrenuti prema procesima života, a pripadnici društva uživaju u kolektivnom blagostanju u svetlu biomoći (Lošonc, 2008: 164). Međutim, biomoć raspodeljuje pravo na život, neživeći život i neživot (smrt) tako što su staro gospodarenje smrću, u čemu se simbolički ogledala moć vladara, sada brižljivo preuzeli nadležnost nad telom i proračunato upravljanje životom (Fuko, 1982: 123). Tehnologija moći oličena u biomoći razvijala je nove tehnike transformišući se iz politike discipline u politiku bezbednosti koja je sposobna da kontroliše rizike i opasnosti koje prete populaciji kao biološkom entitetu (Fuko, 2005a).

Fukoova perspektiva politizacije moći koja se ostvaruje kroz neoliberalne režime osiguravajućih programa i programa za savladavanje rizika, kao i tržišno–tehnološku racionalnost koristi lično ponašanje, slobodu, izbor i odgovornost kao elemente vladavine refigurisane u političko i umotane u tkaninu „društvenog” (Peterson, Bunton, 1997; Cruikshank, 1999, prema: Fuko, 2005b). Disciplina, samoregulacija i samorganizovanje autonomnih subjekata u slobodnim aktivnostima liberalizma paradoksalno podrazumeva isticanje, kontrolu i upravljanje nebrojenim događajima i pojavama koje se smatraju ugrožavanjem slobode i interesa ljudi (Fuko, 2005). Otpornost je uslovljena sagledavanjem svih opasnosti, a neoliberalni modalitet sugerise da subjekat više ne može biti

bezbedan jer to više nije dovoljno, on mora biti otporan i samoodrživ.¹⁸

Rana veza između liberalizma i otpornosti poziva ljude da žive u skladu sa onim što je Fuko opisao kao moto liberalizma „živi opasno tvrdeći da su pojedinci konstantno izloženi opasnosti koja je sadržana u njihovom sadašnjem i budućem životu” (Fuko, 2005a). Opasnosti koji vrebaju na „milje sigurnosti liberalnih subjekata” kroje „mapu katastrofa” koja je uslov neoliberalnog razumevanja otpornosti. Opasnost ne predstavljaju nužno rat, kuge ili invazije pod vladavinom suverena već biopolitički uokvireni svakodnevnog događaji poput bolesti, kriminaliteta ili bankrota koji ugrožavaju ljudski život (Jakola, 2015). Biopolitika kao način upravljanja promovise dobar život utvrđujući šta ga ugrožava, do koje mere i šta se mora preduzeti da bi se promovisali oblici života koji odgovaraju određenim političkim interesima (Evans, Reid, 2014). Biopolitika proširuje domete upravljanja ekspanzijom brige, a biomoć može da adresira svakog jer su svi podređeni imperativima života (Lošonc, 2008). Čini se da prisustvo veze između otpornosti i biopolitike čini pozadinu koju otpornost ima u prirodnim naukama vršeci snažan uticaj na političke diskurse i programe. Međutim, podjednako jako ishodište biopolitike predstavlja prodiranje društvenog u prirodnu sferu.¹⁹ Konceptualna višeznačnost biopolitike je izrazita (o

¹⁸ Otpornost ne podrazumeva postojanje „drugog” od koga se moramo zaštititi; ona nije državo-centrična, čak i ako se neki od njenih instrumenata i dalje fokusiraju na državnom nivou, ona ne traži rešavanje „spoljašnjih pretnji”. Njena referentna tačka je izgradnja unutrašnjih kapaciteta kako bi se bolje suočili sa nevojničkim i složenim rizicima (Corry, 2014).

¹⁹ ...za maksimalnu efektivnost *animal laboransa* elementi prirode zapravo nestaju kao transcendentni horizonti spram društvenih granica, jer akteri proširenog sveta rada u potpunoj meri socijalizuju prirodu. Stvari sveta ne ostaju van ljudske sfere, u nečemu što je ne-ljudsko, one su uvučene u ljudsku sferu, očovečene su. Stoga, oslabljenjem i čak brisanjem linije razdvajanja

različitim i često kontradiktornim značenjima biopolitike, videti Lemke, 2011). Fuko koji je najjasnije video posledice koje nastaju kada sam život postane predmet politike bio je kontradiktoran u stavu da li biopolitika može biti okrenuta životu kao pozitivna afirmativna politika života, ili smrti kao negativna, katastrofalna politika smrti. Dvosmislenost potiče od činjenice da je suverena moć nad životom i smrću, zamenjena i da sada služi interesu života, istovremeno razvijajući nezamisliva sredstva razaranja i uništenja života (biomoć) (Lemke, 2011).

Odnos biomoći prema subjektu ga postavlja u istovremenu poziciju „individue” i pripadnika „mase”, pri čemu, Fuko smatra da „indivudalno i „masa nisu ekstremi, nego dve strane globalne političke tehnologije koja istovremeno ima za cilj kontrolu čoveka kao pojedinog tela i čoveka kao vrste” (Foucault, 2003, prema: Lemke, 2011: 38). Centralni koncept putem koga se ostvaruje kontrola je koncept norme. Biopolitika „pravo” zamenjuje „normom”, društvo definisano prirodnim zakonom je zamenjeno „normalnim društvom” (ibid.). Rođenje biopolitike je usko povezano sa širim konceptom upravljanja, pri čemu Fuko liberalizam i liberalne oblike vlasti ne smatra samo ekonomskom teorijom i političkom ideologijom, već specifičnom veštinom upravljanja ljudskim bićima (Fuko, 2005a).

Kombinovanje Fukoovih koncepata upravljanja i biopolitike je značajno u analitičkoj perspektivi koncepta otpornosti jer ukazuje da biopolitika ima sopstvenu racionalnost koja pomera princip vladavine sa spoljne saglasnosti na unurašnju regulaciju (Lemke, 2011). Koordinate vladine akcije više nisu vezane za legitimitet ili nelegitimitet, već na uspeh ili neuspeh,

između prirodnih aspekata i ljudskih učinaka priroda biva uvučena u vrtlog kalkulabilnog ljudskog delanja (Arent, 1968, prema: Lošonc, 2008: 158).

refleksija se ne fokusira na zloupotrebu ili aroganciju vlasti, već na neznanje u vezi sa njenom upotrebom. Tako se po prvi put, u poltičku ekonomiju uvodi princip samoodržanja (ibid.). U tom smislu, Fukoov koncept tehnologije bezbednosti čini suparnika liberalnoj slobodi predstavljajući istovremeno uslov za njeno postojanje. Pravna normativnost deluje po zakonima koji kodiraju norme dizajnirajući funkcije optimalnog modela i njegovu operacionalizaciju koristeći tehnike i procedure za prilagođavanje pojedinaca ovim standardima.

Tumačenje politike kao produktivne sile za čije je delovanje ekspertiza od izuzetnog značaja jeste stanovište karakteristično za Fukoa, koje antropolozi koji se bave analizom javnih politika od njega i preuzimaju (Vukićević, 2015: 20). U skladu sa ovakvim tumačenjem javne politike se smatraju jednim od najznačajnijih instrumenata u savremenom upravljanju – one uspostavljaju norme i obrasce mišljenja i ponašanja, kreiraju subjektivitet, kreiraju, kategorizuju, klasifikuju i hijerarhizuju individue, kreiraju i regulišu političke subjekte, uspostavljaju nove odnose u društvu, definišu probleme i predlažu njihova rešenja, klasifikuju i regulišu prostore, kreiraju nove društvene i semantičke svetove, uspostavljaju režime moći (Shore, Wright 2011: 1, Wedel, Feldman 2005: 1, prema: Vukićević, 2015: 20). Naučno znanje i ekspertiza su važni za veštinu upravljanja u liberalizmu jer predstavljaju osnovna nepolitička sredstva kojima se omogućava upravljanje kroz minimalnu intervenciju (Fuko, 2005a).

Liberalizam definiše subjekta njegovom ranjivošću u odnosu na liberalni „milje sigurnosti”. Međutim, ranjivost stoji nasuprot otpornosti, ona se smatra smetnjom koja sprečava ljude da budu otporni (Chandler, 2012). Takozvano napuštanje politike deficita koja je insistirala na nedostacima i šteti, kao i mogućnostima njihovog ukidanja, dovelo je do politike otpornosti koja je zasnovana na (samo)prevazilaženju štete.

Privlačnost koncepta otpornosti počiva na odbacivanju priznavanja slabosti i krhkosti (Neocleous, 2013). Međutim, kao privlačan konstrukt koji poziva na jačanje i podstiče mogućnost pozitivnih ishoda nakon traumatičnih događaja, otpornost se susreće kako sa antinomijama unutar ideološkog koncepta iz kog je nastala, tako i sa stvarnošću koja osporava njene blagotvorne efekte. Ranjivost i rizik, kao pojmovi koji potiču iz istog idejnog korpusa, polaze od straha kao stanja koje je ljudima urođeno. Kultura straha je normalizovana kao sila po sebi i u takvim okolnostima strah oblikuje kulturnu perspektivu današnjice smanjujući ljudske kapacitete za pozitivnu viziju budućnosti, koji sa druge strane, predstavljaju osnovni pogon koncepta otpornosti. Javni diskurs rizika i straha dovodi do emocionalnih reakcija javnosti koje smanjuju kapacitete za otpornost, kako na individualnom, tako i na društvenom planu. Neoliberalni diskurs otpornosti traži razrešenje takvog uticaja kulture straha na pojedince i društvene grupe u automatskom sagledavanju pojedinih grupa kao ranjivih i ugroženih (žene, adolescenti, imigranti, ljudi sa invaliditetom itd.). Njihova ranjivost dobija različiti tretman u neoliberalnom diskursu otpornosti, pri čemu se, identitetska politika ne prevazilazi već se dereguliše prema strateškim zahtevima tržišta i ispoljava u politikama koje diferenciraju otporne i neotporne (Pavićević, Bulatović, 2018).

Zahtev za otpornošću nije neutralan zahtev, on odražava racionalnost koja stoji iza izazivanja pretnji liberalizmu koji prolazi kroz katastrofalne, vanredne situacije, one funkcionišu kao lokacije intervencije i regulacije (Evans, 2013: 37–44). Preplitanje zahteva za slobodom i stalnih pretnji koje se nadvijaju nad neoliberalnim okruženjem generišu diskurzivne prakse koje ograničavanje slobode u ime njene zaštite prevode u normalizaciju ugroženosti. Neoliberalizam kao institucionalni okvir podrazumeva složeno udruživanje

ideoloških obaveza, diskurzivnih reprezentacija i institucionalne prakse, pri čemu se on pojavljuje kao projekat zaštite životne sredine u meri u kojoj uključuje zaštitu životne sredine kroz diskurs održivog razvoja (McCarthy, Prudham, 2004). Neoliberalno upravljanje koje u osnovi ljudsku dobrobit sagledava kao maksimizaciju preduzetničke slobode (Harvey, 2007) nastoji da upravlja okruženjem prihvatajući zaštitu životne sredine u okruženju koje karakteriše princip kapitala i tržišne ekonomije.

Otpornost kao odgovor na poremećaje u životnoj sredini jeste korisna u smislu podizanja svesti i proširivanja znanja u svrhu pripremljenosti koja čini „kapacitet sistema da se bolje organizuje u suočavanju sa nesrećom, smanji gubitke i podstakne oporavak”. Ukupni kapacitet otpornosti čini skup tehničkih, organizacionih i institucionalnih kapaciteta za smanjivanje štete, ali tehnički okvir otpornosti ne može prikriti osnovnu politiku diskursa koji čine da prirodne opasnosti nisu ništa manje političke od odgovora na konflikte koji je izazvao čovek (Evans, Reid, 2014).

Političke implikacije makrodiskursa otpornosti kroz globalizacijsku praksu međunarodnih političkih subjekata podrazumevaju razdvajanje na nekoliko nivoa. Prvi je, biopolitičko razdvajanje živih jedinki i civilnih subjekata što u okolnostima povlačenja moći države (koja je svela svoje zadatke na kontrolu i represiju) dovodi do nastojanja da se zadaci koji spadaju u biopolitiku poveravaju organizacijama civilnog društva čija se sakralizacija može tumačiti kao novi vid populizma (Abeles, 2014: 187–253). Drugi nivo razdvajanja se odnosi na biopolitičko razdvajanje nekih populacija kao „hronično ugroženih” u okvir koji se žive ugroženi ili „neživeći životi”. Tako zamišljena i raspodeljena ranjivost se predstavlja kao očigledna istina koja se prevodi u politički zahtev za odgovarajućim ponašanjem koje se bavi tom ranjivošću.

Shodno, političke posledice predstava i praksi iz perspektive preživljavanja dovode do toga da „središnja uprava”, iako teži da integriše različite identitete koji zajedno čine raznolikost države, zapravo održava stalno dvojstvo između legitimnih građana i onih žigosanih zbog svoje arhaičnosti i pretpostavljene nesposobnosti za integraciju. U postkolonijalnom svetu, prizvođenje marginalnosti neodvojivo je od aktivnosti vlade (Ables, 2014: 184–200).

KONCEPT OTPORNOSTI — OD OTPORA DO KREATIVNOSTI

Podsticanje subjekta da se sopstvenom snagom suoči sa izazovima i nevoljama zasnovana je na prvobitnoj ideji pozitivnog kapaciteta i pozitivnih efekata koje on može da proizvede uprkos negativnim događajima. Kritička analiza koncepta otpornosti u neoliberalnom kontekstu pokazala je da se okvir pomerio od „naglaska na pozitivnoj adaptaciji uprkos nepovoljnim situacijama na pozitivnu adaptaciju na nesreću (Bottrell, 2009, prema: Jakola, 2015: 63). Suprotnost ovoj transformaciji prvobitne ideje o otpornosti bila bi povratak konceptualizaciji otpornosti kao načina za balansiranje interesa upravljanja i autonomije subjekata. Neki akademski pristupi su otpornost sagledali kao koncept otpora i radikalne promene (Cretney, Bond 2014; Nelson, 2014).

U traganju za odgovorima na pitanja šta podrazumeva otpornost i ko su otporni delatnici, ključno je odgovoriti na pitanje da li je otpornost „dobra” ili „loša” (Olsson, 2015). Pozitivan odgovor na ovo pitanje ne predstavlja površno odbacivanje kritika ovog koncepta, već pre, razliku u njegovoj interpretaciji i opredeljivanju za nivo na kome će se društvena otpornost pozicionirati kao strategija. Makro i mezo nivo

zahtevaju otporno društvo, ali to onda znači da mogućnost za razvijanje društvene otpornosti treba odbaciti kao koncept koji ne funkcioniše u nerazvijenim i siromašnim društvima. Međutim, suština otpornosti se može razumeti kao aktivacija raspoloživih resursa koji stoje na raspolaganju društvenim akterima, uključujući njihove unutrašnje i spoljne kapacitete (bilo da su pojedinci, društvene grupe, zajednica) uz uvažavanje specifičnog socijalnog i kulturnog konteksta. Smisao i značenje društvene otpornosti treba tražiti, kako u datostima globalnog društva (rizik, neizvesnost), tako i u vizijama socijalne pravde i dobrobiti koja traži nove mogućnosti učešća običnih ljudi u važnim pitanjima. Kritike koje društvenu otpornost vide kao pokušaj da se preokrene analitički rakurs od uzroka ka posledicama i time stvarni akteri globalne nestabilnosti izbegnu ili prenesu odgovornost na one koji su faktički nemoćni da je reše, svakako jesu osnovane. U tom smislu, društvena otpornost predstavlja još jednu analitičku kategoriju koja sugeriše odustajanje od mogućnosti kritičkog preispitivanja političkih, ekonomskih, društveno-ekoloških pretpostavki koje izazivaju ljudsku nesreću na globalnom nivou. Istovremeno, razumevanje društvene otpornosti kao udruživanja znanja, resursa, sposobnosti i efikasnosti koje podstiču i razvijaju kapacitete društvenih aktera da deluju suočavajući se silama koje uveliko izmiču njihovom individualnim snagama predstavlja i neminovnost i šansu u ovom trenutku (Pavićević, 2016). Ako postoji nekakav konsenzus u pogledu prirode otpornosti, on mora biti zasnovan na ideji o postizanju pozitivno (ili izbegavanju negativno) vrednovanog ishoda u okolnostima u kojima bi se normalno očekivali štetni ishodi (Kaplan, 2005). Preporučene karakteristike društvene otpornosti odnose se na snagu društva da se suoči sa promenama, raznovrsnost i bogatstvo resursa, prirodu potrošnje resursa, brzinu reakcije, sposobnost da se

predvidi katastrofa, svest o opasnosti, informisanost, snalažljivost u mobilizaciji resursa, socijalnu integrisanost, izgradnju obrazovnog sistema, participaciju, samo-organizovanje, smanjenje urbanog siromaštva kao posebno osetljivog segmenta društva na promene izazvane katastrofom (Trkulja, 2015).

Raznorodnost ovih faktora upućuje na razmatranje društvenog značenja otpornosti u kontekstu složene prirode društvenosti u koju je uronjen svaki od njih. Potencijalne katastrofe, brze promene i njihovi efekti posledica su složenih prirodnih i društvenih procesa čija isprepletenost poziva na udruživanje različitih naučnih disciplina u njihovom prevazilaženju. Centralna uloga socijalne otpornosti i njen značaj za održivi razvoj se pojavljuje kao važan atribut socijalnog eko sistema da se nosi sa poremećajima u procesu adaptivne transformacije. Međutim, razumevanje procesa adaptacije i transformacije, njihovog odnosa i značaja, ostalo je izvor dvosmislenosti i kontradikcije u okviru samog koncepta otpornosti, posebno kada je u pitanju društvena otpornost (Pavićević, 2016).

Otpornost koja se primenjuje prema meri koja uvažava kontekstualne i kulturne specifičnosti ranjivosti i unutrašnjih kapaciteta može biti sredstvo za prevazilaženje nekih slabosti i pružiti mogućnost za osećanje sigurnosti uprkos ranjivosti, ili za smanjivanje ranjivosti (Berkes, 2007). Koncept otpornosti shvaćen kao aktivni kapacitet ljudi, a ne pasivni interes vlade tretira ranjivost na nediskriminirajući način, a biopolitički smisao i upotrebu pojma otpornosti zamenjuje smislom koji je uslovljen kontekstom i razumevanjem postojećih odnosa moći.

Sagledavanje koncepta otpornosti izvan diskursa neoliberalnog upravljanja predstavlja mogućnost da se

otpornost razume kao koncept između otpora i kreativnosti, kao način da se u neizostavnoj isprepletenosti relacija moći ostvari prostor slobode. „Upravo neprestana kritička pažnja u odnosu na varijabilne relacije između poretka i njene transgresije, odnosno, viška može da otvori kritičku perspektivu koja se ne zavarava pukim utopizmom, fantazmagoričkim slikama nekog ne–mesta kao što je utopija, ali ne prihvata ni postojeće kao neprevazilazivo stanje” (Lošonc, 2008: 176). Pozitivni transformacijski potencijal trebalo bi odvojiti od otpornosti prilagodljivog preduzetničkog duha. Kapaciteti otpornosti predstavljaju aktivan odnos prema kriznim i rizičnim situacijama koje se u sociološkom perspektivističkom pristupu moraju razumeti u smislu prilagođavanja i transformacije kroz delanje koje menja ne samo okolnosti izazvane krizom, već i razumevanje i promenu okolnosti koje izazivaju krizu i rizike (Pavićević, 2016). Problem procene između značenja i razumevanja otpornosti, otpora i adaptacije traži uspostavljanje kriterijuma na osnovu kojeg bi ljudsko delovanje, u različitim kontekstima, moglo biti vrednovano na osnovu mogućnosti uspostavljanja razlike između rešavanja problema i neutralisanja problema. Sociolozi ne mogu razlikovati poseban oblik otpornosti i samim tim specifičan cilj koji se navodi kao normativno pozitivan bez obzira na istorijske epohe, niti privilegovati konkretne mere koje vode ka očuvanju posebnog oblika kao vanvremenski važećeg (Endress, 2015). Otpornost nije, ili ne treba da postane nova naučna religija usmerena na siromašne i ranjive koja pruža spokojnost da se prihvate stvari koje se ne mogu promeniti. Na taj način, otpornost postaje sredstvo regulacije slobode određujući domene života koji ne bi trebalo da budu cilj političke transformacije (Jakola, 2015: 65).

Otpornost kao vodeće organizovanje društvenosti na bazi neoliberalne postavke socijalno–ekoloških sistema i

biopolitičkog subjekta čini potku narativa o socijalno–ekološkoj otpornosti zasnovanoj na veri u nauku i stručno znanje iza koga stoji vodeća biopolitička percepcija sveta. To je narativ o političkom subjektu koji mora naučiti i prihvatiti realnost vremena i odbaciti svaku strategiju za transformaciju ili poraz neoliberalizma (Evans, Reid, 2014: 150). Preoblikovanje otpornosti i oslobađanje od sadašnjih diskurzivnih okova zahteva potencijal koji postoji u samoj društvenoj i političkoj praksi kreirajući različite diskurzivne predstave koje utiču na operativnu upotrebu koncepta otpornosti (Jakola, 2015). Kao najznačajnije političke implikacije neoliberalnog makro–diskursa otpornosti mogu se izdvojiti viktimizacija, biopolitika, depolitizacija, premeštanje odgovornosti i moralizatorstvo.

Priča o građenju otpornosti je deo politike i na njeno mesto treba dođe priča o otpornosti koja je pronađena koja je fokusirana na mehanizme i kapacitete koji već postoje (Aranda et al., 2012). Da bi se politička subjektivnost vratila u otpornost, politički diskurs treba da odražava stvarnost ljudi, njihove nade i potrebe, kao i njihovo razumevanje otpornosti. Otpornost nije negiranje slabosti već prepoznavanje odnosa ranjivosti i aktivnog kapaciteta ljudi da ih prevaziđu. Biopolitička upotreba koncepta otpornosti koja aktivaciju ljudi zamenjuje pasivizacijom u odnosu na upravljачke interese zamenjuje se podsticanjem autonomnih kapaciteta ljudi u prevazilaženju traume i nevolje. Otpornost kao krovni koncept može biti efikasan ukoliko se otpornost vrati svom prvobitnom principu pružanja otpora kroz elastičnost, prilagodljivost, samounapređivanje i kreativnost kroz uvažavanje balansa između unutrašnjih promena (adaptacija, samoorganizovanje, samounapređivanje) i spoljašnjih promena (neizvesnost, rizici, šokovi). Izbor između transformacije i adaptacije kao pitanje slobodnog

autonomnog delanja podrazumeva da subjekt nije sveden na nivo pasivnog prilagođavanja promenama na koje ne može da utiče i koje ne može da promišlja ukoliko želi da preživi.

OTPORNOST — MIKRO—ZNAČENJA I MIKRO—PROCESI

Nesporno je da se definisanju otpornosti različito prilazi shodno različitom razumevanju ovog fenomena, te da on ima različita značenja i funkcije u zavisnosti od toga u kom teorijskom okviru se utvrđuje postavka za definisanje. Takođe, te postavke se diversifikuju i stvaraju se različite definicije čak i u okviru pojedinačne teorijske discipline (Brand, Jax, 2007). Složenost koncepta otpornosti, pored toga, što povezuje različite naučne discipline, ukršta i različite teorijske i praktične pristupe unutar tih disciplina. U tom smislu, društvena dimenzija otpornosti može biti oslonjena na povezujući društveni kapital manjih zajednica, kao i na distancirano poverenje premošćujućeg društvenog kapitala (Bulatović, Pavićević, 2018). Činjenica da se katastrofe pojavljuju kao lokalne, a traume kao individualne čini ljudsku otpornost lokalnom, što implicira da je ona sazdana od akcije pojedinaca i malih grupa ljudi koji se pokreću adaptivnim sistemima ljudskog života (Masten, Obradović, 2008). Tako, na primer, socijalno kohezivne društvene mreže lokalnih zajednica moraju biti strukturno povezane sa resursima i mehanizmima na makro nivou da bi odgovorile na zahteve

efikasnosti koje postavlja makro–diskurs otpornosti. Shodno tome makro–diskurs otpornosti je u sadejstvu sa mnoštvom neprekidnih mikro–procesa otpornosti koji se odvijaju u specifičnim kontekstima.

Koncept otpornosti se u najvećem broju analiza i primene pojavljuje kao eksplicitno zapadni koncept, što ne znači da otpornost ne postoji kao vrednost u nezapadnom svetu. Postoje brojni projekti otpornosti koji se primenjuju u Africi ili Jugoistočnoj Aziji, premda su često inicirane ili bar delimično finansirane od strane UN (Jakola, 2015). Iako su one deo zapadne političke arhitekture od samog početka nije jasno da li su se akteri pretplatili na isto razumevanje otpornosti. Nije potrebno odbaciti otpornost kao nešto što ne odgovara stvarnosti, ali se treba opredeliti za pristupe koji su bliži razumevanju društvene otpornosti poput intersubjektivnosti koja prepoznaje koegzistenciju i povezivanje pluralnih, nekoherentnih diskursa, praksi i performansi (Powell, et al., 2014). Istraživanje otpornosti treba da podstakne koegzistenciju višestrukih narativa i da radi na osnaživanju legitimnih lokalnih perspektiva i prakse, a narativi istraživačke zajednice mogu biti samo alati koji podržavaju veću svest o raznolikosti naroda, perspektivama i predstavama koje govore o stvarnim pričama o našoj lošoj i osporavanoj stvarnosti (Powell et al., 2014: 150).

Veza između teorije i prakse otpornosti je kompleksna, ali veoma važna. Jasno je da je proizvodnja i mobilizacija „znanja o otpornosti naročito otežana različitošću zainteresovanih znanja” (Vogel et al., 2007). Uključenost više „epistemoliških zajednica u stvaranju znanja”, kao i činjenica da se apstraktni sistemi na koje se odnosi teorija otpornosti u praksi funkcionišu na lokalnom nivou, dovode do zahteva za kontekstualnim razumevanjem otpornosti (Jasanoff, 2011). Pitanje u kojoj meri otpornost reprodukuje ili redefiniše

lokalne i multikulturalne odnose moći je jedno od pitanja koja proističu iz odnosa globalnog i lokalnog.

Značenje otpornosti kao izomfornog pojma preklapajućeg sa različitim terminima koji se pojavljuju kao njegovi funkcionalni ekvivalenti pruža mogućnost različitog konstruisanja i razumevanja otpornosti u specifičnom kulturnom kontekstu. U tom smislu, otpornost može za pripadnike određene zajednice dominantno značiti čvrstinu, savitljivost, adaptaciju, prilagođavanje, majstorstvo, samopouzdanje, socijalnu podršku. Svaki od ovih funkcionalnih ekvivalenta otpornosti može predstavljati različiti, za određenu sredinu, pozitivni parnjak ranjivosti koji stoji u vezi sa salutogenezom (*salutogenesis*) koja predstavlja socio–medicinski koncept za koji su značajni svi faktori koji podupiru zdravlje čoveka i osećaj zadovoljstva (Kaplan, 2005).²⁰

U srpskom rečniku engleska reči *resilience* se prevodi kao otpornost. Osnova reči otpornost je otpor. Značenje reči otpor u kontekstu otpornosti referira na čvrstinu ispoljenu u suočavanju sa nedaćom što potiskuje značenje elastičnosti i prilagodljivosti. Otpornost se pre, može tumačiti kao sposobnost podnošenja nevolja nasuprot njihovoj težini – sposobnost trpljenja, izdržavanja (trpljen – spasen) koja nema za cilj i rezultat maksimiziranje adaptabilnosti, već minimiziranje (i prikrivanje) slabosti. U tom smislu, otpornost je izdržljivost, a ne savitljivost. Razlika između ova dva svojstva otpornosti i razlika u njihovom simboličkom značenju čini razliku u razumevanju i funkcionisanju otpornosti u lokalnoj praksi. Dok izdržljivost i čvrstina u podnošenju nevolje i

²⁰ Salutogeneza je pristup koji fokusira nana faktore koji povezuju i podržavaju ljudsko zdravlje i blagostanje, a ne one faktore koji izazivaju bolesti (patogeneza). Način na koji će ljudi prihvatati i savladavati stres u „salutogenom modelu” određen je različitim razumevanjem i odbacivanjem dihotomije između zdravlja i bolesti (Antonovski, 1979).

ranjivosti izazivaju poštovanje, savitljivost ili gipkost mogu izazivati prezir kao karakteristike nedostojnog prihvatanja nevolje — slabosti. Ako analiziramo diskurzivne razlike između značenja otpornosti u srpskom lokalnom i tradicionalnom kontekstu i makro–diskursa otpornosti kao prodora neoliberalnog globalnog upravljanja uočićemo razlike u razumevanju otpornosti i određene društvene posledice ispoljavanja tih razlika (na primer ispoljavanje rodnog nasilja u smeni hegemonijskog maskuliniteta). Hijerahizacija moći prema savitljivosti, a ne izdržljivosti i čvrstini, posebno pogađa tradicijom normirani patrijarhat (Pavićević, Kron, Simeunović–Patić, 2013).

Tradicijom normirana otpornost prelazi, u kontekstu nove paradigme otpornosti, u neotpornost (krutost i njoj sledstvenu ranjivost). Neke od suprotnosti „stare” i „nove” otpornosti ogledaju se u kontra–pozicijama kao što su: 1. čvrstina koja podrazumeva suprotstavljanje riziku i stoji nasuprot fleksibilnosti koja se postiže preuzimanjem rizika (razlika se sastoji u odnosu prema riziku koji može značiti samouništenje ili napad na drugoga, dok se u drugom slučaju radi o sposobnosti da se rizik preuzme i ostvari dobit za sebe); 2. dominantno prisustvo trauma iz prošlosti u javnom diskursu nasuprot fokusu na opasnosti na koje se računa u budućnosti; 3. preživljavanje kao samoodricanje i samožrtvovanje nasuprot preživljavanju kao samoorganizovanju i samodovoljnosti; 4. krutost nasuprot fleksibilnosti i elastičnosti; neprilagođenost kao stanje (zatvorenost) nasuprot prilagođavanju kao procesu (otvorenost). Razdvajanje biopolitičkog od građanskog subjekta u nastajanju respozivnog umreženog subjekta neoliberalno definisane otpornosti (kroz promene pretpostavki personalne autonomije) odvija se u nedovoljno razvijenom građanskom društvu, kakvo je i dalje savremeno društvo u Srbiji. Polazna perspektiva je nedovoljno razvijen pojedinac–

građanin (specifične okolnosti društveno–istorijskog razvoja) koji bi trebalo da se transformiše u biopolitičkog subjekta. Čini se, da razlika između tradicionalnog konstrukta otpornosti i globalnog makro–diskursa otpornosti ima samo jednu zajedničku tačku, a to je da se u oba slučaja pojavljuje kao preporučeno sredstvo za preživljavanje, a ne življenje života vrednog življenja.

Za fokusiranje konkretne prakse i razumevanje postojećih društvenih kapaciteta otpornosti koji smanjuju društvene tenzije i nasilje, potrebno je pronaći prostor u kome će se takva otpornost generisati. Prostor između lokalno–tradicijskog razumevanja otpornosti kao robusne izdržljivosti (samo–žrtvovanja) i preduzetničke otpornosti kao adaptacije na neoliberalne promene ekonomskih i društveno–političkih struktura u lokalnom kontekstu. Domet lokalnog konteksta se često razume kao ograničen, a problematičnost lokalnog se odnosi na opredmećenje i romantiziranje mesta na izolacionistički način, kao odsečenog od ostatka sveta (Alloun, Alexander, 2014). U tom slučaju, lokalno može postati sinonim za autarhiju i protekcijonizam koji vodi praksama isključivanja (Mason, Whitehead, 2012). Ovakva konceptualizacija lokalnog stanovništva često polazi od pretpostavke da su lokalne zajednice homogene, nekonfliktne, da u njima nema nejednakosti i da su povezane sa „nepovratnim, ograničavajućim, autoritarnim i parohijalnim” idejama i praksama koje dovode do „retrogradne balkanizacije” (North, 2010: 592). Međutim, ako se lokalno prevede u strategiju za promene, kao „relativno otvoreno u smislu povezivanja sa drugim mestima, drugim grupama i drugim pokretima koji se bore sa posledicama globalizacije” ono se postavlja nasuprot samovolji, izolaciji ili dominaciji lokalnih moćnika (Mackinnon, Derickson, 2012: 264). U doživljaju lokalnog, generalno se zanemaruju konflikti koji se javljaju između različitih interesa u zajednicama i zbog

toga ostaje otvoreno pitanje dometa lokalnog i njegove povezanosti sa postojećim sistemom (Alloun, Alexander, 2014). Potpuno oslobađanje ljudi od sputavajućih veza moralnih osećanja u sklopu neoliberalnog načina razmišljanja često je dovodilo do opadanja normi zajedničke solidarnosti (Streeck, 2009).

Dalje razmatranje otpornosti podrazumeva opredeljivanje odgovora na niz pitanja. Da li postoji mesto između tradicionalnog i neoliberalnog kao međuprostor za političko delovanje koje će izmicati shodnim tipovima otpornosti dajući mogućnost subjektu da se prilagodi ili odbije adaptaciju ako je zahtev za političkom korekcijom maskiran kao adaptacija (Alt, 2013)? Kakav je odnos otpora i otpornosti? Da li je to izbor između nekritičke adaptacije na aktuelne društvene, političke i ekonomske aranžmane i/ili ekološku krizu (Kelly, Kelly, 2017)? Da li je otpornost koncept koji demobilise, razbija i degradira političke kapacitete ljudskih bića (Evans, Reid, 2014: 82)? Da li je reč o konceptu koji može radikalizovati kritiku sadašnjih političkih i ekonomskih struktura, inspirisati alternartive i generisati solidarnost (Kelly, Kelly, 2017: 2):

Povratak „fundamentalno ljudskih kapaciteta za autonomiju” formuliše ključno pitanje izbora između otpornosti i otpora, i otvorenu mogućnost da u različitim kontekstima i sistemima odabiremo i odbacujemo jedno ili drugo (Reid, 2012: 162). Ključno pitanje o otpornosti je pitanje o izboru između osnaživanja i održavanja u odnosu na vrednosti, potrebe i svrhu koje znače više od preživljavanja, tj. znače život koji vredi živeti. Povezivanje otpornosti, solidarnosti i dejstvenosti ima potnecijal da poveže teoriju i praksu na način u kome koncept otpornosti ne bi bio slep za postojanje opresivnih odnosa i institucija, hronično siromaštvo ili ekstremnu nejednakost u kojoj otpornost može biti nedovoljna ili čak štetna (Brown, 2014; 2016). Tendencija

pristupa koji polaze od pretpostavke da ona uvek podstiče pozitivne attribute kao što su pravičnost, inkluzivnost i raznolikost ignoriše otporne patologije koje održavaju nejednakost i siromaštvo (Fabinyi et al., 2014). Za društvene nauke je važno upozorenje da „otpornost nije uvek dobra stvar ili zdrav aspekt, jer visoko otporan sistem može opstajati u nepoželjnim stanjima i čak se može opisati kao patološki otporan na promene” (Brown, 2016). Hronično nepoželjna otpornost trebalo bi da se identifikuje, a raskid sa njom postaje neophodan element upravljanja u određenom društvenom kontekstu. Studije otpornosti trebalo bi usmeravati da nam pomognu da bolje razumemo i prevaziđemo dinamiku „zlih otpornosti koje pokazuju veoma visok stepen prilagođavanja na promene uz održavanje veoma nepoželjne funkcionalnosti” (Holling, 1996). Tamo gde postoje međusobno povezani ciklusi hronične, zle otpornosti neophodne su intervencije u pravcu prevazilaženja i prekidanja takvih strategija i krugova otpornosti. Dekonstrukcija „zlih otpornosti retko je tema diskusija o otpornosti, kao i načini na koji se one mogu razrešiti” (ibid.). Štetni, ali jaki oblici otpornosti se povezuju u lance procesa koji funkcionišu na niskom nivou održavajući štetne i nepoželjne socijalne relacije (na primer, klijentelistički odnosi između „patrona” i „klijenta”). Socijalno–ekološki sistemi odluka o tome da li oni pružaju poželjan skup funkcija i usluga predstavljaju složen i kontroverzan normativni proces (Glaser, Glaser, 2011). Otpornost koja se tumači usko „kao promocija izgradnje otpornosti kroz samoorganizaciju duž održivih trajektorija” bez sagledavanja druge ili štetne strane otpornosti, ignoriše pitanje o transformaciji (Internet, 2016). Zahtev za aktivnim onemogućavanjem štetnih otpornosti još uvek je u senci univerzalnog zahteva za otpornošću jer proučavanje mogućnosti koje daje otpornost može dovesti do zahteva za transformacijom zadirući u političke i upravljačke

agende koje radije promovišu uobičajene poslovne, a ne radikalne transformacijske odgovore na promenu (Brown, 2016). Koncept otpornosti treba da bude snažnije prožet vrednostima i jasnijim normativnim shvatanjima o tome šta otpornost treba da održi, šta predstavljaju „dobre ili loše putanje u zajednici uključujući karakteristike koje se smatraju poželjnim – različitost, pravičnost, jednakost i njihovo učešće u definiciju same otpornosti ” (Walker, Salt, 2012; Wilson, 2012). Odabir i razumevanje osnovnih vrednosti čini „koren namere i akcije koje vredi štiti u neizvesnom i izazovnom kontekstu, otpornost predstavlja konceptualni alat koji pomaže da se regenerišu i održe pozitivni kvaliteti, ljudi, zajednica i pejzaža i da podstakne kritičku procenu trenutnih sistema, trendova i procesa” (Kelly, Kelly, 2017: 10). Ovo uključuje ideje saznanja, samopouzdanja, solidarnosti i međuzavisnosti, sposobnosti da se zadovolje osnovne potrebe i da one budu deo socijalno–ekološkog sistema kome se može verovati.

Politička kritika koja razmatra razloge za nedostajući kvalitet i eroziju otpornosti ukazuje na nejednakost i nepravdu kao uzrok podriivanja otpornosti, a ne obratno. Nepravda je ukorenjena u uništavanju otpornosti, dehumanizaciji, odvajanju ljudi jednih od drugih, od njihovih porodica, kultura, od njihovih zemalja, nedostatak otpornosti za preživljavanje se pojavljuje kao posledica, a ne kao nedostatak. Neoliberalne institucije i politike kao što su privatizacija, sporazumi o slobodnoj trgovini i štednja se pojavljuju kao procesi koji povećavaju ranjivost i podrivaju otpornost, kako na ličnom tako i na nivou zajednice i šireg društva. Neoliberalne politike koriste okvir otpornosti za podršku politikama koje se doživljavaju kao odgovorne za erodiranje otpornosti i potencijal za imanentu kritiku (Kelly, Kelly, 2017). Odnosi moći inherentni biopolitičkoj praksi odražavaju postojeće hirerahije i strukture nejednakosti tako što neke živote

ocenjuju kao vredne življenja, a druge kao vredne preživljavanja. Shodno tome, određeni vidovi patnje se političkim odlukama proglašavaju za važne, dok su drugi prihvatljivi, ili pak nevidljivi. Pobjednici i favoriti nasuprot gubitnicima se pozicioniraju ovakvim razumevanjem otpornosti. Suprotno tome, otpornost treba da djeluje drugačije — da menja poziciju defavorizovanih, ne tako što im omogućava opstanak u patološkoj otpornosti, već tako što ih osnažuje za život koji vredi živeti kroz aktivaciju i participaciju.

OTPORNOST KAO POSTLIBERALNA EGZISTENCIJA (MAKRO I MIKRO PROCESI)

Globalni politički narativi otpornosti fokusirani su na ekspertska znanja i definisanje modela otpornosti kao svobuhvatnog heurističkog oruđa u definisanju problema naše ere. Oni se zasnivaju na pretpostavljenoj i neospornoj nesigurnosti i neizvesnosti koje se rešavaju tako što se otpornost nameće sa krajnjim ciljem depolitizacije uz konzervativnu pacifikaciju racionalnosti upravljanja (Michelsen, Vrasti, 2014). Ideje o otpornosti se primenjuju globalno uključujući različita i različito razvijena područja što nameće pitanja o relevantnosti tih konstrukcija, kao i potencijala za angažovanje lokalnih praksi razumevanja i inovacija u kontekstu otpornosti. Oslanjajući se na inženjerske, systemske, ali bio–evolucionističke teorije koncept otpornosti obuhvata realnost kao promenljivu i nepredvidljivu složenost u kojoj samoorganizovanje otpornih pojedinaca postaje presudan za njihovo preživljavanje. Najznačajnije kritike ovakve upotrebe otpornosti su fokusirane na ontološke i epistemološke nejasnoće pojma kao i na tendenciju izbegavanja političkih i inherentno moćnih struktura koje

oblikuju odlučivanje u lokalnim kontekstima (Olsson et al., 2015; Cote, Nightingale, 2012). Dvosmislenost koncepta dovodi do preplitanja porekla i posledica interesnih uticaja koji nude koncept otpornosti u rešavaju problema koji su sami izazvali, uz istovremeno podrivanje otpornosti i stvaranje neodrživog i nepravednog razvoja.

U prethodno opisanom smislu, pregled akademske literature otkriva dva široka pravca u stavovima prema otpornosti. Jedno razumevanje, vidi otpornost kao radikalno novi pristup koji otvara nove načine razmišljanja, i premda nije potpuno pozitivan o tome šta bi razvoj mogao da predstavlja, ovaj pogled polazi od prkosnog pozitivizma koji otpornost vidi kao priliku i mogućnost (Joseph, 2016). Sa druge strane, negativan pogled na otpornost naglašava spregu neoliberalne ekonomije, neoliberalnog upravljanja i otpornosti koja proizvodi i zahteva neoliberalne subjekte — one koji su sposobni da prežive. Za prve, otpornost postaje operacionalizacija ideje da je mrak nepotrebna emocija a za druge nepravedna računica različitih interesa, a ponekad intervencija koja dovodi do još veće ranjivosti i socio-ekonomskog osiromašenja (Russell, 2009: 45, prema: Alloun, Alexander, 2014; Ziervogel et al., 2017). Neki autori, priznajući ograničenja otpornosti ipak, smatraju da je to najbolje što možemo u ovom trenutku (Alexander, 2012). Otpornost se pojavljuje kao realnost jer ljudi moraju biti otporni iz nužde tražeći odgovore u svakodnevnom suočavanju sa pretnjama i neprestanim izazovima.

U tom smislu, mogu se izdvojiti društveni pokreti koji su otpornost pokušali da izmeste iz okvira biopolitičkih okvira neoliberalnog upravljanja i sagledaju je kao kapacitet koji

proističe iz lokalnih i specifičnih mikro–praksi i procesa.²¹ Oni smatraju da otpornost pruža mogućnost za kritičko angažovanje i radikalno redefinisane objekata, procesa i puteva za postizanje otpornosti, uključujući reviziju inkluzivnih procesa upravljanja i fokusiranje na potencijalno ugrožene lokacije i populacije (Biermann et al., 2015, prema: Ziervogel et al., 2017).

Otpornost kao princip upravljanja „odozdo” bi trebalo da obuhvati otpor, transformaciju, kritičku–promišljenu adaptaciju, uključenost i autonomnost. Izvori otpornosti ljudi u suočavanju sa uznemirujućim promenama uključuju, kako sposobnost prilagođavanja, tako i sposobnost transformacije što je od ključnog značaja za dugoročno blagostanje ljudi i njihove zajednice. Otpornost nije evolutivni biološki kapacitet koji isključuje kritičku svest o tome da li ljudi žele da budu akteri adaptacije ili transformacije i kakav će biti karakter, pravac i cilj ovih procesa. Shodno tome, otpornost povezivanjem kapaciteta snage, merža podrške i ljudske sposobnosti za kritičko i refleksivno angažovanje podstiče osnaživanje koje stoji nasuprot omoćavanju.

Individualni i društveni nivoi otpornosti se ogledaju u različitim dinamikama brzih pojedinačnih lomova i sporih erozija ekoloških, društvenih i kulturnih sistema koji pružaju otpornost (Tidball, Krasny, 2014: 29). Erodiranje otpornosti se odnosi na niz međusobno povezanih faktora i dugotrajnih

²¹ Jedan od primera je Pokret tranzicije (na engleskom: *Transition movement*), pokrenut u Velikoj Britaniji, 2005. godine. Od svog osnivanja, ovaj pokret se proširio na mnoge zemlje sveta, a njegovi osnovni ciljevi su definisani tako da reaguju na višestruke izazove ekoloških i ekonomskih rizika kroz model promene zasnovanog na permakulturnim principima. Pokret je suprotan dominantnom narativu globalizacije i ekonomskog rasta i umesto toga nudi pozitivnu, visoko lokalizovanu viziju budućnosti sa niskom emisijom ugljen dioksida, kao i evolucionim predložak za sticanje kroz aktivizam (Alloun, Alexander, 2014).

procesa kao što su: oblici ekonomske zavisnosti i političkog nazadovanja povezanog sa neoliberalizmom, degradacijom i uništavanjem ekosistema, zavisnost od ograničenih resursa, efekti savremenog života, slabljenje zajedništva i solidarnosti. Ranjivost je ukorenjena u sistemu koji eksploatiše ljude i prirodu (Kelly, Kelly, 2017). Premda, razumevanje sistema kao složenih i dinamičnih entiteta zahteva politike zasnovane na očekivanjima promene, a ne hitne ili nametnute stabilnosti, fleksibilnost socijalno–ekoloških sistema nije dovoljna da političkom diskursu otpornosti da univerzalni odgovor koji je primenljiv u svakoj post–konfliktnoj ili katastrofom razrušenoj zajednici.

Jedno od ključnih pitanja je razumevanje načina na koji dinamični procesi promene deluju u korelaciji loših i pozitivnih krugova otpornosti i šta u kontekstu balansa između globalnih i lokalnih kapaciteta može biti produktivno, a šta destruktivno za određene probleme i određena područja. Intervencije koje insistiraju na uspostavljanju stabilnih uslova ne uvažavajući postojeću dinamiku lokalne transformacije i uznemirenosti predstavljaju opasnost komandne kontrole koja može prouzrokovati stanje u kome se stanovništvo oseća zavisnim, ranjivim, iskorišćenim, pa čak i ugnjetenim (Tidball et al., 2014: 460). Tokovi započetih lokalnih transformacija moraju biti prepoznati u politikama vlade koje uključuju pojmove kao što su samoorganizovanje, otpornost i parcipativna metoda sa naglaskom na percepciji lokalnih stanovnika sa više razvojnih scenarija. „Haos kao mogućnost za obnovu i transformaciju ostvaruje taj potencijal ukoliko se pronađeni kapaciteti za otpornost posmatraju i kao izvori i kao strategije otpornosti” (Pelling, Dill, 2010). Uloga traumatičnog iskustva u racionalnim donošenju politika znači prestanak ignorisanja psiholoških i društvenih uticaja donetih odluka. Zamke društvenih sistema „crvenih zona koje karakterišu začarani

ciklusi siromaštva, kriminala i degradacije socijalne i životne sredine onemogućavaju razvoj održavajući se kroz generisanje „zle” ili „štetne otpornosti” (Tidball, Krasny, 2014). U sagledavanju mogućnosti izlaska iz ovih krugova propadanja treba imati u vidu da svaki društveni prostor sadrži „krugove vrline koji predstavljaju potencijal” za obnovu, stvaranje i dobrobit ljudi. Kreatori i planeri politike mogu razviti strategije za prepoznavanje prepreka koje stoje na putu preokreta otpornosti u kapacitet pozitivnih vrednosti koje uključuju podršku onim individualnim i lokalnim resursima koji su prepoznati kao put ka izlasku iz mračnih krugova negativnog prilagođavanja. Međutim, kao i što socio–ekološki sistemi mogu biti otporni na promene, kreiranje politike može biti deo sistema koji je predmet vlastitih otpornih povratnih informacija koje imaju uticaj na „mogućnosti i barijere za izgradnju adaptivnog potencijala u kontekstu crvene zone” (Tidball et al., 2014: 456).

Koncipiranje otpornosti kao skupa mikro–processa nasuprot nasuprot makro–diskursu otpornosti prevashodno polazi od uvažavanja njenog lokalnog karaktera, kao i solidarnosti koja se uvažava kao faktor otpornosti. U preispitivanju političkih opcija koje mogu da otklone barijere koje ometaju prelazak iz krugova negativne adaptabilnosti i štetne otpornosti u otpornost kao kultivaciju, investiranje i autonomno dejstvovanje treba poći od razvijanja kulture otvorenosti i pažnje usmerene na lokalna rešenja kao prihvatanje novih oblika upravljanja (Tidball et al., 2014).

Otpornost zajednice kao otpornost odozdo uključuje solidarnost kao komplementarni, a ne suprotstavljeni koncept. Solidarnost se čini preduslovom otpornosti zajednice (Michelsen, Vrasti, 2014). Shodno ovom pristupu samo-održivost i personalna autonomija ne isključuju solidarnost već se ovi koncepti međusobno podstiču. Efikasni i etički odgovor

na uslove koji su predmet kritičke analize ugrađenih struktura moći i pitanje o nivoima na kojima angažman u složenim sistemima može biti značajan i pozudan jeste suština pitanja otpornosti povezane sa lokalnim strategijama. Prepoznavanje načina na koji dinamika ugnjetavanja funkcioniše kroz samo tkivo naših identiteta i svakodnevnih praksi (upućuje na solidarnost u specifičnim kontestima, pre nego na praktikovanje solidarnosti iz daljine (Rossdale, 2015; Kelly, Kelly, 2016). Kritika i otpor koji se pokreću iz lokalnog središta ne isključuju šire oblike solidarnosti, premda uvek postoji opasnost od ukorenjivanja određenih, bliskih, prepoznatljivih obrazaca koji mogu ograničavati kapacitete otpornosti na datom mestu i u datom trenutku. Otpornost koja podrazumeva solidarnost kao veze podrške, saradnje i osećanje zajedništva ne implicira saglasnost o vrednostima i političkim pitanjima i zajedničke poglede na svet. Okruženje solidarnosti u zapletenom svetu teži ka širenju identiteta, interesa i etosa interne povezanosti kroz kultivisanje velikodušnosti (Connolly, 2104: 193, prema: Kelly, Kelly, 2016: 18). Širi i velikodušni osećaj solidarnosti se pojavljuje u situacijama katastrofe u kojoj se biršu lični interesi pred potrebom da se dejstvuje zajednički, a napor da se takav etos kultiviše u svakodnevnim praksama predstavlja važnu strategiju u izgradnji otpornosti (Cretney, Bond, 2014). Inkluzivni i kreativni odgovori na promene otpornost vide kao kompatibilnu sa kritičkim razmišljanjem i delovanjem u pronalaženju smislenih odgovora na praktična, politička i egzistencijalna pitanja (Kelly, Kelly, 2016: 22; Pavićević, 2016b). Solidarnost, kultivacija, moralno delovanje, kritičko razmišljanje, aktivizam čine koncept otpornosti kontrapunktom ideološko-političkom makro diskursu otpornosti neoliberalnog upravljanja koji nudi preživljavanje u okorenjenom pesimizmu univerzalne ranjivosti i bespomoćnosti. Potencijal otpornosti je u skretanju pažnje na

pozitivne ljudske, društvene i prirodne kapacitete kao i na isticanju potrebe za njihovom stalnom kultivacijom. To ne znači izbegavanje izazovnih pitanja, već spremnost da se ona postave u okolnostima novih snaga i novih resursa koji se obnavljaju kroz kreativno razumevanje otpornosti.

Važna pitanja sa kojima se treba suočiti u težnji da se u potpunosti realizuje potencijal za duboku društvenu transformaciju, se odnose na različita pitanja o ograničenosti društvenog i ekološkog aktivizma (James, 2009; Connors, McDonald, 2010 u Alloun, Alexander, 2014). Da li lokalni pokreti pod vođstvom zajednice mogu promeniti makro-ekonomske i političke strukture globalnog kapitalizma „odozdo kroz (re)lokalizaciju i da li će ti pokreti da bi imali šanse da postignu svoje ambiciozne ciljeve, ipak na kraju morati da se uključe u politiku vrha i time ublaže svoju političku aktivnost? Da li se mora kritički angažovati u suočavanju sa širom paradigmom potrošačkog kapitalizma, njegovim imperativom rasta i društvenim normama i vrednostima? Da li je izgradnja lokalne otpornosti unutar ove paradigme adekvatna strategija? Kako u zahtevima za ograničenjem devastiranja planetete (dekarbonizacija) navesti ljude da odustanu od mnogih aspekata bogatijih potrošačkih stilova života? (Alloun, Aleksander, 2014). Pitanje koje se upućuje ovom entuzijastičkom razumevanju otpornosti kao „inkluzivnog lokalizma” jeste ono o realnim mogućnostima da nju baštine ljudi koji nemaju resurse i opcije za prilagođavanje (Mason, Whitehead, 2012: 511). Optužbe za elitizam i nedostatak otvorenosti ne polaze od sumnje o dobroj nameri koja teži inkluzivnosti, već o mogućnosti za realizaciju te namere. Međutim, odgovor je sadržan u najznačajnijem paradoksu, a to je da što je veća neizvesnost veće globalne slike to se više moramo osloniti na detalje male slike (Joseph, 2016). Razmišljanje o otpornosti odgovara povratku svakodnevnog.

Otpornost se svakako, u svom glavnom pristupu miri sa razmišljanjem da je složena i veća slika izvan naše kontrole i razumevanja i da je projekat modernizacije usredsređen na čoveka velika iluzija, te nam preostaje samo da obratimo pažnju na naše (neizvesno) mesto unutar sistema (Joseph, 2016). Umesto da menjamo svet, mi moramo da mu se prilagodimo putem detaljnog poznavanja mikro nivoa jer nam to omogućava da preživimo. Neobuzdanost makro sveta ojačava potrebu da se okrenemo mikro slici naših ličnih interakcija. Shodno, razmišljanje o otpornosti nudi ljudskim dejstvenicima određene mogućnosti, ali to se uglavnom ograničava na subjektivni svakodnevni prostor u koji, u manjoj ili većoj meri, negira mogućnost da budemo efikasni činioци u širem svetu.

NEOTPORNA OTPORNOST

Kritički prostor ne nudi dovoljno argumenata da bi bilo moguće odbaciti koncept otpornosti jer on ima posebnu primenu u praksi siromašnih i nerazvijenih društava koje karakteriše stanje stalne krize obeleženo problemima, koje je povezano sa specifičnostima individualnog i lokalnog konteksta. Epistemološki zaplet u lokalnim regionima potiče usled susreta tradicionalne otpornosti (preživljavanje putem izdržljivosti i čvrstine) i postmodernistički koncipirane otpornosti (preživljavanje kao fleksibilnost). U susretu različitog koncipiranja otpornosti, sudaraju se različiti tipovi društvenosti. U prvoj je reč o kohezivnoj etno–identitetskoj familijarnoj društvenosti, dok je druga zasnovana na umreženom, fluidnom i kontigentnom karakteru društvenih odnosa. Ovaj drugi pogled na društvenost je zasnovan na poricanju trajnog karaktera društvenih odnosa, hijerarhije ili reda, kao i poricanju da ljudi tu takvim odnosima mogu imati stabilne društvene uloge i identitete (Joseph, 2016).

Koncept otpornosti koji je zasnovan na konceptu „herojske otpornosti” kakav je prisutan u zatvorenim lokalnim grupama ili zajednicama možemo nazvati „neotporna otpornost”. Za nju je karakteristično dugotrajno održavanje ekskluzivnih krugova

otpornosti i negativnog prilagođavanja lošim okolnostima. Ta vrsta otpornosti uključuje imaginaciju koja nije povezana sa pregalačkim i kreativnim rešenjima već sa izmaštanom i nerealnom samopercepcijom koja nema potvrdu u realnosti svodeći se na bekstvo iz konstantno „teških životnih okolnosti”. Ona je podložna manipulaciji, pasivnosti i antisocijalnom ponašanju. Smatramo da određeni pozitivni elementi utkani u ideju otpornosti mogu biti od značaja za okretanje ka uspešnijim vidovima adaptacije i zaustavljanja krugova propadanja. To se može ilustrovati iskustvima ljudi i uvažavanjem onoga što doprinosi i olakšava ili pak, ometa i ugrožava njihovo suočavanje sa nesrećom, traumom i krizom, kao i oporavkom nakon njih. Taj pravac razmišljanja uvažava uže i šire kontekste ispoljavanja otpornosti imajući u vidu da se „optimističke ljudske reakcije u okolnostima najstrašnijih katastrofa demonstriraju izuzetnu otpornost ljudske vrste i predstavljaju najintragantnije i najinspirativne odgovore na katastrofu i konflikte nalazeći se u misteroznim domenima altruizma” (Tidball, Krasny, 2014: 11).

Pojam kultivacije se nameće kao jedan od veoma važnih elemenata u generisanju otpornosti. Kultivacija je značajna za otpornost jer otporni ljudi uspevaju da se odbrane od depresije izazvane udarima krize pozitivnim emocijama koje su rezultat procesa kultivisanja (taj proces čine unapređivanje, priprema, rast, nega, formiranje i reorganizovanje, okruženje dobre volje) (Fredrickson et al., 2003). Kultivacija izvora otpornosti može proizvesti vitalne socio–ekološke sisteme sa pozitivnim implikacijama za ljudsku egzistenciju, ranjivost, sigurnost i rešavanje konflikata. Kreiranje politika otpornosti zasnovanih na ideji kultivacije i restorativnih okruženja pružaju opustošenem životima pojedinaca i zajednica aktivnu praksu brige i podrške vraćajući ih stanje ljudskog samopoštovanja kroz „najširi spektar vrednosti koje uključuju emocionalne

veze, intelektualnu kompetentnost, iskustvo lepote, moralni kompas i svet trajnih značenja i odnosa” (Kellert, 2005). Zabrinutost za socijalnu pravdu mora voditi računa da se ne osećaju svi ljudi dovoljno sposobni da budu uključeni i da pozitivno odgovore na problem. Nisu svi ljudi sposobni da generišu sopstvena rešenja u promovisanju osnaženog individualizma kao osnove za izgradnju zajednice, pri čemu se samoorganizacija koja naglašava individualnu odgovornost za učenje i doprinos stavlja u fokus ovih procesa (Cohen, 2010). Neki ljudi se možda ne osećaju dovoljno stručno te se mora obratiti pažnja na razlike i dinamiku unutar zajednica i načina na koji etnička pripadnost, rod i socio–ekonomsko poreklo igraju ulogu u formiranju odnosa sa zajednicom (Cohen, 2010). Etnička pripadnost, rod, socijalno poreklo i položaj igraju značajnu ulogu u oblikovanju odnosa sa zajednicom. U tom kontekstu, inkluzija može značiti asimilovanje drugih na naš način i u skladu sa našim razmišljanjem o svetu (Choen, 2010: 45). Izazov je u pronalaženju načina da se bude otvoren i da se ohrabruje raznolikost bez drugog, bez održavanja socijalne stratifikacije, poricanja nejednakosti ili zahtevanja superiornosti (ibid.). Kontinuiran kritički angažman u koncipiranju otpornosti omogućava progresivnije, emancipatorske ili transformacijske agende koje poštuju živu stvarnost i višestruka iskustva. On omogućava ranjivim marginalizovanim zajednicama šire učešće u definisanju prioriteta otpornosti. Koncepturalizacija otpornosti sa većim naglaskom na pravo i pravdu daje konceptu otpornosti mogućnost da pruži ljudima pomoć u prevazilaženju jaza između svakodnevnog i katastrofičnog upravljanja rizikom (Ziervogel et al., 2017). Uvođenje prava i pravde usmereno je na razmišljanje i politike fleksibilnosti – a ne na funkcionalnu upornost postojeće infrastrukture. Ono poništava štetnu i opasnu upotrebu koncepta otpornosti kao izdržavanja nepravde i daje potencijal

i resurse za zahtevanje pravde. Tako otpornost kao inkluzivno odlučivanje, učešće u javnosti i funkcionisanje odgovornih institucija neće nestati u pojmu adaptivnog menadžmenta koji podređuje zajednice i lokalne grupe imperativima šire otpornosti kako je definišu spoljni eksperti i kreatori politika (MacKinnon, Derickson, 2012: 261).

Ovo skretanje pažnje na prateće procese i sisteme koji pružaju osnovne potrebe i jačaju svakodnevna prava važni su kao i upravljanje ekstremnim događajima. Oni polaze od stvaranja mogućnosti za ispitivanje i integraciju prioriteta, vrednosti i iskustva različitih interesnih grupa, jačanja i izgradnje endogenih oblika otpornosti i razumevanja naracije i prakse otpornosti kao proizvoda globalnih sistema (Ziervogel et al., 2017). Pristup koji upućuje diskurs o otpornosti na nejednakost, siromaštvo i pravdu može biti od koristi stvarnim pravima ugroženih grupa ukazujući na strukturne uzroke svakodnevnih rizika čija je posledica centralni zahtev za prilagođavanje klimatskim, ekonomskim, socijalnim i drugim šokovima. Nejednakost u pristupu različitim resursima može se analizirati kroz restorativne procese koji daju analitičku osnovu za jačanje otpornosti kao delatnog principa.

Koncept „restorativnog okruženja ukazuje na razliku u podršci koju odeređeno okruženje pruža u obnovi osiromašenih resursa”. Okruženja koja promovišu obnovu adaptivnih resursa nazvana su restorativna okruženja i postala su predmet pažnje u različitim disciplinama (von Lindern et al, 2017). Restorativna okruženja u kojima otpornost predstavlja pozitivni kapacitet (za razliku od negativne otpornosti koja predstavlja cikluse opstanka u hronično lošim okolnostima) polaze od razumevanja korelacije između pojedinačnih otpornosti i grupne-kolektivne otpornosti. Studije koje se odnose na restorativno okruženje, takođe, su usmerene na perspektivu stresa

izazvanog adaptacijom koja je fokusirana na zahteve okruženja i načine da se on minimizira i ublaži (von Lindern et al, 2017). Restorativna perspektiva se grana u dva pravca koji imaju zajedničku brigu o adaptivnim resursima. U tom smislu, istraživanja restorativnih okruženja se razlikuju od studija salutogeneze u odnosu prema pitanjima iscrpljivanja resursa, njihove obnove i upravljanja resursima. Istraživanja salutogeneze prvenstveno interesuju individualni i društveni resursi koji podržavaju ljude u održavanju i poboljšavanju njihovog zdravlja i blagostanja uprkos prisustvu stresora i to imajući u vidu dva ključna koncepta zdravstvenih resursa, a to su generalizovani resursi otpora i osećaj koherencije (von Lindern et al, 2017). Osećanje povezanosti–koherencije, posebno u stresnim okolnostima, omogućava ljudima da upravljaju svojim životima u stanju nepredvidljivih događaja (Antonovski, 1979). Fokus istraživanja o restorativnim okruženjima je usmeren na variranje sredstava (kognitivne, fizičke i materijalne sposobnosti) za obnovu koja se odvija tokom vremena menjajući stepen dostupnosti. Istraživanja o restorativnim okruženjima polaze od pretpostavke da dinamika resursa može uticati na funkcionisanje čoveka iz dana u dan kroz akumulaciju na duži rok što značajno utiče na zdravlje i blagostanje. Ova dinamika resursa, takođe, može igrati ulogu u raspoloživosti generalizovanih resursa otpora (mi ćemo reći otpornosti) o kakvoj je reč u perspektivi salutogeneze jer osećaj koherentnosti može zavisi od adekvatnog redovnog obnavljanja drugih resursa. Na primer, naizgled stabilan niski nivo osećanja koherencije može da odražava okolnosti istrajne neadekvatnosti osnovnih resursa potrebnih za ispunjavanje adaptivnih zahteva (von Lindern et al, 2017). Adaptivni resursi imaju različite oblike i zbog toga uslovi prethodnih obnova mogu biti veoma različiti u odnosu na one koje zahteva obnova akutno isprpljenog pojedinačnog

resursa. Restorativna okruženja ne samo što dozvoljavaju obnovu, već je promovišu omogućavajući brži i potpuniji oporavak osiromašenih resursa (Hartig, 2004). Opšti cilj istraživanja restorativnog okruženja je informisanje o strategijama zaštite životne sredine za podršku obnovi. Takve strategije mogu biti ugrađene u određenu terapijsku ili rehabilitacionu intervenciju, ali se ne ograničavaju na kontekst terapije ili rehabilitacije (von Lindern et al, 2017). Fokusiranjem na uobičajene oblike trošenja i obnavljanja adaptivnih resursa istraživanje restorativnog okruženja uzima u obzir čitav spektar različitih sredina u kojima se ljudi uobičajeno suočavaju sa potrebama i pronalaze načine za restauraciju. To se odnosi na društvene i kulturne karakteristike, kao i fizičke u smislu upražnjavanja određenih aktivnosti. Ekološki pristupi koji su prirodnu sredinu stavljali kao alternativu urbanim, u ovom kontestu će se pomeriti u ono što se smatra socijalnom restorativnom sredinom. Kakve su oaze i okruženja koje u kontekstu društvenih crvenih zona mogu da pruže obnovu, psihofiziološki oporavak, resocijalizaciju, vratiti osećanje koherentnosti i generalizovane resurse otpornosti ?

Značaj socijalnih aspekata životne sredine uključuje interakcije sa drugima što se pretežno smatra uzrokom iscrpljivanja resursa. Međutim, novija istraživanja u psihologiji životne sredine su pokazala kako drugi ljudi mogu pomoći u procesu restauracije (Staats et al., 2010, 2016; Staats, Hartig, 2004, navedeno prema: von Lindern et al, 2017). Značaj društvenih uloga i društvenih okolnosti mogu pozitivno ili negativno uticati na restorativna iskustva. Okolnosti okruženja koje doprinose obnavljanju zajedničkih resursa u kolektivnom procesu i promovišu restauraciju su povezane sa društvenim resursima koje ljudi pružaju jedni drugima. Društveni resursi su relacijski resursi konstituisani

na zajedničkim iskustvima, uzajamnom poverenju i drugim aspektima između ljudi. To su resursi koji pružaju osnovu za međusobno podržavanje delanja aktera u socijalnom odnosu.

IZVINJENJE I PRAŠTANJE KAO MIKRO–PROCESI I NJIHOV ZNAČAJ ZA RESTORATIVNO SOCIJALNO OKRUŽENJE

Prevazilaženje nepovoljnih i traumatičnih okolnosti i događaja korišćenjem unutrašnjih i spoljnih resursa podrazumeva razvijanje kreativnosti i kapaciteta. U psihološkoj literaturi se opisana kompetencija označava kao otpornost (psihološki imunitet).²² Suštinu koncepta otpornosti čini sposobnost oporavka od stresa, te ostvarivanje pozitivnih ishoda nakon pretrpljene traume, odn. to je ono što nas čuva kad su okolnosti teške. Otpornost se manifestuje kao kompleksan pojam i to kako na planu spleta unutrašnjih i spoljnih determinanti, tako i na različitim nivoima u okviru kojih se posmatra. Prirodu otpornosti diktiraju faktori kao što su unutrašnja snaga čoveka, socijalna podrška kojom raspolaže, priroda i stepen intenziteta traume ili problema, što otpornost čini varijabilnim multideterminisanim atributom (Levine, 2003).

²² U psihološkoj literaturi je prihvaćen izraz iz engleskog jezika – rezilijentnost

Analiziranje otpornosti otkriva njenu multidimenzionalnost (sistemska, kolektivna i komunitarna dimenzija) kao posledice mnoštva faktora koji na nju utiču. Većina autora smatra da individualna otpornost podrazumeva niz zaštitnih faktora koji uključuju kognitivne sposobnosti, veštinu u rešavanju problema, veru i osećanje smisla, pozitivni pogled na život, bliske odnose sa odraslima (drugima u odrasлом dobu), negu i podršku od strane ljudi koji poštuju pravila (Masten, Reed, 2002). Pojedini istraživači smatraju da zaštitni faktori obuhvataju inteligenciju, međuljudske odnose, zdrava verovanja, samopouzdanje i samoeфикаsnost (Bender et al., 2007). Pojedinačni kvaliteti koji omogućavaju pojedincu fleksibilnost u stresnim situacijama i pomažu mu da se prilagodi i uči iz sopstvenog iskustva definišu otpornost, a na razvoj tih kvaliteta utiču različiti faktori i aspekti života, poput kulturnog porekla, vaspitanja ili iskustva (Rutter, 2012: 40–41). Individualni resursi koji jačaju socijalnu otpornost odnose se na uvažavanje drugih i razvijanje socijalne kompetencije (socijalne veštine u odnosu sa drugima) kroz osećanje povezanosti sa drugima. Socijalna kompetencija obuhvata kvalitete kao što su empatija, briga, fleksibilnost, veština komunikacije i smisao za humor (Benard, 1991). Takvi odnosi ohrabruju dobrobit, uključenost, komunikaciju i poštovanje, brigu o drugome, toleranciju, saradnju, empatiju i poverenje (Trkulja, 2015).

Suštinski, otpornost predstavlja ljudsku sposobnost da se uprkos nevoljama, rizicima i traumama razvijaju pozitivne vrednosti, stavovi i empatija.²³ Na individualnom nivou, faktori otpornosti se sagledavaju kao individualna psihološka svojstva poput smelosti, fleksibilnosti, sposobnosti u rešavanju

²³ Izraz „otpornost” se žovijalno upotrebljava suprotno svojoj suštinskoj odrednici — da označi individualno osnaživanje za koje se cena plaća napuštanjem moralnih skrupula.

problema, inteligencije, smisla za humor i socijalne veštine (Kirmayer et al., 2011).

Suštinsko značenje izvinjenja jeste priznanje ljudskog dostojanstva i moralne vrednosti žrtve, poštovanje osećanja ljutnje žrtve koje putem izvinjenja treba da pređe u oprostaj i mogućnost da se davanjem izvinjenja opovrgne značenje (poruka) dela kojim je naneta šteta. Izvinjenje ne može da poništi nečiji postupak kojim je norma prekršena, ali može da reformuliše implicitnu tvrdnju da čovek koji je povređen tim postupkom nema moralnu vrednost i ne zaslužuje moralni obzir. Upravo je ta moguća transformacija ono što izvinjenju daje restorativnu snagu.

Kao elementi jedinstvenog koncepta, izvinjenje i praštanje podrazumevaju prihvatanje lične odgovornosti, saosećanje sa tuđom nevoljom i prevazilaženje traume kroz razvoj individualnih i socijalnih kapaciteta za vođenje moralnog života (ljudski napor koji se manifestuje kao dostojan nepristrasnog odobravanja). Neka od najčešće razmatranih pitanja u vezi sa tim usmerena su na utvrđivanje koju ulogu izvinjenje i praštanje imaju u okvirima socijalnih kompetencija, kakva je priroda posledica koje se time iniciraju i na koji način su izvinjenje i praštanje povezani sa društvenim, običajnim i kulturnim praksama u različim mikro i makro sredinama i kakvo je mesto koje izvinjenje i praštanje imaju u okvirima pravno normiranog. Shodno tome, na moralu zasnovana individualna otpornost jeste jedan od faktora socijalne kompetencije u okviru društvene i pravne prakse oslonjene na principe restorativne pravde (Pavićević, Ilijić, Bulatović, 2017; Pavićević, 2016).

Čin izvinjenja omogućava praštanje kojem prethodi, a praštanje daje mogućnost da se uspostave i jačaju moralne i socijalne norme čime se neposredno utiče na solidnost

društvene potke koja omogućava postojanje zajednice, tj. društvene otpornosti kao integralnog elementa društvene tkanice, što znači da je društvena otpornost važan element kohezije u društvu, a pod tim podrazumevamo sposobnost zajednice da osigura dobrobit svojim članovima. Praštanje se uobičajeno razlikuje kao čin odluke i kao emocionalni postupak: oštećeni praštanju pristupaju kao racionalnoj odluci razrešavajući prestupnika od kazne ili nadoknade materijalne štete, a emocionalno praštanje podrazumeva odbacivanje emocionalnog balasta negativnih osećanja prema prestupniku (Worthington, 2003). Veze između individualnog i društvenog nivoa otpornosti identifikuju se analiziranjem potencijala koje izvinjenje i praštanje kao mehanizmi socijalne interakcije (individualna, socijalna i pravna komunikacija) imaju za cilj restorativni proces (kojim se u zajednici nanovo uspostavlja narušena funkcionalnost).

Postoji mnogo načina na koji se može koncipirati otpornost kao ljudska sposobnost da se nakon preživljene nesreće ili stresa vrati u normalno stanje. Jedinstveno svojstvo otpornosti zasnovano je na sposobnosti da se nevolja transformiše u lični, relacioni i kolektivni rast kroz jačanje postojećeg društvenog angažovanja, razvoj novih odnosa i kreativnost zajedničke akcije (Cacioppo, Reis, Zautra, 2011: 44, prema: Trkulja, 2015: 49). Koncept otpornosti podrazumeva održivost pozitivnog stava kod čoveka bez obzira na okolnosti nesreće i stresora kojima je izložen, pri čemu oni čak mogu dati neki novi smisao života koji se povezuje sa konceptima posttraumatskog rasta (Trkulja, 2015). Step en u kome su pojedinci u okviru neke zajednice podržani u razvijanju individualnih kapaciteta za izvinjenje i praštanje, te mera u kojoj se ona sagledava kao široko prihvaćena strategija za rešavanje konflikata, uslovljeni su različitim istorijskim, socijalnim, institucionalnim i kulturnim faktorima (kolektivne norme, te istorijske,

geografske i socijalne karakteristike i načini na koje se definiše dobrobit u zajednici). Ovi faktori će uticati na značaj i ulogu izvinjenja i praštanja u jačanju otpornosti pojedinca i zajednice u kojoj živi. Adekvatno i efikasno izražavanje socijalnih emocija koje omogućava ljudima da iskažu osećanja na konstruktivan način i da izazivaju odgovarajuće reakcije kod drugih ljudi, predstavljaju faktore individualne i socijalne otpornosti koji čine deo procesa izvinjenja i praštanja. U tom smislu, izvinjenje i praštanje predstavljaju proces koji jača individualnu i socijalnu otpornost smanjujući jaz i distancu između suprotstavljenih strana putem razvijanja kapaciteta za pozitivne emocije (Bonanno, 2004: 20–21). Pozicioniranost aktera u socijalnoj strukturi, lična istorija, životna dob, pol, obrazovanje i druge individualne karakteristike predmet su varijacija u individualnim strategijama otpornosti. Kolektivna i komunitarna dimenzija otpornosti potiču od kolektivnih narativa o otpornosti, nastalih u kolektivnoj istoriji stvaranja i promene centralnih kulturnih vrednosti i stavova i predstavljaju način na koji se kolektivni identitet menjao i prilagođavao neprilikama generišući kreativne solucije u susretu sa izazovima (Kirmayer et al., 2011). Ključne kulturne vrednosti, pozicioniranost aktera u socijalnoj strukturi i institucionalna uređenost zajednice značajno utiču na osmišljavanje strategije otpornosti na individualnom nivou. Protok ličnog i istorijskog vremena generiše individualne varijacije u izboru strategije otpornosti koja je u velikoj meri utemeljena na njenoj kolektivnoj i komunitarnoj dimenziji (Kirmayer et al., 2011). Istraživanja koja su sprovedena u Kanadi o domorodačkim plemenima i njihovim kulturno različitim strategijama otpornosti pokazuju značajne razlike u specifičnoj istoriji, okruženju i načinu života pojedinih plemena i shodnim strategijama otpornosti unutar njih. Primeri veoma različitih narativa o otpornosti u okviru različitih plemena,

opisuju različite sisteme verovanja, vrednosti i stavova koji određuju kolektivni identitet i njemu shodno razumevanje otpornosti (Kirmayer et al., 2011).²⁴ Na primer, tradicija plemena Mi'kmaq koja leži u spiritualnim vrednostima mira, prijateljstva, reciprociteta i praštanja, sa posebnom pažnjom poklonjenom restituciji počinioca zlodela. Za njih, vrhunska vrednost pomirenja predstavlja kraj kolektivnog procesa praštanja. Ona se zasniva na ideji da ponovno uspostavljanje harmonije nakon incidenta kroz restorativni proces praštanja ima moralne konsekvence koje čine najznačajni izvor otpornosti te zajednice.

Pomirenje omogućava lakše ili teže suočavanje sa zlom koje je naneto. Kao rezultat izvinjenja i praštanja, pomirenje je jedan od najdubljih procesa u ljudskoj interakciji koji implicira ono najgore i ono najbolje na šta su ljudska bića sposobna — proces pretvaranja mržnje u praštanje (Helmick, Templeton, 2001). Traženje oprostaja nakon nanetih uvreda i počinjenih zlodela daleko nadilazi aktuelni društveni trend obnavljanja imidža u javnosti kroz skrušenu molbu za oprostajem. Praštanje kao uzvišeni ideal u stvarnom životu nije ostvariv bez preuzimanja odgovornosti. Na osnovu svog iskustva i rada sa mladim prestupnicima Michael Ungar insistira na zaključku po kome je izvinjenja bez preuzimanja odgovornosti primer nedostatka efektiviteta zbog čega ne može biti efikasno u restorativnim procesima — potreban je aktivan oprostaj koji podrazumeva preuzimanje odgovornosti za učinjeno nedelo putem izvršavanja aktivnosti koje istinski ukazuju na promenu

²⁴ Na primer, tradicija plemena Mi'kmaq koja leži u spiritualnim vrednostima mira, prijateljstva, reciprociteta i praštanja, sa posebnom pažnjom poklonjenom restituciji počinioca zlodela. Za njih, vrhunska vrednost pomirenja predstavlja kraj kolektivnog procesa praštanja. Ona se zasniva na ideji da ponovno uspostavljanje harmonije nakon incidenta kroz restorativni proces praštanja ima moralne konsekvence koje čine najznačajni izvor otpornosti te zajednice.

i istinski pomažu žrtvi (Ungar, 2011). Time se u procesu praštanja izbegava prenošenje odgovornosti za učinjeno delo na žrtvu i zaista smanjuje rizik da će delo biti ponovljeno. Bez aktivnog oprostaja se ne može ostvariti suštinski pomak sa prvobitne pozicije u kojoj su se našli počilnac i žrtva. Socijalna i institucionalna pozicioniranost aktera i kulturne norme grupe kojima je regulisan proces izvinjenja i praštanja u velikoj meri određuju socijalnu, moralnu i formalnu poziciju aktera koji delaju tom procesu. Otpornost kao strategija prevazilaženja nevolja i trauma podrazumeva moralno delanje i moralnu koordinaciju (Turiel, 2014). Izvinjenje i praštanje se kao moralni činovi dovode u vezu sa konceptom otpornosti u kome se otpornost sagledava kroz moralno delanje (Pavićević, 2016). U nekim situacijama izvinjenje zahteva izuzetnu moralnu hrabrost.²⁵ To su situacije kada za neko delo nije normirana pravna sankcija ili kada učinilac uživa društvenu podršku (širu ili užu). Moralni zahtev stoji u osnovi individualne otpornosti iskazane u procesu izvinjenja, a odnosi se na kapacitet učinioca da kroz razvijanje samosvesti odbaci privilegije koje mu obezbeđuju različite vidove opravdanja i da putem izvinjenja započne proces transformacije svog moralnog identiteta. Individualna otpornost žrtve u vezi je s prihvatanjem izvinjenja i oprostajem. Zajednička reakcija na događaj i učinioca i žrtve (samookrivljavanje, osećanje da je žrtva odgovorna za ono što joj se dogodilo) jeste osećanje krivice u vezi sa događajem (Shapland, 2016). Prvi korak u procesu praštanja počiva na sposobnosti žrtve da sagleda učinioca i njegovo zlodelo u kontekstu širih okolnosti, da bi time žrtva zapravo demonstrirala otpornost kroz aktivno delanje, tražeći

²⁵ Moralna hrabrost se odnosi na transformaciju moralne odluke u konkretan akt, dok moralna otpornost služi predstavlja inhibiciju za nemoralno postupanje koje ima potencijal da predstavlja veliku prednost i korist za moralnog subjekta (Pavićević, 2016: 190).

adekvatan društveni i institucionalni odgovor na delo što je ključno za njeno ozdravljenje i vraćanje stvari pod sopstvenu kontrolu (Field, et al., 2013). Potencijalne neprijatnosti (suočavanje, sramota, prisustvo drugih lica) koje žrtva prolazi u procesu izvinjenja od strane učinioca mogu imati negativne efekte i na proces praštanja (Struthers et al., 2014). Pokušaj žrtve da u ovoj neprijatnoj situaciji izbegne sramotu može dovesti do iznuđenog prihvatanja izvinjenja i shodnog praštanja prestupniku. Eksplicitno praštanje, u tom smislu, može biti neiskreno, a žrtva tada nastavlja da gaji negativna osećanja i ljutnju prema prestupniku i nakon tvrdnje da je oprostila (Baumeister et al., 1998). Ako postoji težnja žrtve da poštuje društvene konvencije i očekivanja, to pristanak na praštanje čini iznuđenim, veštačkim aktom koji prikriva duboka osećanja ljutnje i besa. Ono što čini kapacitet otpornosti žrtve jeste sposobnost očuvanja samopoštovanja nakon preživljene povrede, njenu konsolidaciju koja podrazumeva samosvest, hrabrost i čvrstinu u odnosu prema poziciranju sebe kao žrtve. Praštanje i prihvatanje izvinjenja i pored raznih opasnosti koje su uključene u ovaj proces (neiskrenost, formalizovanost, konvencionalnost, izbegavanje sramote) predstavlja potencijal za izbegavanje pasivizacije, trajne frustracije i uloge žrtve (Struthers et al., 2014). Sagledavanje otpornosti u kontekstu izvinjenja i praštanja u ostvarivanju individualne i kolektivne dobrobiti, podrazumeva sposobnost za transformaciju i kod učinioca i kod žrtve. U intervjuima sa žrtvama teških nasilnih krivičnih dela pokazalo se da proces praštanja uključuje promene, kako u pogledu žrtve prema sebi, tako i prema prestupnicima (Shapland, 2016). U tom smislu, samosvest i odgovornost čine moralna svojstva izvinjenja i praštanja kao komponente individualne otpornosti koja izmiče oportunističkom i konformizmu. To znači da socijalna kompetencija kao faktor otpornosti nije samo socijalno–

komunikaciona vještina, već svojstvo povezano sa moralnom hrabrošću da se postupa na pravedan i ispravan način u (datom) kontekstu. Otpornost kao sposobnost adaptacije i prilagođavanja ne znači fleksibilnost oslobođenu moralnosti, već suprotno — sposobnost da se činjenice o novim okolnostima tretiraju i kao moralne činjenice koje su podvrgnute kritičkom promišljanju i emocionalnoj spoznaji kao garantima individualne slobode (Pavićević, 2016: 208). Institucionalni aspekt ispunjavanja uslova potrebnih za restorativni ishod, putem procesa izvinjenja i praštanja, u sklopu jačanja društvene otpornosti pozicioniran je u okviru koncepta restorativne pravde.

RESTORATIVNA PRAVDA I OTPORNOST

Odnos između ideje o odgovornosti u pravu i moralne ideje o odgovornosti deo je rasprave u kojoj su krajnosti tvrdnja da među njima ne postoji neminovna povezanost i stav da između pravne ideje odgovornosti i moralne ideje o odgovornosti postoji jaka podudarnost između. Sredina između ove dve krajnosti odnos pravnih i moralnih ideja o odgovornosti ne vidi u njihovoj čvrstoj koleraciji, ali odsustvo svake povezanosti smatra gubitkom legitimiteta koji zakon mora da ima da bi se primenjivao u određenoj zajednici (Vines, 2007). Interakcija između moralnog i pravnog sistema zajednice se odvija u okviru društvenog sistema i njegovih partikularnih delova. Pravna teorija definiše pravno rezonovanje kao veoma institucionalizovan i formalizovan tip moralnog rasuđivanja, a pitanje individualne moralne autonomije je ograničeno moralnim sistemom kulturne grupe (MacCormick, 1978). Odnos pravnog sistema prema informacijama koje nisu pravne podrazumeva njihovo pretvaranje u pravne informacije. Transformisanje nepravničkih u pravne činjenice podrazumeva pretvaranje moralnog stava i procene u ono što je legalno određeno kao dozvoljeno, a time se otvar prostor za

razmatranje u kojoj meri moralno značenje ostaje neizmenjeno u pravnom značenju i kako transformacija moralnog stava u pravnu činjenicu utiče na značenje moralnog stava i promenu njegovog karaktera (Vines, 2007). Jürgen Habermas u svojoj teoriji komunikativnog delovanja tvrdi da postoji kolonizacija svakodnevnog života (na engleskom: *lifeworld*) u zavisnosti od načina na koji juridifikacija utiče na svakodnevni život (Habermas, 1987).²⁶ U nekim oblastima se na taj način kreira područje koje mora biti suštinski opravdano i u tom smislu je veoma blisko moralu. Funkcionalne smetnje nastaju kada se pravne institucije kao socijalno integrisani koncepti prevode u zakon, jer juridifikacija remeti unutrašnju logiku svakodnevnog života (Habermas, 1987). Za izvinjenje je relevantno određenje po kome *lifeworld* čini moralna zajednica i njen pogled na izvinjenje što u prvi plan dovodi pitanje o tome kako izvinjenje funkcioniše u pravnom domenu u odnosu na njegovo partikularno kulturno i moralno poreklo koje potiče iz podsistema neke određene zajednice (Vines, 2007).²⁷ Izvinjenje, sa jedne strane, dovodi do pomirenja i moguće reparacije, a sa druge do praštanja. Ono može biti cilj po sebi, ali i deo većeg procesa. Uloga izvinjenja se razlikuje u kontestu privatnog prava i izvinjenja u javnom domenu. Javna namena izvinjenja može uključivati političke svrhe, sprečavanje nereda, pomirenje dve velike socijalne grupe (pri čemu postoji mogućnost manipulacije u navođenju velike grupe ljudi da se

²⁶ Validnost govornih činova nije rutinsko pitanje jer se oni odvijaju u datom kontekstu onoga živog sveta (na engleskom: *lifeworld*, a na nemačkom: *lebenswelt*). Koncept *lifeworld* je definisan kao sveukupnost kulturnih vrednosti, društvenih normi i socijalizacijskih obrazaca koji omogućavaju interakciju aktera (Habermas, 1987). Pojedini autori pronalaze sličnosti između Habermasovog pojmova „sistem”, „*lebenswelt*” i „autopoetični sistem” iz teorije sistema čiji je autor Niklas Luhmann (Vines, 2007).

²⁷ Da li je reč o moralnoj obavezi javnog izvinjenja ili moralnoj potrebi za privatnim izvinjenjem — da li u pozadini izvinjenja stoji pravni ili moralni razlog?

ponaša na određen način) (Vines, 2007). Različite grupe mogu na različite načine posmatrati potrebu za izvinjenjem. Razvoj zakonodavstva koje uključuje izvinjenje preuzeto iz običajnog prava, sugerise da postoji važnost izvinjenja u zakonodavstvu.

Potencijal izvinjenja i praštanja u kontekstu individualnog (žrtve), društvenog (zajednice) i pravnog života, dobija svoj puni kapacitet u kontekstu restorativne pravde, a finalno se opredmećuje se kao dobrobit. Restorativna pravda je teorijski pristup društvenom reagovanju na kriminalitet nastao kao alternativan u odnosu na dominantni koncept retribucije (moralno prihvatljivo kažnjavanje za povredu koje je odmereno i ograničeno) koji se ispoljava kao tradicionalno krivično-pravno reagovanje. Značaj dobrobiti je u vezi sa osećanjem pripadanja koje se reflektuje na identitet i stepen učešća u društvenim procesima. Lična dobrobit se određuje kroz psihološku prizmu. Svako ima osećaj koliko je srećan ili zadovoljan sa svojim životom. Uopšteno uzev, jako osećanje pripadanja je u pozitivnom odnosu prema samoopažanju fizičkog i mentalnog zdravlja (Huppert 2013). Društvena dobrobit podrazumeva povezanost sa drugim ljudima i sa zajednicom u kojoj čovek živi. Istovremeno, aktivno održavanje odnosa s drugim ljudima čini neizostavnu komponentu individualnog blagostanja. Održavanje osećanja dobrobiti i kontinuirano učešće u društvenom angažmanu neodvojivi su deo procesa povećanja društvene dobrobiti (Chapple, 2010).

Postizanje dobrobiti je tema kojom su se bavili filozofi još od vremena Aristotela, i u svojim brojnim aspektima predstavlja suštinu ljudske egzistencije. U potrazi za objašnjenjem odnosa doživljaja dobrobiti pojedinca i društvene dobrobiti kao refleksije aktivnosti pojedinaca, može se posegnuti za primerom iz istorije antičke Atine—ostrakizam. Ostrakizam je u antičko vreme bila društvena reakcija na ponašanje pojedinca koje većina neodobrava i smatra da ugrožava

zajednicu. Ta društvena reakcija je bila po svojoj prirodi kazna, a podrazumevala je progonstvo iz zajednice na određeni broj godina. Smatrana je najtežom vrstom kazne i, u skladu sa sa tim, zahtevala je veliki stepen konsenzusa u zajednici i izricana je po složenoj proceduri, onom članu zajednice čije je ponašanje bilo za najveću osudu. Iako je ostrakizam primarno utemeljen na motivaciji iz domena politike, za najveći broj učesnika, građana koji su ispisivali ostrakone—tablice sa ispisanim imenom onog čije se progonstvo zahtevalo, učestvovanje u proceduri ostrakizma predstavljalo je modalitet iskazivanja sopstvenog stava o tome da ostrakovani svojim delovanjem cepa društvenu tkanicu i da je za ponovno uspostavljanje društvene kohezije potrebno da se on onemoguću u tome. Istovremeno, iako je ono bilo vremenski ograničeno i kazna nije predviđala druge posledice za onog ko se iz progonstva vratio, ostrakovani je svoje progonstvo doživljavao kao najveće moguće narušavanje sopstvene dobrobiti i najveću kaznu kakvom je u hijerahiji kazni i bila smatrana.

Primer prepoznavanja odnosa individualne i društvene dobrobiti možemo naći i izvan zapadne filozofske tradicije. U Africi se razvio *ubuntu* kao fundamentalan ontološki i epistemološki pogled na svet.²⁸ Duhovni osnov afričkih zajednica postavljen je u *ubuntu* konceptu i izražen u maksimi čije je značenje poštovanje i saosećanje za drugog: čovek je čovek samo kroz drugog čoveka. Prema tradicionalnom afričkom shvatanju, svaki čovek poseduje pozitivne kvalitete koji predstavljaju prirodno, unutrašnje stanje njegovog bića. Postupati drugačije nije ništa drugo do biti u stanju narušene harmonije što vodi u nezadovoljstvo sobom, drugima i svetom. Vrednosti *ubuntu* koncepta manifestuju se u dobrim delima,

²⁸ *Ubuntu* je reč koja pripada južnoafričkoj grupi jezika i istovremeno znači čovečnost, ljubaznost i zajedništvo.

osetljivosti za potrebe drugih, saosećanju, opraštanju, brizi i velikodušnosti. Ove vrednosti u celini čine osnovu svakog pojedinca i mogu nas rukovoditi u životu. Omogućavaju nam da procenjujemo svoje postupke kako bismo razumeli da li živimo u skladu sa vrednostima i dobrobiti ili smo skrenuli s pravog puta. Ubuntu se definiše i kao umetnost biti ljudsko biće jer predstavlja življenje čovečnosti kroz kontinuitet dobrote koja je urođena čoveku. Ubuntu podrazumeva otvorenost i prihvatanje razlika sa ciljem obogaćivanja sopstvenog života. Ovo se odnosi na spremnost da se kroz proces učenja u dijalogu s ljudima stiče znanje i mudrosti. Osnov ubuntu tradicije je izgradnja konsenzusa kao neophodnog elementa društvene kohezije i osnov svakog delovanja pojedinca, grupe i zajednice. U tradiciji afričkih zajednica je da se u potrazi za životnim smislom oslanjaju na dijalog. Za konsenzusom kao ultimativnim metodom razrešenja konflikta bilo kakve vrste traga se kroz neprekinuti dijalog sa ciljem da se svi učesnici u dijalogu slože oko značenja i postupanja, a jedna od centralnih vrednosti ubuntu koncepta jeste oprostaj (Bangura 2005: 193–221). Ubuntu nudi univerzalnu formulu za postizanje društvene kohezije i istovremeno predstavlja autohtoni afrički modalitet restorativne pravde i formu filozofske prakse u okvirima njenog savremenog razumevanja, jer je finalno razrešenje konflikta ili olakšanje kao posledica rešenog problema moguće samo kada se svi učesnici u dijalogu slože oko značenja i postupanja.

Teorijski koncept restorativne pravde podrazumeva krivično delo koje je definisano kao akt koji narušava međuljudske odnose i odnose između ljudi i društvene zajednice. Za reparaciju — popravku štete nastale krivičnim delom, neophodno je aktivno učestvovanje u komunikaciji svih aktera (žrtve, učinioaca i društvene zajednice), žrtvi se

nadoknađuje šteta koju je pretpela krivičnim delom, a učiniocu olakšava proces društvene reintegracije. Osnovni principi često su utkani u definicije restorativne pravde, pa se u literaturi pod restorativnom pravdom podrazumeva svaki program koji je prvenstveno orjentisan na uspostavljanje pravde putem popravljanja štete koja je krivičnim delom prouzrokovana, odnosno krivičnopravni sistem koji je više orjentisan na žrtvu, u kome se žrtvi popravlja pričinjena šteta, ali u kome se popravlja šteta i učiniocu i zajednici, odnosno, odnosi među svim zainteresovanim stranama (Boutellier, 2002: 19; Breithwaite, 2003: 87). Iako raste interes za proučavanje praštanja i među teoretičarima i među praktičarima, zbog isceliteljskih potencijala praštanje ipak zauzima centralno mesto u konceptu restorativne pravde (Van Oyen Witvliet et al., 2001; Worthington, Wade, 1999). To je uslovljeno sposobnošću praštanja da postigne emocionalni oporavak žrtve, kroz procese koji smanjuju osvetoljubivost i povećavaju empatiju (Strang, Sherman, 2003). Važnost razgraničenja više dimenzija praštanja u kontekstu restorativne pravde ističe perspektiva nepraštanja, koje se javlja kada žrtva razmišlja o prestupu i njegovim posledicama (Worthington, Wade, 1999). Odbojnost, gorčina, neprijateljstvo, mržnja, pa čak i bes, mogu da se tokom vremena sjedine u nepraštanje koje prepoznajemo kao kompleksan skup emocija. Nepraštanje se može opisati kao emocionalna posledica žrtvine percepcije jaza između željene pravde i osećaja nepravde. Dimenzije ovog jaza mogu se vremenom menjati, pa tako jaz može biti veći u slučaju uočavanja dodatnih nepravdi (na primer, ako je učinilac oslobođen optužbi), ili manji, u slučaju sprovođenja pravde (odgovarajuća kazne za učinioca ili zadovoljavajuće iskustvo posredovanja između učinoca i žrtve), ali svakako je nepravda koju žrtva oseća ono što uslovljava nepraštanje (Worthington, Scherer, 2004). Osećanje nepravde nije samo kognitivni sud o

nejednakosti između trenutnog stanja i željenog ishoda, već je povezan sa negativnim emocijama. Bes i druge negativne emocije koje su prisutne kod osećanja nepravde, neposredno su proporcionalne veličini doživljene nepravde (Worthington, Wade, 1999).

Restorativni pristup podrazumeva direktnu komunikaciju učinioca i žrtve da bi se u toj komunikaciji smanjilo osećanje nepravde i nezadovoljstvo, ali samo pod uslovom da žrtva sama bira taj put stvara je prilika za nešto konstruktivno, priliku za transformaciju (Gehm, 1992; Bulatović, 2015). U tom smislu, restorativna pravda se određuje kao prepoznavanje doprinosa oprostaja dobrobiti i žrtve i učinioca, pomoć žrtvi da se oslobodi negativnih snaga krivičnog dela, vraćanje prestupniku statusa ljudskog bića, olakšavanje reintegracije prestupnika u društvenu zajednicu, vraćanje narušenog mira žrtvama i potencijalno substantivni doprinos mentalnom i fizičkom zdravlju žrtve (Zehr, 1985; Zehr, 1990; Van Biema, 1999; Cragg, 1992; Van Strokkom, 2002; Coyle, Enright, 1997; Witvliet et al., 2001).

Pristup praštanju u restorativnoj pravdi ima više dimenzija. Praštanje učiniocu od strane žrtve odnosi se na svesne odluke žrtve da se oslobodi negativnih snaga krivičnog dela. Oslobođanje od negativnih snaga podrazumeva isključivanje (prekidanje) iz traume ili otpuštanje gorčine i osvete. Ovo smanjenje negativne motivacije, ne uključuje niti isključuje pozitivna osećanja prema učiniocu. Vraćanje statusa moralnog građanina učiniocu. Krivično delo prekida međusobne odnose kao i odnose između pojedinaca i njihove društvene zajednice. Posledice kriminala su povrede, a iz njih proističu obaveze. Pravda kao vrednosno načelo podrazumeva napor da se postupa ispravno kako bi stvari bile onakve kakave treba da budu (Zehr, 1980, 1985, 1990). Restorativni ishod podrazumeva obnovljanje veze između ljudi i zajednice i

eliminisanje otuđenosti koja se među ljudima javlja kao posledica krivičnog dela. Oproštaj nije čin sam za sebe ili neko psihičko stanje, već se odnosi na mogućnost da se učinilac iskupi za ono što je uradio, nakon čega može da u zajednici i u sopstvenoj percepciji povрати status moralnog građanina. Oproštaj u ovom kontekstu ima simboličan smisao i izražava spremnost da se ponovo prihvati prestupnici kroz proces odgovornosti, kajanja, reparacije i praštanja (Dickey, 1998). Restorativna pravda ne podrazumeva postojanje nekakvog apsolutnog standarda prema kome bi se procenjivalo da li je došlo do oprostaja i da li je on uopšte izvodljiv. Potrebno je da učesnici iskuse promene u shvatanju i odnosu prema sebi, drugima i zajednici. Oproštaj se izražava kao transformacija koja omogućava žrtvi da vidi svoje iskustvo i krivično delo u drugačijem svetlu (Fow, 1996). Restorativni proces u kontekstu restorativne pravde podrazumeva da medijatori održavaju neutralnost u pogledu praštanja, kao poželjnog ishoda medijacije. Cilj dijaloga u procesu restorativne pravde je restauracija sve tri strane: žrtve, učinioca i društvene zajednice (što je takođe, jedan od osnovnih principa restorativne pravde). Potrebe žrtve su primarne, njena sloboda izbora je neupitna, a oprostaj ne može biti bezuslovan. Posrednici u restorativnom procesu (medijatori) u obavezi su da čuvaju emocionalnu sigurnost žrtve i nastoje da omoguće autentičan dijalog koji podržava proces ozdravljenja u okviru kog nastaje promena odnosa prema učiniocu, tj. dolazi se do oprostaja (Armour, Umbreit, 2004). Za mnoge žrtve, paradoksalno, termini kao što su oprostaj i pomirenje tumače se kao devalvacija njihove viktimizacije u krivičnom pravnom smislu ili kao označavanje njihove legitimne ljutnje i besa kao neprikladnih. Međutim, kada je žrtvi omogućeno da doživi elemente praštanja i pomirenja, praštanje i pomirenje se pokazuju kao moćan

potencijalni ishod procesa medijacije, uz pomoć dijaloga i uzajamne pomoći žrtve i učinioca.

Patnja je neizostavan deo ljudskog života, a kriza može dati životu smisao u zavisnosti od načina na koji mislimo o njoj. Viktor Frankl smatra da ako postoji smisao u životu uopšte, onda mora postojati značenje u patnji (Frankl, 1984: 76). Pošto je ljudsko delovanje zasnovano na zajedničkim vrednostima i proceni svrsishodnosti, naše reakcije su rukovođene prosuđivanjem u duhu tih vrednosti. Koncept ljudskog egzistencijalnog delanja se preklapa sa socijalnim konstruktom otpornosti. Egzistencijalno ljudsko delanje je sposobnost individue da u okviru posebnog društvenog i istorijskog konteksta ostvari smisao i svrhu ljudskog postojanja i u skladu sa njima pravi izbore i preuzima radnje shvaćene kao slobodna volja (Frankl, 1992). Prevazilaženje različitih trauma kroz izgradnju smisla podrazumeva namerni izbor zasnovan na ličnoj slobodi i iskustvu pojedinca koji mu omogućuju da u najtežim uslovima razume date okolnosti i aktivno se odnosi prema njima. Pronaći snagu u okolnostima koje podrazumevaju traumatizaciju i viktimizaciju predstavlja sposobnost koja čini otpornost. Otkrivanje novog značenja, smisla i puta u teškim životnim trenucima i okolnostima doprinosi ostvarivanju pozitivnih nasuprot očekivanih negativnih posledica. Samosvest, osvrtnje na prošlost kroz kritičko mišljenje i orijentacija ka konstruktivnom delanju u budućnosti načini su na koji restorativni procesi funkcionišu omogućavajući da se ponovo krene dalje (Braithwaite, 2002). Izvinjenje i praštanje su jedan od mehanizama za ponovno uspostavljanje ravnoteže u društvenim odnosima i institucionalnoj praksi. Oni značajno oblikuju potencijal otpornosti na individualnom i socijalnom nivou jer doprinose oporavku, kako pojedinca i zajednice, tako i učinioce i žrtve. Otpornost se sagledava u različitim dimenzijama čovekove

egzistencije, a ne samo kao sposobnost adaptacije na teške okolnosti. To je način da se razvijanjem slobode, odgovornosti, samosvesti i saosećanja razrešavaju konflikti u pravcu ostvarivanja buduće zajedničke dobrobiti. Složenost ovih procesa ukazuje na značaj društvenih, kulturnih i institucionalnih karakteristika zajednice oličene u pristustvu ili odsustvu težnje za razvijanjem tolerancije i pomirenja. Restorativna pravda obuhvata izvinjenje i praštanje u institucionalnoj pravnoj praksi. Sveobuhvatan pristup u sudskom postupku zahteva kontekstualnu pravdu, pre nego konzistentnu pravdu, kao i ozbiljan angažman sa posebnostima specifičnih slučajeva u traženju rešenja problema, te optimalnih pravnih lekova za sve nepravde koje se kriju iza tih posebnosti a što je komplikovano postići (Braithwaite, 2002). Pitanje o tome šta je prava kazna, zamenjuje se pitanjem o tome šta je pravo rešenje problema, jer je kažnjavanje u uobičajenom smislu reči, u skladu sa retributivnom teorijom, najčešće loše rešenje za problem. Restorativna pravda promovise reintegraciju učinilaca u zajednicu potvrđivanjem njihove vrednosti kao ljudskih bića, putem njihovog redefinisanja kao podjednako vrednih građana, nasuprot javnom poniženju i osudi (Harris et al., 2004). Centralna premisa restorativne pravde konstruisana je u komunitarističkoj teorijskoj tradiciji, jer su ključni akteri u restorativnom procesu žrtva i učinilac, ali i sama zajednica, pa bi zbog toga, kada je to moguće, u proces za otklanjanje posledica krivičnog dela, trebalo uključiti sve aktere tako što će se istovremeno pružati pomoć i podrška potrebna i žrtvi i učiniocu, jer je to način da zajednica bude angažovana u restorativnom procesu (Bulatović, 2015: 138). Popravljanje štete podrazumeva odgovornost i obaveze. Prihvatanje odgovornosti podrazumeva obavezu učinioca da štetu popravi u što je moguće većoj meri (na primer, putem izvinjenja,

stvarne ili simbolične naknade štete, radom u korist žrtve ili zajednice i slično). Osim štete nastale usled izvršenja, krivično delo stvara određene obaveze i za zajednicu koja je odgovorna za pružanje podrške žrtvi, za vođenje računa o blagostanju svojih članova i za podržavanje napora usmerenih ka (re)integrisanju učinioca u lokalnu zajednicu, što takođe može da doprinese i saniranju posledica krivičnog dela, odnosno popravljanju štete i narušenih odnos (Ćopić, 2015: 58). Traganje za izražavanjem kajanja i istinskog izvinjenja predstavlja sastavni deo svih savremenih penoloških teorija. Izvinjenje i kajanje u uspostavljanju pravde imaju velikli značaj kao jedna od centralnih dinamika u pomirenju žrtve i učinioca. Restorativni pristupi naglašavaju kretanje u odnosima između žrtve i učinioca kao katalizator za transformaciju oba. Ti odnosi imaju kvalitet dinamičkog procesa zasnovanog na osećaju koji proističe iz interakcije sa okolnostima, aktivnostima i psihološkim resursima.. Dinamička priroda dobrobiti podrazumeva da njen visok nivo omogućava da bolje odgovorimo na izazove, da se na inovativan i konstruktivan način angažujemo u odnosima s drugim ljudima i nosimo sa svetom koji nas okružuje. Ako dobrobit odredimo kao visoko uspešan način da postignemo dobre ishode u brojnim različitim oblastima života, postizanje dobrobiti je fundamentalna vrednost društvenog ponašanja, pa se pozicionira kao krajnji cilj ljudskih napora i realizacija društvene transformacije.

OTPORNOST KAO PENOLOŠKI FENOMEN

Fokus penoloških i krivičnopravnih teorija usmeren je na traganje za odgovorima na pitanja o tome kako smanjiti stopu kriminala i zaštititi društvenu zajednicu, kako postupati sa izvršiocem krivičnih dela, te utvrđivanje onog što daje željene pozitivne rezultate u smislu da podstiče promenu ponašanja iz kriminalnog u društveno poželjno (Sarre, 2001; Schmid, 2003). Odgovori na ova pitanja prvobitno su teorijski razmatrani kao ideja o resocijalizaciji. Resocijalizacija je koncept koji oblikuje procese i postupke čiji je cilj ponovno uključivanje u društvo pojedinca koji je postupio na društveno nepoželjan način. U kontekstu izvršilaca krivičnih dela, proces resocijalizacije se odvija kroz izolaciju onog pojedinca koji je izvršio transgresiju društvenih normi sa ciljem da se takvo ponašanje popravi, tj. promeni. Korigovanje društveno nepoželjnog ponašanja i ponovne socijalizacije učinioca rukovođeni su pozitivnim očekivanjima, i u smislu humanizacije penalnog tretmana i u postpenalnoj koristi za osuđenog i društvo u celini (Jovanić, 2010). Iako se smatra da je termin „korekcija” bukvalno preuzet iz literature, u većini zapadnih zemalja je tokom XX veka označavao da bi oni koji su

prekršili zakon trebalo da budu rehabilitovani, tj. da njihovo ponašanje treba korigovati.

U penološki institucionalni tretman tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka polagana su velika očekivanja, jer je smatran moćnim mehanizmom u pogledu specijalne prevencije kriminaliteta koja je usmerena ka pojedincu, na njegovo/njeno odvracanje od vršenja krivičnih dela u budućnosti. Međutim, u praksi se kao problem ispoljilo prilagođavanje tretmana pojedincu i njegovim individualnim potrebama. Dodatni problem predstavljao je i niz drugih nepovoljnih okolnosti koje postoje u kazneno–popravnim zavodima, kao što su kriminalna infekcija i prizonizacija, izolacija učinioca iz socijalne sredine, brojne deprivacije kao različite forme uskraćivanja i ograničavanja, ali i stalna tenzija koju, na jednoj strani, generiše nadzor, čuvanje i kažnjavanje, i nastojanja koje društvo čini da bi pojedinca usmerio u pravcu resocijalizacije, na drugoj (Ilijić, 2016). Upravo u ovoj ključnoj postavci i načinu realizacije ideje resocijalizacije čini se da se nalazi njen najveći problem. Polazeći od toga da krivično delo prekida odnose pojedinca i društvene zajednice i činjenice, da institucionalni tretman (boravak u zatvoru) proizvodi brojna ograničenja i deprivacije i dovodi do raskida sa prethodnim načinom života, te narušavanja porodičnih, bračnih i roditeljskih veza i odnosa, daju argumente za razmatranje optimalnog pristupa resocijalizaciji. Izolacijom učinioca i iz njegove društvene mikro sredine i iz makro okruženja, društvo i krivičnopravni sistem teže da poprave ili umanje rizik recidiva i kriminogene potrebe učinioca, u kontekstu koncepta klasifikacije rizika/potreba/kapaciteta, odn. da ga učine spremnim za aktivno uključivanje u prosocijalne tokove na slobodi. Ono što opstaje kao neudomica u vezi sa ovim procesom odnosi se na interakciju i aktivno uključivanje u proces promena na nivou ličnosti, kako uže socijalne sredine

tako i šire. Ključno za promišljanje o procesu promene ponašanja odn. za proces odustajanja od kriminala, jeste utvrđivanje koje su posledice primene određenog programa/tretmana postupanja, koji faktori predisponiraju nekog za kriminal, te da li je moguće očekivati da dođe do korekcije ponašanja i dobre socijalne reintegracije, bez aktivnog učešća mikro i makro socijalne sredine i obnavljanja narušenih socijalnih veza i odnosa. Drugim rečima, prilikom vrednovanja dobrobiti koju specijalizovani programi tretmana imaju na promenu ponašanja krivičnopravno sankcionisanih lica, trebalo bi rukovoditi se činjenicom da se uspešno izvršenje zatvorske kazne i resocijalizacija ne mogu odigrati bez aktivnog učešća socijalne sredine, i adekvatne socijalne podrške, odnosno, obnavljanja ličnih, porodičnih, bračnih, roditeljskih i drugih socijalnih veza i kontakata, kao i ličnog razvoja i samoosnaživanja svakog pojedinca.

KONSTRUKTI OTPORNOSTI I ODUSTAJANJA OD KRIMINALA U KONTEKSTU RESOCIJALIZACIJE

Otpornost je kompleksan konstrukt koji obuhvata niz ishoda: smanjenu ugroženost, prevazilaženje stresa ili nevolja ili relativno dobar, te povoljan ishod uprkos rizičnim iskustvima (Cicchetti, 2010; Rutter, 2012; Rutter, 2012: 336). U humanističkoj literaturi otpornost se koncipira kao „proces suočavanja sa problematičnim, stresnim ili izazovnim životnim događajima na način na koji obezbeđuje individui dodatne zaštitne sposobnosti i snalažljivost, pre nego što se dogodi prekid koji proizilazi iz događaja, ili kao proces samo-ispravljanja ili rasta (Richardson, 1990: 34, prema: Pavićević, Ilijić, 2016; Higgins, 1994, prema: Pavićević, Ilijić, 2016).

Teorijski uvidi o društvenim vezama i društvenom kapitalu podržavaju argument da su pozitivni porodični odnosi važni za razvijanje otpornosti, posebno u osetljivoj fazi tranzicije iz zatvorske u socijalnu sredinu i odustajanje od kriminala (Markson et al., 2015).

Odlazak na izdržavanje zatvorske kazne predstavlja ozbiljan i kritičan životni događaj koji može da poremeti porodične

odnose i doprinese negativnim ishodima, posebno za decu, kao što su pogoršanje materijalnog statusa porodice, i socijalni problemi, kao što su nezaposlenost i socijalna isključenost (Braman, 2004; Jamieson, Grounds, 2005; Wildeman, 2010). Međutim, i otpuštanje iz zatvora takođe može predstavljati kompleksne izazove kako za pojedinca, i njegovu porodicu, tako i za užu i širu socijalnu sredinu (Naser, Visher, 2006; Zamble, Quinsey, 1997). Međutim, većina istraživanja koja u fokusu imaju proces zatvaranja i otpuštanja iz zatvora, fokusirana je na rizike, deficite i negativne ishode, dok se mnogo manje zna o drugoj, pozitivnoj strani i ishodima — uspešnim tranzicijama u porodičnu i socijalnu sredinu i razvoju otpornosti u odgovoru na izazove zatvorske i socijalne sredine (Markson et al., 2015).

Dok su ranija istraživanja izvora otpornosti usmeravala pažnju na lične i društvene resurse koji imaju najčešće opštu zaštitnu funkciju, danas većina istraživača govori o dinamičkim, multidimenzionalnim društvenim, psihološkim i biološkim procesima koji se razlikuju od individue do individe, vrste problema, vremena i okolnosti, a ishod se može definisati u smislu razvoja specifičnih kompetencija ili odsustva zdravstvenih i mentalnih problema i socijalnih poteškoća (Cicchetti, 2010; Lösel, Farrington, 2012; Masten, 2007; Rutter, 2012).

Razmatranje otpornosti kao procesa u kontekstu zatvora i osuđenih lica, kao specifičnom, užem kontekstu, dovodi se u vezu sa konceptom odustajanja od kriminala. Koncepti otpornosti i odustajanja od kriminala razvijali su se u različitim kontekstima. Međutim, perspektive kriminologije i socijalnog rada kao različitih akademskih disciplina koje razmatraju ove koncepte ukazuju na postojanje određenih sličnosti što opravdava fokusiranje mehanizama koji omogućavaju da se ta dva različita „procesa” dogode, kao i

njihov značaj u vezi sa praktičnim implikacijama za rad sa vulnerabilnim kategorijama.

Teorija odustajanja pomera fokus sa interesovanja i usmerenosti na „ono šta daje rezultate”, prema onome šta pomaže (u teorijskim radovima je uobičajeno da se koristi ova floskula na engleskom: *what works to what helps*) (Ward, Maruna, 2007). Ovakav stav značajno menja proces i fokus nadzora i tretmana u zatvoru: od nametanja programa prestupnicima, do uključivanja prestupnika kao aktivnog subjekta u proces transformacije njihovih vlastitih aktivnosti, namera i ponašanja itd. (McNeil, 2006).

U konceptu otpornosti, kao i u konceptu odustajanja od kriminala, pojedinac se vidi kao aktivan subjekt, nosilac procesa izgradnje i jačanja vlastitih pozitivnih kapaciteta, uprkos negativnim životnim okolnostima. Takođe, oba koncepta ističu važnost socijalnog kapitala. U osnovi procesa otpornosti počivaju odnosi jer je želja da pripadamo naša osnovna potreba, a pozitivne veze sa drugima predstavljaju samu srž psihološkog razvoja – snažni podržavajući odnosi su kritični za postizanje i održavanje otpornosti (Luthar, 2006: 780). Oni koji osećaju povezanost sa drugima u prosocijalnoj zajednici, gde je zajedničko ponašanje usmereno na dobrobit zajednice, saradnju i pomaganje drugima – imaju veću verovatnoću da će odustati od kriminala. Društveni kapital je socijalna podrška u procesu odustajanja, a socijalne mreže – porodica, grupe ili udruženja za pomoć, sportski klubovi, verske, religijske ili militarne grupe, odnosno, pripadnost grupama podstiče proces odustajanja (Farrall, 2004).

ODUSTAJANJE OD KRIMINALNOG PONAŠANJA

Zbog praktičnih implikacija jedna od centralnih tema kriminoloških teorija je traganje za odgovorima na pitanja šta doprinosi promeni iz kriminalnog ponašanja u prosocijalno, odn. ponašanje koje je usmereno na vršenje krivičnih dela i na ono što utiče na učinioce da vrše krivična dela. Faktori rizika za (rano) ispoljavanje antisocijalnog ponašanja su poznati, a brojni programi prevencije kriminalnog ponašanja razvijeni su i evaluirani. Ipak, čini se da tek u poslednje dve i po decenije raste i interesovanje za istraživanje procesa odustajanja. Christopher Uggen i Irving Piliavin (1998) naglašavaju da kriminolozi relativno malo pažnje posvećuju traganju za teorijskim shvatanjima procesa odustajanja, upravo zbog toga što se kriminološke teorije i istraživanja prvenstveno bave pitanjima etiologije ili uzroka kriminala.

U najopštijem smislu, unutar kriminološkog konteksta, pojam odustajanja se odnosi na dugoročni period apstinencije od kriminalnog ili drugog antisocijalnog ponašanja (Maruna, 2001; Kazemian, 2007; Petrich, 2015).

Proces odustajanja je važna komponenta kriminalne karijere, ali ujedno i „najmanje istražen proces” (Blumstein et al., 1986; Loeber, LeBlanc, 1990: 407). Pojedini autori termin odustajanje od kriminala definišu kao trajno zaustavljanje krivično kažnjivog ili delinkventnog ponašanja. Ovi autori odustajanje posmatraju kao proces, a ne kao događaj, po kojem se frekvencija devijantnog ponašanja usporava i pokazuje sve manju raznovrsnost (Weitekamp, Kerner, 1994).

Rolf Loeber i Marc Leblanc u nastojanjima da definišu ovaj proces, navode njegove komponente: smanjenje učestalosti izvršenja krivičnih dela (usporavanje), smanjenje raznolikosti (specijalizacija), smanjenje težine dela (de-eskalacija) i zadržavanje na određenom nivou u vršenju dela, bez eskalacije ka težim krivičnim delima (Loeber, LeBlanc, 1990: 409).

Različiti autori ukazali su na nedostatke navedenih i dihotomnih definicija odustajanja, dok drugi istraživači predlažu da bi umesto definisanja ovog procesa bilo korisnije pružiti precizniju sliku o ovom konceptu. Iako je proces odustajanja sve popularnija tema istraživanja poslednjih godina, znanja o ovoj temi i dalje su relativno ograničena i oskudna, a nedostatak definitivnog konsenzusa stvara probleme sa generalizacijom njegovih prediktora (Kazemian, 2009).

U cilju razumevanja ovog procesa, važno je uočiti razliku između primarnog i sekundarnog odustajanja od kriminala (Maruna et al., 2004). Prvi se odnosi na period „pospanosti” ili kratak period apstinencije koji je prisutan kod svih prestupnika, u periodu dok planiraju izvršenje narednog dela i ponovnog vraćanja u kriminal, dok sekundarno odustajanje predstavlja preobražaj u ponašanju koji pretpostavlja promene

na nivou ličnosti i sopstvenom identitetu (Maruna et al., 2004: 274). Stoga, kao što napominju Maruna i Farrall, fokus istraživača ne treba da bude usmeren ka izučavanju kratkotrajnog zatišja bez kriminala (koja se nazivaju „primarni otpori” ili „primarna odustajanja od kriminala”), već pažnju treba usmeriti ka dubljim analizama „sekundarnog otpora” – procesa kojim pojedinci često preuzimaju novu ulogu, ulogu ne–učinioca ili „reformisane osobe”. U mnogim pojedinačnim slučajevima, ova vrsta promene povezana je sa reorganizacijom od strane osobe koja je odustala od „onoga ko je bio” i postala „osoba koja sada želi da bude” (Maruna, Farrall, 2003: 174–175 prema: Ilijić, 2019).

Koncept odustajanja, odnosno razvoj interesovanja za istraživanje ovog segmenta kriminalne karijere prestupnika, ima duboke korene, ali se nije pojavio kao glavna i samostalna kriminološko–penološka i sociološko–psihološka tema, sve do pokreta devedesetih godina prošlog veka, u okvirima razvojne ili kriminologije životnog kursa (McNeill, 2006).

Veliki doprinos u razvoju interesovanja za proučavanje procesa odustajanja dala je upravo razvojna kriminologija, koja je fundamentalno promenila način na koji istraživači i nauka posmatraju uzroke kriminalnog ponašanja (Gunnison, 2014). Ova humanistička akademska disciplina traga za složenijim objašnjenjima kriminalnog ponašanja ili učešća u kriminalu koja uključuju više faktora, te tako pomera disciplinarne granice ka drugim naučnim oblastima – psihologiji, sociologiji i biologiji, koje ispituju i druge faktore relevantne za kriminalno ponašanje (Loeber, Le Blanc, 1990). Razvojni kriminolozi nastojali su da objasne na koji način mnogobrojni faktori rizika utiču na razvoj kriminalnih obrazaca ponašanja, naglašavajući da postoje različite dimenzije tj. faze kriminalnog ponašanja, kao što su npr. početak kriminalnog ponašanja, kontinuirano vršenje krivičnih dela, odn. kriminalna karijera, i

odustajanje od vršenja krivičnih dela, odn. udaljavanje od kriminala (Blumstein 1986).

Za produbljeno razumevanje kriminalnog ponašanja potreban je celovit pristup — ono se ne može razumeti samo u kontekstu razumevanja njegove etiologije i početaka, već se moraju analizirati svi aspekti, uključujući i kriminalnu karijeru i njenu poslednju fazu, tj. odustajanje od daljeg vršenja krivičnih dela. Za razliku od mnogih kriminoloških teorija koje su prvenstveno nudile objašnjenja za kriminalno ponašanje muškaraca, doprinos razvojne kriminologije leži i u usmeravanju interesovanja ka izučavanju kriminalnog ponašanja kod oba pola (Cohen, 1955; Hirschi, 1969; Patterson, Yoerger, 1993).

Razumevanje odustajanja od kriminala pretpostavlja postojanje teorije kriminala i kriminalnog „prestupnika”. Proces odustajanja ne može se shvatiti odvojeno od početaka kriminalnih aktivnosti i mogućeg nastavka tokom vremena. Bilo da obuhvata ili ne paradigmu kriminalne karijere teorije o kriminalu treba da objasne početak, nastavak i odustajanje od kriminalnog ponašanja tokom životnog ciklusa pojedinca (Blumstein et al., 1986).

U skorije vreme, istraživači su počeli da se interesuju za interakciju subjektivnih i strukturalnih faktora na proces odustajanja. Pojedini autori navode da strukturalni faktori deluju kao osnova, tj. ključ promena, te da one daju doprinos u promeni identiteta učinilaca, ali i da od sposobnosti promenljivosti ovih faktora, zavisi i otvorenost ka promenama (Giordano, Cernkovich, Rudolph, 2002). Jedan od najefikasnijih nalaza u istraživanju je da autonomno delovanje (dejtvovanje) igra značajnu ulogu u odustajanju od kriminala i razvoju otpornosti od kriminala (Healy, 2016; King, 2013b; Laub, Sampson; Maruna, 2001; Shover, 1996). Međutim, način

na koji autonomno dejstvovanje prevazilazi poteškoće koje proizilaze iz strukturnih barijera još uvijek nije do kraja poznato (Healy, 2013; King, 2013b; Paternoster Bushway, 2009).

Perspektiva životnog kursa nudi najprimereniji okvir za razumevanje procesa koji su u osnovi odustajanja, kao i razumevanje uloge socijalnog konteksta u oblikovanju njegove dinamike (Sampson, Laub, 2001). Teorija životnog toka obrazložila je uz pomoć starosne dobi, proces uključivanja i odustajanja od kriminalnog ponašanja (Sampson, Laub, 1993). Važnost teorijskog utemeljenja, najjasnije se očituje u stavu da bez adekvatne teorije, istraživačima i kreatorima kaznene politike je pogodnije da ne koriste izraz odustajanje, već samo da se fokusiraju na prisustvo ili odsustvo recidivizma (Hoffman, Beck, 1984).

Neki istraživači tvrde da su političke posledice studija o odustajanju vrlo direktne. Na primer, Uggen i Piliavin, tvrde da istraživači imaju „legitimnu i ekspanzivnu” dozvolu za intervencije u životu pojedinačnog učesnika” (Uggen, Piliavin, 1998: 1413), te da su uslovi istraživanja ovog procesa podložni manipulaciji.

Ostavljajući po strani stavove koji ne idu u prilog afirmaciji istraživanja procesa odustajanja, naglašavamo da je razumevanje faktora koji stoje u osnovi ovog procesa izuzetno važno za oblikovanje intervencija koje su usmerene ka smanjenju recidiva onih koji su već uključeni u kriminalne aktivnosti. Na ovaj način, pomera se polje moderne, ali uske ideje da su strategije prevencije primenjene u ranijem dobu životnog ciklusa pojedinca jedine izvodljive i uspešene strategije za smanjenje stope kriminalnog ponašanja (Sampson, Laub, 2001).

Sumirajući navedeno, zaključujemo da je nužno posvetiti veću pažnju konceptualizaciji procesa odustajanja, uz jasnu distinkciju ovog procesa od procesa prekida kriminalne aktivnosti. Formiranje jedinstvenog teorijskog okvira kao i definisanje ovog pojma, uveliko bi olakšalo i empirijska merenja, ali i napravilo jasno razliku između pojmova odustajanja od kriminala i prekida.

Pojedini autori naglašavaju da je distinkcija ovih pojmova jasna. Prekid izvršenja krivičnih dela je tačka kada se kriminalna aktivnost zaustavlja (često je u pitanju trenutni prekid), dok je proces odustajanja dugotrajan uzročni proces (Laub, Samson, 2001).

Na osnovu pregleda literature jasno se uočava da odustajanje prizilazi iz mnogobrojnih složenih procesa — razvojnih, psiholoških i socioloških, kao i faktora koji iz njih prističu, a kao ključni faktori, najčešće se navode: proces starenja, bračno stanje, stabilno i legalno zaposlenje i niski benefiti od kriminala.

Usmeravanje pažnje ka identifikaciji faktora koji mogu da doprinesu odustajanju od kriminalnog ponašanja je od izuzetne važnosti za uspešnost izvršenja zatvorske kazne i socijalnu reintegraciju bivših osuđenika. Svakako, poznavanje ovih faktora može da doprinese evaluciji tretmanskih sadržaja potencirajući primenu onih programa institucionalnog tretmana koji mogu da utiču na njihovo jačanje.

Formiranje jedinstvenog teorijskog okvira kao i definisanje ovog pojma, uveliko bi olakšalo i empirijska merenja, ali i napravilo jasno razliku između pojma odustajanja od kriminala i prekida.

RAZLOZI ZA ODUSTAJANJE OD KRIMINALNOG PONAŠANJA

Iako većina prestupnika od jednog životnog momenta više ne vrši krivična dela, kriminolozi su daleko više zainteresovani za pitanje, zašto su pojedinci počeli kriminalnu karijeru? Ipak, zainteresovanost za proučavanje ovog pojma kao i faktora koji ga pospešuju poslednjih decenija je sve veća.

Inicijalno, kriminolozi su još tridesetih godina XX veka počeli da pokazuju interes za izučavanje procesa odustajanja i faktora koji na njega utiču. Međutim, intenzivniji porast interesovanja kriminologa za izučavanje ovog procesa počinje pola veka kasnije sedamdesetih i osamdesetih godina (Farrall, Calverley, 2006). Zainteresovanost teoretičara i praktičara za ovu oblast delom je rezultat talasa evaluiranih rezultata longitudinalnih istraživačkih projekata koji su započeti nekoliko godina ranije. U Velikoj Britaniji i Severnoj Americi šezdesetih godina prošlog veka, sprovedeno je niz programa longitudinalnih istraživanja čiji su ispitanici bila školska deca uzrasta od 8 do 15 godina. Kako su odrastali, tokom ranih sedamdesetih godina XX veka, neki od njih su već bili izvršioци više krivičnih dela. Međutim, mnogi od ispitanika, koji su već bili započeli kriminalnu karijeru (što je bio tipičan obrazac

očekivanog ponašanja), nakon izlaska iz perioda adolescencije, u manjem obimu su kršili zakonske norme ili su u potpunosti prestali sa kriminalnim ponašanjem. Rezultat navedenog istraživanja je da su mnogi istraživači, koji su očekivali proćavanje ućešća u kriminalu tokom ćitavog ćivotnog ciklusa, morali da objasne zašto je došlo do prekida kriminalnog ponašanja (Farrall, Calverley, 2006).

Objašnjenja su obuhvatila brojne teorijske okvire koji identifikuju ključne izvore promena u procesu odustajanja specificirajući uzroćne mehanizme delovanja, ali i stavove koji proces odustajanja vide kao antitezu procesu rehabilitacije.

Rehabilitacija je posmatrana kao medicinski model u kojem su profesionalci pokušali da promene ili „ispravljaju” pojedince, dok je odustajanje okarakterisano kao prirodni proces koji se odvija „bez zvanićne intervencije”. Bivši zatvorenici koji se odustali od kriminala izjavljivali su da su iskusili rehabilitaciju ili su promene doćživeli spontano, što sugeriše da su odustajanje i rehabilitacija odvojeni i različiti procesi (Maruna, 2010). Ćini se da bi trebalo sa dozom skepse prilaziti stavovima po kojima se bivši zatvorenici „sami rehabilituju”. U prilog našem stavu idu i podaci da je vrlo mali broj bivših prestupnika u potpunosti zaslućan za sopstveni ćivotni preokret, što potvrđuju i nalazi istraživanja koji svedoće da većina bivših osuđenika kao zaslućne za samo–promenu navode porodicu, prijatelja, pa ćak i neke profesionalce koji su im izuzetno koristili na tom putu, poput nastavnika u školi ili trenera u sportskim aktivnostima (Maruna, 2001).

Kao zakljuak se nameće da razmatranje pojma odustajanja ne bi trebalo da se kreće u pravcu shvatanja da prestupnike treba ostaviti na miru da „nastave” sa „poslovima samo–promene”. Doprinos spoznaji pojma odustajanja je da korektivne intervencije treba da prepoznaju ovaj „prirodni” (ili

barem normativni) proces reforme u cilju dizajniranja intervencija koje mogu poboljšati ili dopuniti ove spontane napore (McNeill, 2006; Raynor, Robinson, 2005).

Uporedo sa razvojem interesovanja za proučavanje procesa odustajanja, javlja se i sve više paradigmi odbrane rehabilitacija kao relacionog procesa koji se najbolje postiže u kontekstu odnosa sa drugima (Bazemore, 1996). Zapravo, interes u istraživanju procesa odustajanja vrlo blisko korespondira sa oživljavanjem zainteresovanosti za „relacionu rehabilitaciju” (Raynor, Robinson, 2005). Uočljivi su i stavovi da bi sama rehabilitacija trebala biti prenešena sa države na porodicu i zajednicu, u procesu koji je sličan reinvestiranju u pravdu (Tucker, Cadora, 2003). Slično mišljenje zastupa i Maruna koji tvrdi da reintegracija pripada socijalnoj zajednici i bivšim zatvorenicima (Maruna, 2006). Istovremeno, sa sve brojnijim istraživanjima procesa odustajanja, država i kreatori kaznene politike više obraćaju pažnju na rezultate ovih istraživanja fokusirajući praktične implikacije koje bi bile korisne u naporima za smanjenje stope kriminala.

TEORIJSKA UTEMELJENJA PROCESA ODUSTAJANJA I FAKTORI ODUSTAJANJA

Više teoretičara socijalne kontrole nastojalo je da objasni proces odustajanja od kriminala. Pojedini autori su ukazivali da su godine starosti ključne za proces odustajanja, dok su drugi ukazivali da i druge socijalne varijable mogu da utiču na odustajanje (Hirschi, 1990; Hirschi, 1969; Hirschi, Gottfredson, 1983; Sampson, Laub, 1993).

Poznato je da je stopa kriminala u korelaciji sa godinama starosti u ukupnoj populaciji (Gottfredson, Hirschi, 1990). Pad stope recidivizma sa uzrastom opisan je uz pomoć pojma „sagorevanja” (na engleskom: *burn out*) (Hoffman, Beck, 1984: 621). Naime, utvrđeno je da stopa recidivizma opada sa rastućim životnim dobima, te da ovaj odnos održava i kontroliše i druge faktore povezane sa recidivizmom, kao što je prethodno krivično delo. Osim toga, prestupnici se menjaju sa godinama starosti (Shover, 1996; Cusson, Pinsonneault, 1986). Čini se da oblici formalne i neformalne socijalne kontrole postaju sve istaknutiji sa starošću. Na primer, strah od vremena koje se potencijalno može provesti u zatvoru

postaje naročito akutan sa godinama (Shover, 1996). U prilog značaju socijalnih varijabli na proces odustajanja idu i rezultati istraživanja da uspostavljanje jakih društvenih veza i odnosa poput braka ili zapošljavanja promovišu udaljavanje od kriminalnih aktivnosti (Sampson, Laub, 1993; Capaldi et. al, 2016).

Brojna kasnija istraživanja dala su empirijsku potvrdu da socijalne veze, kao što su brak, roditeljstvo ili zapošljavanje pozitivno utiču na udaljavanje od kriminalnog ponašanja (Farrington, West, 1995; Giordano et al., 2011; Laub, Nagin, Sampson, 1998; Meisenhelder, 1977; Sampson, Laub, 1993).

Stabilni bračni odnosi, takođe, mogu da doprinesu prekidu kriminalnog ponašanja, ali i da utiču na smanjenje upotrebe alkohola i droga (Sampson, Laub, 1993; Farrington, West, 1995). Stabilni i adekvatni odnosi roditelja sa decom takođe mogu da dovedu do odustajanja (Schroeder et al., 2010).

Dodatna istraživanja o uticaju socijalnih veza na proces odustajanja navode da je uključivanje u radni proces odnosno pronalazak zaposlenja pospešuje proces odustajanja od kriminala i kod muškaraca i kod žena (Sampson Laub, 1993).

Zastupnici teorije racionalnog izbora procesa odustajanja od kriminala objašnjavaju kao racionalnu odluku koje donose pojedinci (Cornish, Clarke, 1986). Empirijska istraživanja koja su imala za cilj da potvrde ovu teoriju dala su mešovite rezultate. Iako se određeni rezultati moraju uzeti s rezervom zbog retrospektivnog fokusiranja istraživanja i/ili nereprezentativnog uzorka (Esbensen, Elliott, 1994), nekoliko istraživača ipak ukazuje na validne podatke — da su prestupnici verovatno odustati od izvršenja krivičnih dela zbog straha od zatvora i zatvaranja ili zbog shvatanja da je kriminalno ponašanje bilo kontra produktivno njihovom životu (Shover, 1996).

U kvantitativnoj studiji koju su 1992. sproveli Neal Shover i Carol Thompson, ispitivano je da li očekivanja vezana za uspeh izvršenja krivičnog dela imaju uticaj na odustajanje od kriminala, prateći podatke o 948 muškaraca koji su bili u zatvoru tri godine pre istraživanja, a godine starosti su u kontekstu istraživanja opredeljene kao faktor koji ima indirektan uticaj. Nalazi istraživanja su otkrili da učinioци koji su imali niska očekivanja vezana za uspeh u nastavku kriminalne karijere, imali su i veću verovatnoću da će se odustati.

I u pogledu pola kao činioca koji ima varijabilni uticaj na odustajanje od kriminala, pokazalao se da i prestupnice koje percipiraju posledice svog kriminalnog ponašanja imaju veće šanse i da od njega odustanu (Gunnison, 2014). U kvalitativnoj studiji kojom je bilo obuhvaćeno 30 prestupnica, došlo se do zaključka da su žene odustale od kriminala zato što su shvatile da je njihovo devijantano ponašanje problematično, dok je određen broj odlučio da im je neophodna promena u ponašanju. Od posebnog značaja za ovo istraživanje je i to što su skoro sve žene prestupnice navodile svoju starost kao bitan faktor u procesu odustajanja — plašile su se dugih zatvorskih kazni u slučaju ponovnog zatvaranja zbog izvršenja novog krivičnog dela (Sommers, Baskin, Fagan, 1994).

Uključenost u kriminalne aktivnosti kriminolozi objašnjavaju i socijalnim učenjem od devijantnih grupa kojima pojedinac pripada. Polazeći od ovog teorijskog stanovišta, može se očekivati i da izloženost, tj. pripadnost grupama koje podržavaju prosocijalne oblike ponašanja može da bude faktor odustajanja od kriminalnih aktivnosti (Gunnison, 2014). Ovo potvrđuju istraživanja o faktorima koji utiču na upotrebu droga, upućujući na odvajanje od antisocijalne kriminalne grupe kao faktor koji snažno utiče i na apstinenciju od psihoaktivnih supstanci (White, Bates, 1995).

Jedna od obimnih studija pokazala je da je uključenost u prosocijalne grupe snažan faktor prestanka kriminalnih aktivnosti, bez razlika u pogledu pola, ali sa razlikom u pogledu starosti, tj. da se uticaj grupe menja sa godinama starosti. Što su pojedinci stariji, utoliko slabi uticaj grupe i stavova koje grupa podržava (Ayers et al., 1999).

Polazeći od uticajne teorije čiji je autor začetnik kriminologije kao nauke u Americi, Edwin Stutherland, istraživači su nastojali da provere da li postoji povezanost između ključnih životnih događaja i odustajanja od kriminala sa promenama odnosa u grupi (npr. slabljenje intenziteta druženja sa grupom ili uključivanje u grupu sa prosocijalnim aspiracijama). Rezultat ovih nastojanja je da ulazak u brak ima tendenciju da poremeti ili u potpunosti raskine odnose sa grupom čime je potvrđena ne samo Saterlendova teorija socijalnog učenja već i stavovi koji su ukazivali na uticaj koji pripadnost društvenim grupama ima na odustajanje od kriminalnog ponašanja (Warr, 1993).

Istraživanjima je takođe potvrđeno da su starosna dob, ali i drugi faktori kao što su nivo očekivanja uspešnosti kriminalne aktivnosti i obrazovanje, značajni prediktori odustajanja Shover, Thompson, 1992). Ove korelacije su potvrđene i u drugim istraživanjima, pa su tako Loeber i saradnici su uočili da su socijalna povučenost, pozitivna motivacija i stavovi, faktori koji su povezani sa prekidom kriminalnih aktivnosti (Loeber, Stouthamer–Loeber, Van Kammen, Farrington, 1991).

KLJUČNA KONCEPTUALNA PITANJA PROCESA ODUSTAJANJA OD KRIMINALA

Jedno od vrlo važnih pitanja u teorijskim i empirijskim raspravama procesa odustajanja jeste pitanje o faktorima koji predviđaju ovaj proces, pa se nameće pitanje o kvalitetu prediktora odustajanja — da li su prediktori odustajanja jedinstveni ili su suprotni od prediktora koji dovode do ponovnog izvršenja krivičnog dela (Rutter, 1988: 3). Pregled literature koja se bavila ovim pitanjem, nameće kao zaključak da je većina prediktora odustajanja zapravo suprotna faktorima rizika za recidiv (LeBlanc, Loeber, 1993: 247).

David Farington je razvio teoriju kriminala koja naglašava postojanje faktora koji utiču na antisocijalnu tendenciju i faktora koji utiču na kriminalno ponašanje. Faktori koji utiču na antisocijalnu tendenciju, a koji se razvijaju u ranom detinjstvu su impulsivnost, hiperaktivnost, traganje za senzacijom, preuzimanje rizika i slaba sposobnost uzdržavanja od zadovoljenja potreba. Drugi faktori koji utiču na razvoj antisocijalni tendencija su: slaba sposobnost manipulisanja apstraktnim konceptima, niska inteligencija, neuspeh u

obrazovanju (slaba školska postignuća) i nizak nivo samopoštovanja. Faktori koji utiču na kriminalno ponašanje uključuju antisocijalne tendencije, kratkoročne motivacione faktore izazvane situacijom, životne okolnosti ili događaje, situacione mogućnosti, te korist i troškove od kriminala u odnosu na legitimno ponašanje. Prema ovoj teoriji, vršenje krivičnih dela nestaje i završava se smanjenjem antisocijalnih tendencija, koja mogu biti uzrokovana promenom društvenog uticaja od roditelja ka vršnjacima ili od vršnjaka prema supružnicima, kao i promenama u situacionim faktorima (Farrington, 1992).

Čini se da odgovor na Ruterovo pitanje—da li su prediktori odustajanja suprotni prediktorima recidiva ipak leži u „asimetričnoj uzročnosti” (Uggen, Piliavin, 1998).

Proces odustajanja se ne pojavljuje samo kao funkcija hronološkog doba pojedinca (Loeber, LeBlanc, 1990: 452). Jedan od razloga za to je što se proces odustajanja može dogoditi u bilo kom trenutku životnog veka pojedinca. Faktori uključeni u ovaj proces su različiti u različitom životnom dobu, a faktori koji presudno utiču na odustajanje u periodu adolescencije, razlikuju se od faktora koji imaju najveći uticaj nakon tridesete godine starosti (Weitekamp, Kerner, 1994). Takođe, moguće je i da su u istoj starosnoj dobi faktori odustajanja različiti, u zavisnosti od toga da li se radi o ranom ili kasnom početku kriminalnog ponašanja (Tremblay, 1994).

Dosadašnje proučavanje procesa odustajanja, ipak ostavlja bez odgovora nekoliko ozbiljnih konceptualnih pitanja: može li se odustajanje dogoditi nakon izvršenog jednog krivičnog dela, pa ako je odgovor na ovo pitanje pozitivan da li to znači da je proces odustajanja nakon jednog kriminalnog akta drugačiji od

procesa odustajanja nakon više prestupa i da li postoji proces „spontane remisije” (Sampson, Laub, 2001).²⁹

Kao nužno, nameće se i pitanje koliko dugo traje period potreban da se uspostavi proces odustajanja, odnosno, nakon koliko vremena od poslednjeg izvršenog krivičnog dela možemo sa sigurnošću da kažemo da je pojedinac odustao od daljeg izvršenja?

Pojedini autori navode da dvogodišnji prekid označava „privremeni prekid” i da je taj period dovoljno dug da razmotri „procese koji iniciraju i održavaju proces odustajanja” (Baskin, Sommer, 1998: 143). Ali na koji način razlikovati pravi, istinski uspostavljen proces odustajanja od privremenog? U pokušaju da daju odgovor na ovo pitanje autori uvode pojam suspenzija — čime označavaju privremeni ili trajni prekid izvršenja kriminalnih akata (Elliott, Huizinga, Menard, 1989: 118). S druge strane, Farrington naglašava da treba biti daleko oprezniji, navodeći stav da „čak ni petogodišnji ili desetogodišnji period bez kriminala nije garancija da je prestupnik odustao od kriminala” (Farrington, 1986: 201).

Razmatrajući ključna konceptualna pitanja procesa odustajanja, Albert Reiss navodi da kriminolozi često pogrešno pretpostavljaju da je odustajanje od kriminala uvek isključivo dobrovoljna odluka (Reiss, 1989: 229–239). U prilog svom stavu navodi se da se verovatnoća odustajanja od izvršenja krivičnog dela povećava uporedo sa povećanjem rizika od zadobijanja teških telesnih povreda ili smrtnog ishoda prilikom izvršenja dela (Lattimore, Linster, MacDonald, 1997). Takođe,

²⁹ Pojedni autori definišu spontanu remisiju kao odustajanje koje se javlja bez ikakve spoljne intervencije dok drugi autori preporučuju napuštanje pojma spontana remisija u istraživanjima o procesu odustajanja od kriminala, jer je ovaj pojam nejasan i teorijski neutemenjen (Stall, Biernack, 1986; Weitekamp, Kerner, 1994).

određeni broj prestupnika koji više ne izvršavaju krivična dela, skloni su da ispolje različite oblike ponašanja koji se smatraju devijantnim ili funkcionalnim ekvivalentima kriminaliteta (npr. prekomerna upotreba alkohola i/ili droga, kockanje i sl.) (Gottfredson, Hirschi, 1990). Posmatrano iz ugla pravosudnog sistema, u slučajevima ispoljavanja takvih oblika ponašanja možemo da kažemo da je pojedinac odustao od kriminalnih aktivnosti, ali sa teorijskog aspekta nije moguće dati isti odgovor, jer se ispoljavaju ponašanja koja podrazumevaju neznatne promene u antisocijalnoj putanji. Teškoće u razjašnjavanju ove nedoumice u vezi su sa nedostatkom longitudinalnih studija odnosno dugoročnog praćenja ponašanja pojedinca u kasnijem životnom dobu, jer u tom slučaju, zaključak da je pojedinac odustao od kriminala može da odražava odusustvo praćenja i posmatranja, i u tom slučaju radi se o „lažnom” odustajanju.

Dužina praćenja ponašanja pojedinca je od ključne važnosti za ishod istraživanja. U kriminološkim studijama periodi praćenja znatno variraju, u zavisnosti od vrste poremećaja ponašanja, ali većina autora se slaže da je period od šest meseci, pa godinu ili dve izuzetno kratak za ozbiljnije prognoze budućeg ponašanja.

U istraživanjima o uspešnosti tretmana lečenja alkoholičara tipičan sledbeni period je šest meseci do jedne godine. Međutim, rezultati longitudinalnog praćenja bivših zavisnika od alkohola tokom trideset godina, ukazuju da je broj onih koji su apstinirali opao za 45 odsto nakon dve godine, i za 9 odsto nakon pet godina. Ovi rezultati navode na zaključak da je dve godine praćenja apstinenata od alkohola nedovoljno da se obezbedi dugoročna i validna prognoza (Vaillant, 1996).

Svakako, odustajanje od kriminala ne treba posmatrati kao diskretan događaj, već kao proces koji zahteva

društvenu tranziciju i transformaciju identiteta i svakako, ova tranzicija nije ireverzibilna (Sampson, Laub, 2001).

U cilju utvrđivanja prediktora procesa odustajanja, većina istraživača je usmerena ka analizi kriminalne karijere prestupnika, studije recidivizma i kvalitativne studije prestupnika i bivših prestupnika. Zbog nepostojanja jedinstvene definicije ovog procesa, ali i različitog merenja kao i dužine praćenja, rezultati, kao i stope odustajanja izuzetno variraju, od istraživanja do istraživanja.

Sa teoretske perspektive, umesto razmišljanja o pojednostavljenim, rigidnim diferencijacijama na prestupnike i one koji ne čine prestupe, čini se da je prikladnije posmatrati kriminalitet kao dinamičku putanju koja se sastoji od kriminala i ciklusa nekriminacije (Glaser, 1969). Literatura koja direktno obrađuje proces odustajanja ukazuje na to da postoji više putanja kojima se dolazi do ovog procesa. Neki od najvažnijih čini se da su vezani za konvencionalne faktore kao što su bračno stanje, stabilno zaposlenje, transformacija ličnog identiteta i proces starenja. Ovi prediktori i procesi odustajanja izgleda da se ne razlikuje mnogo od karakteristika počinitelja ili tipa kriminalne aktivnosti (Sampson, Laub, 2001).

FAKTORI I PROCESI KOJI UTIČU NA ODUSTAJANJE OD KRIMINALA

Uprkos jasnim ograničenjima u podacima i slabostima u oblikovanju studija koje su se bavile ovim procesom, može se izvesti nekoliko ključnih zaključaka o prediktorima odustajanja.

Pregledom literature i teorijskih objašnjenja zašto i na koji način pojedinci odustaju od kriminalnog ponašanja, uočavaju se tri grupe faktora, a to su: proces starenja i sazrevanja socijalni/strukturalni faktori i aspekti, i subjektivni/kognitivni faktori (Petrich, 2015; LeBel et al., 2008).

Starost i sazrevanje

Odnos između starosti i kriminala naziva se „najsnažnijim i najmanje razumljivim uzročnim odnosom u oblasti kriminologije” (Moffitt, 1993: 675). U pogledu uticaja starosne dobi na nivo kriminala, opšti obrazac ukazuje na visoke nivoe u dobi oko punoletstva, nakon čega sledi pad—oko 50 odsto prestupnika prestaje sa kriminalnim ponašanjem u ranim dvadesetim godina, a čak 85 odsto prestupnika u potpunosti

prestaje sa prestupničkim ponašanjem do svoje 28 godine (Farrington, 1986; Sampson, Laub, 2003).

Prevalencija kriminala se smanjuje sa godinama starosti, iako postoje naznake da je veća varijabilnost u raspodeli starosti u odnosu na tipove delikata nego što se najčešće veruje (Steffensmeier, Allan, Harer, Streifel, 1989). Odustajanje od kriminala je deo prirodne istorije kriminalnog ponašanja.

Incidencija kriminalnog ponašanja ne mora nužno da opada s godinama starosti učinilaca, već se može i povećati sa godinama starosti za određene vrste kriminalnih aktivnosti i podgrupe učinilaca (Blumstein et al., 1986; Farrington, 1986). A postoji znatan kontinuitet u kriminalnim aktivnostima od detinjstva do adolescencije i u odraslom dobu, a ispoljavanje kriminalne aktivnosti u ranijem uzrastu u korelaciji je sa dužom kriminalnom karijerom. Svakako, uprkos obrascima kontinuiteta, postoji velika heterogenost u kriminalnom ponašanju tokom životnog veka pojedinaca jer „mnogi maloletni prestupnici ne postaju karijerni prestupnici” (Cline, 1980: 670).

Interesantnim se čini i podatak da različiti faktori utiču na proces odustajanja u ranom uzrastu (pre dvanaeste godine) i nešto starijem uzrastu (oko četrnaeste godine) (Loeber et al., 1991). Grupa autora takođe navodi da su faktori uključivanja u kriminal povezani sa procesom odustajanja od kriminala, drugim rečima, da uključivanje i odustajanje od kriminala odražavaju negativne i pozitivne aspekte sličnog procesa (Loeber et al., 1991: 81).

Istraživanja su pokazala da stope odustajanja variraju u zavisnosti od vrste kriminala, kao i vrste devijantnog ponašanja. Osim toga, starosna granica odustajanja je povezana sa starosnom granicom uključivanja i težinom krivičnog dela—kod izvršilaca najtežih krivičnih dela i

odustajanje se javlja u kasnijim godinama, dok se kod izvršilaca manje ozbiljnih dela odustajanje javlja u ranijim godinama (LeBlanc, Loeber, 1990). Svakako, empirijski je potvrđeno da se učešće u kriminalu generalno smanjuje sa godinama starosti (Glueck, Glueck, 1937, 1940, 1974; Gottfredson, Hirschi, 1990).

Ne postoji konsenzualno razumevanje među istraživačima o tome šta je ključan faktor koji utiče na kriminalitet, i za njim se traga i u procesu sazrevanja (koji se javlja sa starenjem) ili se određuje kao godine starosti. Tako se navode faktori kao što su „fizički, intelektualni i afektivni kapacitet i stabilnost, i dovoljan stepen integracije temperamenta, ličnosti i inteligencije” za objašnjenje pojedinih varijacija u stopi kriminala s obzirom na starosnu dob (Glueck, Glueck, 1974: 170). Novija istraživanja koja se odnose na proces sazrevanja opisuju pet glavnih domena rasta: psihosocijalno sazrevanje (umerenost, perspektiva, odgovornost); građansko/komunalno sazrevanje (pravo glasanja, volonterski rad, plaćanje poreza, ideja o generalno dobrom i uzornom građaninu); sazrevanje društvene uloge odraslih (kohabitacija, brak, zapošljavanje, deca); kognitivno/identitetsko sazrevanje (otvorenost za promene, promene u stavovima o sebi, promene u stavovima prema devijantnosti); i neurokognitivno sazrevanje (promene u moždanoj strukturi, poboljšanje kognitivnih funkcija) (Rocque, 2015, prema: Ilijić, 2019).

Socijalni/strukturalni faktori

U jednoj od najuticajnijih teorija kriminala, Travis Hirschi navodi da pojedinci sa slabim ili lošim socijalnim vezama imaju veću verovatnoću za kriminalno ponašanje (Hirschi, 1969). A veliki broj kasnijih kriminoloških istraživanja, ukazao je da faktori rizika za kriminalno i antisocijalno ponašanje kod

maloletnika uključuju nizak roditeljski nadzor, oštru i/ili pogrešnu disciplinu, slabu privrženost roditeljima, delinkventne vršnjake i neadekvatnu uključenost u školske i obrazovne aktivnosti (Farrington, Velsh, 2008; Havkins, Catalano Miller, 1992). Kod odraslih, faktori antisocijalnog ponašanja su slabe socijalne veze i društvena isključenost, pripadnost prokriminalnim grupama, antisocijalni stavovi, nezaposlenost, neadekvatni porodični/bračni odnosi, zloupotreba droga/alkohola (Ilijić, 2019).

Preovlađujući teorijski stav je da društvene veze i neformalni oblici društvene kontrole ne samo da mogu da objasne puteve koji vode ka kriminalu, već i puteve koji vode do procesa odustajanja od kriminala (Sampson, Laub, 1993). U prilog značaju socijalnih varijabli na proces odustajanja idu i rezultati istraživanja da uspostavljanje jakih društvenih veza i odnosa poput braka, zapošljavanja ili roditeljstva promovišu udaljavanje od kriminalnih aktivnosti (Sampson, Laub, 1993; Farrington, West, 1995; Laub, Nagin, Sampson, 1998; Capaldi, Kerr, Eddy, Tiberio, 2016). Stabilni bračni odnosi, takođe, mogu da doprinesu odustajanju od kriminalnog ponašanja, ali i da utiču na smanjenje upotrebe alkohola i droga (Sampson, Laub, 1993; Farrington, West, 1995).

Stvaranje jakih i podržavajućih intimnih odnosa sa drugima, kao i jačanje porodičnih odnosa i veza je snažan faktor koji može da pomogne u suzbijanju kriminala i jačanju otpornosti na kriminal (Laub, Nagin, Sampson, 1998). Međutim, ovo je tačno samo kada supružnik nije uključen u kriminal (Maruna, 2010). Smatra se da dobri porodični/bračni odnosi štite od recidivizma iz više razloga: oni mogu smanjiti količinu vremena koje pojedinac provodi sa antisocijalnim grupama (poznati faktor rizika za kriminalno ponašanje), a porodične i intimne vezanosti mogu dati životu pozitivan pravac i novi smisao života (Warr, 2002; Maruna, LeBel,

Lainer, 2003). Uspješno stvaranje socijalnih veza na konvencionalan način sa drugima u liniji legitimne aktivnosti, nesporno je najvažniji faktor koji kod muškaraca dovodi do izmena u ponašanju ili odustajanja od kriminalnog ponašanja (Shover, 1996).

Sampson i Laub razvili su teoriju o neformalnoj društvenoj kontroli koja objašnjava uticaj starosne dobi na kriminalno ponašanje i devijacije tokom životnog kursa. Najznačajniji doprinos za razumevanje procesa odustajanja jeste ideja da se istaknuti životni događaji i društvene veze u odraslom dobu mogu suprotstaviti, barem do neke mere, trajektorijama koje su postavljene u ranom detinjstvu. Društvene veze ne samo da mogu da objasne puteve koji vode ka kriminalu, već i puteve koji vode van kriminala. Drugim rečima, putevi za krivično delo su modifikovani od strane ključnih institucija društvene kontrole u tranziciji ka odraslom dobu (Sampson, Laub, 1993).

Neformalni oblici društvene kontrole (brak, porodica, radna angažovanost, vojna služba i sl.) posreduju u socijalnim i strukturalnim faktorima rizika kod pojedinca i mogu da dovedu do razvoja procesa odustajanja. Neformalni oblici društvene kontrole stvaraju „nove situacije” koje: 1) predstavljaju prekretnicu iz prošlosti u sadašnjost; 2) obezbeđuju ne samo nadzor i monitoring, već i mogućnost za socijalnu podršku i razvoj; 3) mogu dovesti do promena u obrascima ponašanja i rutinskim aktivnostima; 4) pružaju priliku i podršku za transformaciju identiteta (Sampson, Laub, 1993: 149; Sampson, Laub, 2005). Stabilnost posla i bračna veza u odraslom dobu u značajnoj je vezi s promenama u kriminalnim obrascima ponašanja. Društvena kontrola i životne prekretnice ključne su za razumevanje procesa promena ponašanja u odraslom dobu (Sampson, Laub, 1993).

Pripadnost društvenoj grupi, podrška, osećanje pripadnosti društvenoj grupi i povezanosti sa drugima u socijalnom kontekstu, odnosno, socijalni kapital, navodi se kao snažan faktor koji podstiče i održava proces udaljavanja od kriminala (Farrall, 2004).

Rezultati istraživanja longitudinalnih studija koja eksplicitno ispituju recidivizam i proces odustajanja ukazuju da brak dovodi do „povećanja društvene stabilnosti” (Gibbens, 1984: 61). Nešto starija istraživanja pokazuju da bračno stanje ne smanjuje stopu kriminala, ali smanjuje antisocijalno ponašanje kao što je upotreba droga i alkohola (Knight, Osborn, West, 1977).

Postoje i empirijski dokazi da epizode nezaposlenosti dovode do veće stope kriminala (Farrington et al. 1986). U sličnom kontekstu, Glaser je proučavao uslovni otpust i recidivizam i pokazao da „muškarci u zatvoru imaju očekivanja izuzetno brzog napretka na radnom mestu, nakon njihovog puštanja, očekivanja koja su nerealna svetlu njihovog ograničenog radnog iskustva i nedostatka stručnog obrazovanja i veština” (Glaser, 1969: 238). Glaser ukazuje da su nedostatak veština i radnog iskustva glavne prepreke za pronalaženje stabilnog posla, kao i da je nestabilnost zaposlenja, pak, povezana sa kriminalnim recidivizmom (Glaser, 1969).

U pogledu faktora koji kod maloletnih izvršilaca utiču na proces odustajanja od kriminala, istraživači navode nalaze da je učestvovanje maloletnika u periodu slobodnog vremena, sa roditeljima (posebno sa očevima), kao i posvećenost školskim obavezama, povezano sa kasnijim početkom kriminalne karijere, ali i sa procesom odustajanja od kriminala (Farrington, Hawkins, 1991). I druga istraživanja koja su se fokusirala na utvrđivanje faktora koji utiču na uspostavljanje

procesa odustajanja od prestupništva kod maloletnika ukazuju da su socijalna povučенost ili stidljivost, motivacija i pozitivni stavovi povezani sa ovim procesom.

Jake društvene veze mogu objasniti proces odustajanja od kriminalnog ponašanja u zreлом dobu, uprkos pozadini, odnosno predispozicijama za delinkventno ponašanje. Iako postoje razlike u iskustvima u ranom detinjstvu, društvene veze u procesu rada, kao i porodične veze imaju slične posledice na životne trajektorije i kod delinkventa i kod onih kojih to nisu. Stabilnost posla i bračna veza u odrasлом dobu u značajnoj je vezi s promenama u kriminalnim obrascima ponašanja. Društvena kontrola i životne prekretnice ključne su za razumevanje procesa promena ponašanja u odrasлом dobu (Laub, Sampson, 1993).

Ideja da je udaljavanje od kriminala proces koji se dešava postepeno i u koji je uključena akumulacija socijalnih obveznica podržava se u brojnim istraživanjima.³⁰

Shover u jednoj od najobimnijih studija o odustajanju od kriminala, tvrdi da su promene u kriminalnom ponašanju vezane za starost i starenje, posebno za kalkulacije koje su presudne za donošenje odluka. Prema ovom autoru, dve klase nepredviđenih situacija značajno utiču na kriminalne karijere, a to su: razvoj konvencionalnih socijalnih obveznica, aktivnosti i nagrade; i ojačana odlučnost – odlučnost da se napustiti kriminal (Shover, 1996: 124). Prvi može biti rezultat postojanja

³⁰ Tako grupa autora, analizirajući mesečne podatke u periodu od tri godine kod prestupnika sa visokom stopom prestupa, uočavaju da postojanje pojedinačnih individualnih varijacija u izvršenju krivičnih dela, zavisi od određenih životnih okolnosti i događaja (npr. zaposlenosti i bračnog stanja). Na primer, sklapanjem braka, kod muškaraca, šanse za izvršenje krivičnog dela su dvostruko manje, ali i odlazak žene iz bračne zajednice udvostručava šanse da se izvrši prestup (Homey, Osgood, Marshall, 1995).

adekvatnih bračnih odnosa sa ženom, religiozno iskustvo i zadovoljavajući posao. Navedeni autor tvrdi da je uspešno stvaranje socijalnih veza na konvencionalan način sa drugima u liniji legitimne aktivnosti nesporno najvažniji faktor koji kod muškaraca dovodi do izmena u ponašanju ili prekida kriminalnog ponašanja (Shover, 1996).

Subjektivni/kognitivni faktori

Sazrevanje se dešava nezavisno od starosti i dovodi do subjektivnih promena koje su od suštinskog značaja za razvoj i održavanje procesa odustajanja. Pojedinci koji pokazuju da je kod njih došlo do ovog procesa zabeležene su promene u ličnosti i self-konceptu. Fraze poput „nove osobe” ili „novi pogled na život” su fraze koje su koristili oni koji su odustali od kriminala, kako bi objasnili kako je došlo do ovog procesa, kao i isticanje usresređenosti, doživljaja veće kontrole nad svojom sudbinom, kao i da su preuzeli odgovornost za oblikovanje svoje budućnosti (Maruna, 2001).

U korak sa idejom o „redizajniranju ili re-evaluaciji” sopstvenog identiteta koja je objašnjena teorijom kognitivne transformacije (Giordano, Cernkovich, Maruna, 2001; Shover, 1983), jedan od najkonzistentnijih nalaza u subjektivno fokusiranoj grani istraživanja procesa odustajanja je da su prestupnici koji su se udaljili od kriminala—u poređenju sa perzistentnim prestupnicima, uspeli da stvore svoj novi identitet koji je u osnovi nespojiv sa kontinuiranim kriminalnim aktivnostima (Hundleby, Gfellner, Racine, 2007; King, 2013; Maruna, 2001; Meisenhelder, 1977; Paternoster, Bushway, 2009; Rocque, Posick, Paternoster, 2016; Shover, 1983).

Pristup koji obećava bolje razumevanje ovog procesa je fokusiranje na pojedince kao agente sopstvenih promena, te da proces odustajanja obično pokreće „dezorijentisana epizoda” ili „pokretački događaj” (Laub, Nagin, Sampson, 1998) koji može, ali ne i nužno, da dovede do promena ili preokreta u ponašanju.

Međutim, vremenom, „dezorijentisana epizoda” i šok ili odlaganje će da proizvede rastuće nezadovoljstvo postojećim identitetom – identitom kriminalca odustajanja (Laub, Nagin, Sampson, 1998; Cusson, Pinsonneault, 1986). Sa rastućim nezadovoljstvom, prestupnici će na kraju projektovati novo, moguće „ja” u budućnost, koje može biti i „pozitivno ja”, i ujedno i „plašljivo ja”. Prema teoriji identiteta u procesu odustajanja zamišljanje mogućeg sopstva, bilo pozitivnog i/ili uplašenog, ima najmanje dve funkcije (Paternoster, Bushway, 2009). Prva od njih je da „kada osoba zamišlja svoj novi pozitivni identitet, novo ja, njegov samopouzdanje se povećava i kao rezultat toga, nada i optimizam u pogledu budućnosti se takođe povećavaju” (Paternoster, Bushway, 2009: 1114). Drugo, zamišljanje novog, budućeg identiteta može da pruži i putanju za pravilno postupanje (Markus, Nurius, 1986). Sumirajući polazišta prethodno navedene teorije, može se izvesti zaključak da je moguća ravnoteža između onoga čemu se pojedinac nada i onoga čega se plaši, te da je zapravo efikasna u postizanju krajnjeg cilja. Motivacija da se pojedinac udalji od onoga što je bio, u jednu ruku i plaši, ali i podstiče i usmerava motivaciju za kretanjem ka novom, željenom identitetu (Paternoster, Bushway, 2009: 1119).

Brojni istraživaču se slažu da je proces odustajanja od kriminala složen i dugotrajan proces na koji utiču brojni faktori, različiti po svojoj prirodi, ali i da su promene na nivou ličnosti i identiteta, preduslov za ovaj proces. Postojanje cilja u životu, prepoznavanje posledica kriminala, takođe su

identifikovani kao važni faktori promena (Graham, Bowling, 1995).

Neki od teoretičara procesa odustajanja od kriminala fokusiranih na promene na nivou identiteta–promene na ovom nivou posmatraju kao rezultat racionalnog izbora–vaganja između sopstvene prošlosti i očekivane koristi i rizika od kriminala (Paternoster, Bushway, 2009; Shover, 1983).

U sveobuhvatnoj studiji identifikacije faktora odustajanja, Graham i Bowling navode da se ovaj proces kod žena prestupnica desio prilično naglo i to u periodu tranzicije u fazu zrelosti kada su se desile i druge promene (napuštanje roditeljskog doma, pronalazak bračnog partnera ili rađanje deteta i sl.), dok je kod muškaraca, ovaj proces imao prelazni karakter i bio je postepeniji. Glavna komponenta otpornosti za muškarce bila je razdvajanje od svojih devijantnih vršnjaka, što je za neke teoretičare osnov za tvrdnju da je to „preduslov” za odustajanje. (Graham, Bowling, 1995: 84). Dodatno, utvrdili su da su važne i promene u identitetu i period zrelosti. Na primer, postojanje cilja u životu, prepoznavanje posledica kriminala, takođe su identifikovani kao važni faktori promena. Za žene, majčinstvo je faktor koji je imao najveći uticaj na proces odustajanja (Graham, Bowling, 1995). Ono oko čega postoji jedinstveno mišljenje u teorijskim radovima koji se bave temom odustajanja, jeste činjenica da je odustajanje proces, a ne trenutni događaj.

Proces odustajanja se opisuje i kao trostepeni. Prva faza je „formiranje posvećenosti promeni” (Baskin, Sommers, 1998: 133). Ovu fazu često pokreće šok ili kriza. Ovi katalizatori promena mogu uključivati „društveno neujednačena iskustva” ili jednostavno mogu da odražavaju „odloženo odvrćanje”. Druga faza se naziva fazom prekida. Ova faza zahteva javnu objavu da će prestupiti prestati. Ova faza zahteva dve

objektivne promene, npr. nove društvene mreže i subjektivne promene – npr. novi društveni identitet (Shover, 1996). Tako recimo žene usvajaju „strategiju socijalnog izbegavanja” u procesu odustajanja, separaciju od lica, mesta i događaja koji podržavaju kontinuirani kriminal ili upotrebu nedozvoljenih supstanci. Na posletku, treća faza je održavanje odluke o odustajnju od daljeg izvršenja krivičnih dela. Ključna komponenta u trećoj fazi je izgradnja i održavanje „mreže primarnih odnosa koji prihvataju i podržavaju novi, nedevijantni identitet”. Dakle, potrebno je razviti nove socijalne uloge, i reformisati identitet. Na kraju, možemo da zaključimo da je odustajanje ishod kompleksnog, interakcionog recipročnog procesa (Baskin, Sommers, 1998).

Na osnovu rezultata istraživanja, može se zaključiti da proces odustajanja proističe iz raznih složenih procesa – razvojnih, psiholoških i socioloških. Dodatno, kontekst u kojem se pojavljuje (ili se ne pojavljuje) je vrlo važan za razumevanje određenih faza procesa odustajanja. Koherentan, teorijski okvir koji opisuje ovaj proces, do sada nije ustanovljen. U pogledu faktora koji ga pospešuju, veliku ulogu ima socijalni kontekst i društvena uloga pojedinca, porodični faktor, proces starenja i faze starenja (posebno faza prelaska iz adolescencije u fazu odraslih; zrelog doba u fazu starosti i sl.), kao i promene na nivou ličnosti i identiteta. Promene u društveno strukturiranim ulogama, psihološko blagostanje, psihološko sazrevanje i biološki faktori kao što su fizička snaga, fizička energiju, pružaju razumne i podsticajne okvire za odustajanje od kriminala sa godinama. Pojedini autori zaključuju da su „biološki i psihološki faktori igraju ključnu ulogu u prekidu devijantnog ponašanja” (Gove, 1985: 136). Doba kada se događa odustajanje od kriminala determinisano je faktorima starosne dobi u kojoj je počinjen prvi prestup, sposobnošću razvoja konvencijalnih prosocijalnih veština, ali i brojem i

težinom poledica koje su usledile nakon kriminalnog akta (Moffitt, 1994: 45).

S obzirom na ulogu ljudskih resursa i ljudskog kapitala u procesu odustajanja, značajno je utvrditi načine za merenje individualne motivacije, slobodne volje i u krajnjoj liniji odluka da se inicira i prihvati proces promene. Iz empirijskih podataka se može zaključiti da su muškarci koji su odustali od kriminala bili „aktivni učesnici” u procesu odsustajanja, ali ono što ostaje pred budućim istraživačima jeste da uhvate promene u donošenju odluka, promene u percepciji rizika i nagrada od kriminala, i fluktuacije u značenju „činjenja zločina” nasuprot „pravom prosocijalnom ponašanju”.

Integracija kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih metoda u ovoj oblasti mogla bi dovesti do velikog doprinosa razumevanju procesa odustajanja. No, nekoliko važnih pitanja o ovom procesu za sada ostaju bez odgovora — pitanje o stabilnosti u promeni ponašanja, te pitanje o mehanizmima ili procesima koji dovode do odustajanja od kriminala. Iako je u skoro svim istraživanjima potvrđeno da se proces odustajanja kod muškaraca najčešće dešava u periodu tranzicije iz adolescentnog u odraslo doba, kao i da ključnu ulogu igraju porodični odnosi—sklapanje braka ili roditeljstvo, stabilnost u pogledu radnog angažovanja, vojnog ili čak religijskog iskustva, ostaje nepoznato da li se ovi prediktori odustajanja razlikuju u zavisnosti od pola, rase i socijalnog statusa pojedinca ili etničke pripadnosti.

ULOGA DRUŠTVENOG KAPITALA U PROCESU ODUSTAJANJA OD KRIMINALA

U stručnoj literaturi se mogu naći stavovi koji ukazuju na sličnosti procesa otpornosti (na engleskom: *resilience*) i odustajanja od kriminala (na engleskom: *desistance*). Ipak, mogu se povući paralele između koncepta otpornosti i odustajanja, koje se odnose na proces „održavanja ponašanja bez kriminala u suočavanju sa životnim preprekama i frustracijama” (Maruna, 2001: 26). Zajedničko za oba pojma je da fokusiraju pozitivne procese i identifikuju snage umesto rizika ili deficita (Markson et al., 2015). Ipak koncept otpornost je širi koncept koji ide dalje od ishoda u prekršajima odnosno, koncept koji se ne odnosi samo na prevazilaženje kriminalnog ponašanja (kao kod odustajanja), već generalno, na sve životne poteškoće, frustracije i nepovoljne okolnosti (Fitzpatrick, 2011).

Rezultati brojnih istraživanja o tranziciji iz zatvorske u socijalnu sredinu, sprovedenim u Sjedinjenim Američkim Državama i Engleskoj, ukazuju da je najvećem broju osuđenika neophodna pomoć i podrška u pronalasku smeštaja nakon izlaska iz zatvora, pomoć oko zaposlenja, održavanja zdravlja,

apstinencije od alkohola i droge, održavanja stabilnih finansija, popravljanja i održavanja skladnih porodičnih odnosa, ali i promene stavova, načina razmišljanja i ponašanja (Ministry of Justice, 2010; Prison Reform Trust, 2010; Visher, Baer, Naser, 2006).

Navedeni rezultati sugerišu da bi ispunjavanje ovih potreba moglo da bude od ključnog značaja da li će doći do ponovnog vršenja krivičnih dela ili ne. Naime, ovi lični i socijalni faktori su relevantni za proces odustajanja od kriminala (Maruna, 2001; Sampson, Laub, 1993; Shapland, Bottoms, Muir, 2012).

Nalazi ovih istraživanja pomogli su u traganju za odgovorima šta daje rezultate u kompleksnoj paradigmi redukcije recidiva i uticali su na politiku Nacionalne službe za upravljanje javnim prekršajima Engleske, u pogledu postupanja sa osuđenima u postupku tranzicije iz zatvorske u socijalnu sredinu (McGuire, 1995). Naime, ova služba propisuje osam puteva ili načina za smanjenje ponovnog kažnjavanja (smeštaj, obrazovanje, obuka i zapošljavanje, zdravstvena zaštita, upotreba alkohola i droge, finansije, porodica i stavovi, način razmišljanja i ponašanje) u radu sa prestupnicima (Markson et al., 2015).

Iako postoje jasna preklapanja između koncepata odustajanja od kriminala i otpornosti, ipak se čini da je nedovoljno pažnje posvećeno njihovoj vezi u kriminologiji (Losel, 2012). Usvajanje šireg fokusa u skladu je sa perspektivom otpornosti koja reflektuje realnost i složenost procesa tranzicije i reintegracije u društvo nakon optužtanja iz zatvora (Visher, Travis, 2003). Primenjujući perspektivu u sagledavanju procesa tranzicije iz zatvorske u socijalnu sredinu koja je orijentisana ka otpornosti, veliki broj istraživača saglasan je da je da su porodični odnosi jedan od ključnih faktora rizika (Farrall, 2004; Losel Bender, 2003; Masten,

2011). Ovde je reč o tome da porodični odnosi mogu dodatno da otežaju proces tranzicije iz zatvorske u socijalnu sredinu, ako porodica podržava upotrebu alkohola i droge (Davis, Bahr, Ward, 2012). Međutim, izvesnija je njihova protektivna uloga u procesu tranzicije u socijalnu sredinu, kao i u procesu odustajanja od kriminala. Koristan i pozitivan uticaj porodice na razvoj otpornosti i podrške u procesu tranzicije se može razumeti, na primer, kroz perspektivu teorije društvenih veza i društvenog kapitala. Jedna od verzija teorije kontrole, teorija društvene povezanosti objašnjava prestupništvo stepenom do kojeg su pojedinci povezani sa društvom (Hirschi, 2002).

Odnosi sa drugima predstavljaju jedan od mehanizama kroz koji se pojedinac može povezati sa društvom. Povezanost sa drugim pojedincima olakšava internalizaciju društvenih normi koje podržavaju oni za koje su pojedinci vezani. Uobičajeno se navode tri mehanizma kojima se objašnjava povezanost pojedinca sa društvom, a to su: posvećenost ka istim ciljevima, učešće u društvenim aktivnostima i postojanje zajedničkog sistema vrednosti. Istraživanja podržavaju ovu teoriju posebno u segmentu da navedene veze mogu imati zaštitni uticaj—u slučajevima prestupničkog ponašanja i zloupotrebe droga (Hawkins, Catalano, Morrison, 1992). S druge strane, istraživači ukazuju na podatak da ove veze takođe mogu imati pozitivan uticaj u periodu tranzicije (Jackson, Bradford, Hough, 2013) — na taj način što recimo, podržavaju i olakšavaju spremnost za promenom devijantnog i antisocijalnog ponašanja i načina života (Maguire, Raynor, 2006), ali i pomognu da se pojedinac uspešno suoči sa osetljivim okolnostima tranzicije iz zatvorske u društvenu sredinu (Maruna, 2001).

Društveni kapital se odnosi na stvarne ili moguće resurse koji su rezultat članstva u određenoj društvenoj grupi koja deli kolektivni kapital (Bourdieu, 1986). Ovo članstvo u grupi pruža

„znanje i osećaj za obaveze, očekivanja, pouzdanost, norme i sankcije” (Hagan, McCarthy, 1997: 229). Zato se socijalni kapital dovodi u vezu sa smanjenjem kriminalnih radnji u susedstvu i razvijanjem otpornosti na kriminal (Rosenfeld, Massner, Baumer, 2001). Društveni kapital relevantan je za prevazilaženje kritičnih događaja u individualnom razvoju i životu i odustajanje od kriminala (Farrall, 2004; Sampson, Laub, 1993). Shodno tome, socijalni kapital obezbeđen preko porodične mreže može biti od izuzetne koristi bivšim osuđenima u periodu tranzicije iz zatvorske u socijalnu sredinu, na primer podsticanjem motivacije za odustajanje od kriminala, kroz afirmisanje normi, vrednosti i očekivanja, kao i pružanjem praktične podrške, kao što je smeštaj i zapošljavanje (Mills, Codd, 2008).

Iako teorije društvenih veza i društvenog kapitala ukazuju da porodični odnosi podržavaju razvoj otpornosti u periodu tranzicije, longitudinalne studije se najčešće ne bave njihovim istraživanjem. Ipak, ono što jeste uobičajeni sadržaj ovih studija odnosi se na istraživanje porodičnih odnosa pre zatvaranja i porodični kontakt tokom izvršenja zatvorske kazne u smislu da li ti odnosi podržavaju zatvorenike u razvijanju otpornosti na teškoće u socijalnoj reintegraciji nakon izvršenja zatvorske kazne, mereći skorove za sedam varijabli najvažnijih za period tranzicije: smeštaj; radni odnos; zdravlje; alkohol i droge; finansije; porodični odnosi; i sposobnost suočavanja sa teškoćama (Markson et al., 2015). Kao prediktor porodičnih odnosa, kombinovani su podaci o odnosu sa porodicom pre dolaska u zatvor (samoprocena kvaliteta porodičnih odnosa kroz procenu, na primer, uključenosti oca u aktivnosti sa decom) i kontakata tokom izvršenja zatvorske kazne (učestalost poseta, telefonski pozivi, kontakti putem elektronske pošte ili pisama i slično).

Ova studija ukazala je na dva glavna nalaza. Jedan se odnosi na postojanje značajnih korelacija između porodičnih odnosa i navedenih sedam varijabli, ali i da je došlo do promena u porodičnim odnosima nakon dolaska roditelja u zatvor. Porodični odnosi utiču na razvoj otpornosti, što je prezentovano korelacijama u pogledu varijabli smeštaja, upotrebe droga i alkohola, kvaliteta porodičnih odnosa i sposobnosti suočavanja sa poteškoćama. Nasuprot ovim rezultatima, porodični odnosi nisu predvideli značajne korelacije sa rezultatima zapošljavanja i finansija. Rezultati pokazuju da su pozitivni porodični odnosi važni za razvoj otpornosti nakon puštanja iz zatvora i stoga može uticati na proces odustajanja od daljeg vršenja krivičnih dela (Markson et al., 2015).

Kao jedno od objašnjenja na koji način porodični odnosi mogu da doprinesu razvoju otpornosti u osetljivom periodu tranzicije jeste upravo objašnjenje koje prizilazi iz već navedene teorije društvenih veza i teorija društvenog kapitala.

Prema teoriji društvenih veza, porodični odnosi mogu da podstaknu razvoj otpornost u period tranzicije kroz vezu koju su muškarci imali sa svojim porodicama. Navedeni rezultati istraživanja idu u prilog socijalnoj reintegraciju i mogu da utiču na druge aspekte vezivanja koji nisu bili direktno mereni u ovoj studiji (posvećenost glavnim društvenim ciljevima, usvajanje zajedničkog vrednosnog sistema i uključivanje u pridružene društvene aktivnosti) (Hirschi, 2011). Pozitivni porodični odnosi takođe predviđaju i jačanje sposobnosti pojedinaca za prevazilaženje teškoća, što je takođe u skladu sa ovom teorijom.

Porodična mreža zatvoreniku može da obezbedi određene materijalne resurse i potrebe kao što je smeštaj, koji je vrlo važan nakon puštanja iz zatvora (oni sa dobrim porodičnim odnosima imali su manje poteškoća u smeštaju). Ako je

porodična zajednica ostala stabilna i ako muškarac živi sa majkom svoje dece (što je bio slučaj kod otprilike dve trećine uzorka u navedenom istraživanju), stambeni problemi gotovo da nisu ni registrovani (Markson et al., 2015).

Pristup socijalnom kapitalu ne samo da je pomogao zatvorenicima da postanu otporni na izazove poput zloupotrebe alkohola i droga nakon puštanja u slobodu, već i da promoviše osećaj sposobnosti za rešavanje problema.

Snažan uticaj pozitivnih porodičnih odnosa moguće je očekivati ako postoje dobre porodične veze i odnosi pre odlaska jednog člana u zatvor, u toku njegovog boravka i nakon otpuštanja iz zatvora. Svakako, to je vrlo teško ostvariti, posebno ako imamo u vidu činjenicu da je odlazak u zatvor veoma stresan i kritičan životni događaj, ne samo za osuđenika, već i za celu porodicu, koji može narušiti skladne odnose. S druge strane, negativne emocije redukuju kapacitet otpornosti u teškim životnim okolnostima (Masten, 2007).

Za razliku od zaštitne funkcije pozitivnih porodičnih odnosa na socijalne i emocionalne odnose, u istraživanju nisu ustanovljene značajne veze i sa radnim i finansijskim problemima. Iako ovakav nalaz odstupa od studija koje potvrđuju postojanje korelacije između porodičnih odnosa i zapošljavanja kod bivših osuđenika, postoje i autori koji naglašavaju da različiti članovi porodice pružaju drugačije vrste društvenog kapitala. Na primer, roditelji mogu biti sposobniji da pruže veće mogućnosti zapošljavanja zbog njihove istorije rada ili raznovrsnosti poslova kojim su se bavili, dok partneri mogu biti bolje pozicionirani da obezbede smeštaj (Berg, Huebner, 2011; Mills, Codd, 2008).

U analizi rezultata ovog istraživanja ne treba zanemariti i podatak da od stepena obrazovanja i kvalifikovanosti osuđenika za određeno zanimanje u velikoj meri zavise i

njegove mogućnosti zapošljavanja, kao i finansijski status po izlasku iz zatvora, ali i od tržišta rada i drugih društveno ekonomskih i socijalnih uslova (Ilijić, 2016; Knežić, Ilijić, 2016). Imajući u vidu ove faktore, jasno je zašto uticaj faktora porodičnih odnosa nije na značajnijem nivou.

Uzimajući u obzir ograničenja, prikazana studija ukazuje na pozitivan uticaj porodičnih odnosa u različitim važnim periodima zatvorskog života i perioda tranzicije u socijalnu sredinu. Ona sugerise na važnost održavanja porodičnih odnosa u toku izvršenja zatvorske kazne, jer oni mogu da doprinesu razvoju otpornosti, kao odgovoru na određene izazove i teškoće perioda tranzicije. Nalazi upućuju da se otpornost može razviti kroz porodične mreže koje pružaju važne opipljive (na primer, smeštaj) i nematerijalne (na primer, emocionalna podrška) resurse u periodu tranzicije. Ovi nalazi važni su i sa aspekta programiranja tretmanskih sadržaja, jer daju težinu argumentima o značaju komunikacije zatvorenika sa porodicom i većem stepenu uključivanja porodične mreže u aktivnosti osuđenika (učestvovanje u sesijama i sastancima i sl.), ali i značaj realizaciji programa koji imaju za cilj da pospeše i podrže porodične odnose kroz ranu intervenciju (ovi programi usmereni su ka porodicama kod kojih su zabeleženi višestruki socijalni, ekonomski problemi i kriminalno ponašanje). U kontekstu navedenog, uočava se multidimenzionalnost i složenost faktora koji utiču kako na proces razvoja otpornosti, tako i na proces odustajanja od kriminala, posebno u kritičnim životnim fazama, kao što je napuštanje zatvora i vraćanje u socijalnu sredinu. Važnost porodičnog faktora je od izuzetnog značaja za oba procesa.

Podsticanje saradnje između zatvorske, socijalne i porodične sredine koja jača uticaj stabilnih porodičnih odnosa na razvoj otpornosti, moglo bi podržati pristup koji se više usmerava na period tranzicije i smanjenje recidiva. Ovakva

preporuka je u skladu sa traganjem za efikasnim metodama, a povezuje istraživanja o prirodnim zaštitnim faktorima na proces odustajanja od kriminala i na recidiv (Losel, 2012).

Empirijska istraživanja otkrivaju da, iako se objašnjenja zašto i na koji način pojedinci odreknu kriminalnih aktivnosti u velikoj meri razlikuju, proces odustajanja od kriminala, u širem smislu se ipak može pripisati i interakciji između niza faktora na nivou pojedinca (kao što je proces starenja, promena na nivou motivacije, aspiracija, samoopažanja i samo–efikasnosti) na nivou relacija (kao što su brak, roditeljstvo i učešće u verskim ili društvenim grupama), kao i strukturalnih osnova (kao što su stanovanje, finansije i zapošljavanje) (Weaver 2012; 2013). Polazeći od navedenih stavova, istraživači smatraju da upravo zbog velikog broja faktora i njihove međusobne interakcije, kao i različitih kombinacija u kojima ovi faktori deluju kod svakog pojedinca postoje i varijacije u empirijskim tumačenjima procesa odustajanja. Ipak, čini se da neke zakonitosti ipak postoje. Na primer, istraživanja otkrivaju uslovnu interakciju između različitih tranzicionih događaja i iskustava, kao što su veze između zapošljavanja i ulaganja u značajne intimne odnose i/ili roditeljstva (Owens, 2009). Priroda i oblik ovih interakcija životnih prelaza i tranzicionih iskustava vrši različit uticaj na ljudske identitete, ponašanja i društvene kontekste, upravo zbog različitih socijalnih miljea u kojima ljudi žive, a koji utiču na aspiracije, relacijska očekivanja i kulturna uverenja (Weaver, 2013).

Ono što proizilazi iz kritičkog čitanja istraživanja o odustajanju je to da je odustajanje složena i kontingentna interakcija različitih mogućnosti za promene, posredovana kroz prizmu individualnih ličnih prioriteta, vrednosti, aspiracija i relacionih odnosa, koje (ponekad) prevladaju događaje ili iskustva (uključujući na primer brak, roditeljstvo, zapošljavanje, religioznost) sa značajem, i koji direktno utiču

na njihov potencijal da omogućavaju ili ograniče procese promene u različitim fazama života datog pojedinca (Weaver, 2012; 2013).

Uprkos heterogenosti motivacije za odustajanje, kao i različitim iskustvima odustajanja od kriminala, ključne teme koje su se pojavile u ličnim narativima o ovom procesu, uključuju nadu, lično angažovanje, društveni kapital, društveno priznavanje i pristup osnovnim socio–strukturnim resursima. Nada da će, možda, stvari biti i drugačije, može da poveća motivaciju i percepciju koja, generalno, manifestuje i kapacitet i mogućnost izbora i kontrole nad životom, i predstavlja ključnu komponentu procesa otpornosti i odustajanja (Fitzpatrick, 2011; Lloyd, Serin, 2012). Međutim, i otpornost i nada se mogu smanjiti viškom ili nizanjem nesrećnih događaja koji stvaraju prepreke (Robertson, Campbell, Hill, McNeill, 2006; LeBel et al., 2008). Izražavanje i doživljavanje pripadnosti, međutim, odražava ljudsku potrebu za međusobnim i uzajamnim odnosima sa drugim ljudima i „uključuje osećaj povezanosti ili osećanja da pojedinac pripada socijalnom miljeu” (Vallerand, 1997: 300). Ovaj emotivni pogon za socijalne odnose ili povezanost je motivišuća sila koja generalno, podupire ljudsko ponašanje (Baumeister, Leary, 1995; Ryan, Deci, 2000), ali i srodne koncepte „društvenog kapitala” i intersubjektivnog „društvenog priznanja” (Barry, 2006; 2010) i eksplicitno su implicirane u brojnoj literaturi o trajnom odustajanju od kriminala. Iako su ovi uslovi osporavani, socijalni kapital je koncipiran kao mreža društvenih ili relacionih veza koje postoje između ljudi, a koje su zasnovane na normama reciprociteta i međusobne pomoći, kroz koje ostvarujemo učešće u društvu i za koji se zahteva društveno priznanje (Fukuyama, 2001).

Uvažavajući stavove po kojima zločin označava nedostatak pripadnosti ili obaveze u ustaljenoj zajednici, i one koji smatraju da „društveno priznavanje (...) izražava kapacitet i potrebu (...) ljudi za dugoročnim recipročnim odnosima poverenja i odgovornosti u širem društvu,, onda se kriminal može podjednako tumačiti kao rezultat nedostatka priznanja od strane uspostavljene zajednice (Leonardsen, 2003, prema: Barry, 2013; Barry, 2006: 136; Barry, 2013).

U domenu praktičnih implikacija, to bi značilo da pokušaji da se kod pojedinca probudi ili podrži proces odustajanja od kriminala, ne bi trebali da se fokusiraju samo na podršku unutrašnjim promenama, relacijskim vezama i spoljnim prilikama kroz koje se ove promene mogu realizovati i održavati već da i društvo, recipročno, takođe ima odgovornost da podstiče i pomaže socijalnu reintegraciju ljudi i time prepoznaju njihove napore za promene (Weaver, 2013).

Specifičnosti u procesu odustajanja od kriminala primetne su kod izvršilaca seksualnih delikata. Iako postoje dokazi da prestupnici koji čine krivična dela protiv polne slobode, mogu odustati od navedenih oblika kažnjivog ponašanja, malo se zna o procesu kroz koji se to dogodi i šta ga podržava. Istraživanja pokazuju da se ovi prestupnici sporije resocijalizuju u odnosu na druge grupe prestupnika čini se ipak da javnost, mediji i kreatori kaznene politike podržavaju ideju da seksualni prestupnici zadržavaju doživotnu sklonost ka izvršenju ove vrste krivičnih dela (Harris, Hanson, 2004; Laws, Ward, 2011).

Brayford i Deering navode kako mediji negativno utiču na javnu percepciju seksualnih prekršaja i seksualnih prestupnika, podstičući sve punitivniji i nepovoljniji odgovor društva i kaznene politike. S druge strane, percepcija javnosti prema seksualnom zlostavljanju uticala je na političke perspektive i društveno–pravne odgovore, očigledne u podeljenim

zakonodavnim sistemima širom Velike Britanije, koji pretpostavljaju da seksualni prestupnici verovatno neće odustati od daljeg vršenja krivičnih dela, i stoga bi ih trebalo podvrgnuti produženom periodu zadržavanja, segregacije i nadzora kako u ustanovama, tako i u kontekstu društvene zajednice (Brayford, Derring, 2012; Stone 2012).

Kako sugerišu istraživači, sve veći punitivizam koji prožima političke diskurse i odgovore na politiku i praksu zadovoljava se populističkom privlačnošću, a ne angažovanjem sa stvarnošću seksualnog nasilja, postigao je to na štetu razumevanja dinamike rehabilitacije, reintegracije i odustajanja među seksualnim prestupnicima (Brayford, Derring, 2012).

Međutim, iako postoje istraživanja koja ukazuju da postoje određene varijacije u pogledu tipa ove grupe krivičnih dela, recidivizma i otpornosti, još uvek se vrlo malo zna o procesu odustajanja od vršenja ove grupe krivičnih dela.

Istraživanje Farmera i saradnika otkriva da postoje određene sličnosti procesa odustajanja kod seksualnih prestupnika, sa procesom odustajanja od kriminala ostalih kategorija prestupnika. Naime, ovi autori navode da su ispitanici (učinioci seksualnih delikata) prijavili da su doživeli neku vrstu unutrašnjih promena i to promena u stavovima, kao i poboljšanje osećanja optimizma. Takođe, ispitanici su izveštavali o ukupnom povećanju i prihvatanju lične odgovornosti za svoje postupke. Za neke je učešće u tretmanskim programima koncipirano kao prekretnica koju su percipirali kao priliku za promene (Farmer, Beech Ward, 2011)

Za razliku od osuđeničke zajednice koju karakteriše izdvojenost od društvenih grupa, bivši osuđenici–učinioci seksualnih delikata koji su odustali od daljeg izvršenja krivičnih dela, izražavali su osećaj i potrebu da budu deo

socijalne grupe (bilo unutar porodice ili šire društvene zajednice). Još jedna razlika primetna je i u tome što je osuđenička zajednica svoje ponašanje pripisivala dejstvu spoljnih faktora u kojima su oni imali malo kontrole nad svojim ponašanjem i događajima koji su se desili u njihovim životima. S druge strane, bivši seksualni prestupnici, koji su bili uključeni u programe tretmana, drugačije su odgovorili (Kruttschnitt, Uggen, Shelton, 2000). Ova studija takođe ukazuje na zaključak da stabilnost posla u značajnoj meri smanjuje verovatnoću ponovnog vršenja krivičnog dela i identifikuje pozitivne korelacije između angažovanja u lečenju i učestvovanja u tretmanskim sadržajima, stabilnog zaposlenja i smanjenog recidivizma, a ovi pozitivni efekti se pripisuju kombinovanim efektima formalnih i neformalnih kontrola koje su spovođene, mada su ostali nejasni socijalni i psihološki mehanizmi koji postižu ovu korelaciju.

U zaključku koji sumira sve prethodno navedeno, moglo bi se ustvrditi da je proces odustajanja od kriminala proces koji zahteva ulaganja i vreme i koji karakteriše neizvesnost u pogledu krajnjeg ishoda. Prepreke koje ga ugrožavaju determinisane su društvenim stavovima i društvenom praksom isto koliko i stavovima i ponašanjem pojedinca. Čini se da se u procesu odustajanja od kriminala, učinioci seksualnih delikata suočavaju sa većim izazovima i preprekama i uključuju osećanja lične sramote, stigmatizaciju, ali i društvenu izolaciju koja je potkrepljena međuljudskim nepoverenjem.

Rezultati istraživanja faktora i potencijala za odustajanje od kriminala visoko rizične populacije seksualnih prestupnika, ali i ulogama društvene zajednice i njenom doprinosu ovom procesu, ukazuju da većina, od 26 ispitanika smatra da je nadzor u zajednici više orijentisan na kontrolu, a ne na promenu, dok je nekoliko ispitanika smatrao da je praksa

orijentisana na promene ili balansirana između kontrole i promena (Weaver, Barry, 2014).

Aspekti koji su orijentisani na promene u okviru nadzora u zajednici, uključivali su dostupnost mreže profesionalne podrške i pristup resursima koje su osećali da im mogu pomoći, uključujući mogućnosti za zapošljavanje i obuku. Vrste intervencija i podrška uglavnom su obuhvatali pristup zapošljavanju i obuci, kurseve usmerene na promenu kognitivnog ponašanja i razmišljanja, kurseve lečenja i podrške za zavisnike. Iako se smatra da pristup tim resursima poboljšava ljudske kapacitete i mogućnosti za promene, želja i traganje za ličnim promenama su koncipirani kao samomotivisani i kao rezultat njihovih vlastitih napora, a ne kao posledica neke konkretne intervencije. Iako su neki prestupnici doživeli formalnu, eksternu kontrolu kao konstruktivno ograničenje, a mehanizme kontrole kao omogućujuće procese promene koji podstiču vršenje samokontrole, češće, procesi promena su ispitanici konceptualizovali kao unutrašnji fenomen (kao rezultat ostvarivanja samokontrole), a ne kao rezultat proizvoda spoljnih kontrola (Weaver, Barry, 2014).

Svi ispitanici koji su bili uključeni u navedeno istraživanje, izražavali su želju za izbegavanjem daljeg vršenja krivičnih dela. Međutim, njihovi razlozi, kao i želje za promenama su se razlikovale. Neki su razloge videli u razorenoj prošlosti i sprečavanju dalje štete, dok je za druge, razvoj strukturiranog načina života, zadržavanje fokusiranosti na ciljeve i okupiranost, omogućilo da ostanu na dobrom putu. Drugi ispitanici smatraju da su samopouzdanje, samopoštovanje, samoprihvatanje i lična motivacija ključni za promenu (Weaver, Barry, 2014). Ono šta ova obrazloženja polarizuje jeste konceptualizacija odustajanja kao individualnog fenomena. Iako za neke ispitanike, razne intervencije mogu poboljšati procese promene, postoji široka saglasnost da je

najvažnija komponenta procesa promene lična motivacija i samokontrola. Zaista, proces odustajanja se retko ostvario isključivo putem nametanja eksternih kontrola, iako, kako je gore navedeno, za neke ljude, eksterne kontrole mogu stvoriti okolnosti u kojima je omogućena samo-promena (Weaver Barry, 2014).

Ovi nalazi se podudaraju sa našim stavovima koje smo izneli u prethodnim poglavljima, da je proces odustajanja od kriminala prvenstveno rezultat promena na nivou ličnosti, korekcije samoopažanja i samovrednovanja, ali i viđenja sebe u kontekstu društvene zajednice i mikro sredine, čemu svakako doprinosi i adekvatna reakcija porodice i šire socijalne sredine, ali i individui prilagođen tretman u zatvorskoj zajednici.

Dosadašanja istraživanja o procesu odustajanja naglašavaju važnost osećanja optimizma i nade, promena na nivou vrednosti, stavova i samoopažanja, kao i važnost pomeranja ličnih prioriteta i aspiracija ka pozitivnim i višim ciljevima. Međutim, ovi interni procesi zavise od interakcija između pojedinaca, ali i njihovih odnosa unutar mikro i makro društvene zajednice. U tom smislu, ističe se značaj formalnog i neformalnog odnosa (ili njegovog nedostatka), kao i praktične pomoći prilikom pristupa društvenom učešću kao centralne karakteristike asistirane pomoći.

Podsticaj za promene, kao i održavanje promena, mogli bi se pripisati kombinaciji lične motivacije, podsticanja od strane drugih i strukturnih mogućnosti za promene. Iako je većina ispitanika izjavila da su promene došle iz unutrašnjosti (što bi delimično moglo odražavati odsustvo drugih promotivnih resursa promene), ipak su i prepoznavali potrebu za emocionalnom podrškom od strane prijatelja, porodice i profesionalaca, kao i njihovu praktičnu pomoć u smanjenju

rizika za recidiv i olakšavanje socijalne reintegracije (Weaver, Barry, 2014).

Zaista, razne analize savremenih pristupa u upravljanju i nadzoru zajednicama bivših seksualnih prestupnika u Velikoj Britaniji primećuju da profesionalnu praksu obično karakterišu obavezni uslovi, nadzor i nadgledanje, izvršenje i obavezno angažovanje u lečenju, a sve to može da sadrži rizik i da ograniči mogućnosti za izvršenje novog krivičnog dela u kratkom roku, ali ipak, takvi uslovi pokazuju malo uvažavanja onoga što se može desiti na duži vremenski rok (Kemshall, 2008). Ove restriktivne intervencije u suštini kontrolišu gde neko može da se kreće i ide, gde može da živi, šta može i kome može da pristupi. Pojedinaac zatim razvija akutnu svest o tome šta on/ona ne sme da radi, ali takođe, može da se susretne sa društvenom izolacijom i teškoćama sa integracijom u zajednicu, upravo zbog ovih restriktivnih uslova. Za neke, takva ograničenja kretanja i ponašanja mogu uticati i na separaciju od porodice i socijalnih mreža i/ili ograničiti učešće u drugim socijalnim i stručnim aktivnostima i mogućnostima za koje se generalno smatra da promovišu i podstiču pozitivne promene (Levenson, Cotter, 2005; Robbers, 2008; Weaver, Barry, 2014).

U putevima koji vode do procesa odustajanja od seksualnih prestupa i procesa odustajanja od vršenja ostalih krivičnih dela i/ili kriminala uopšte uočavaju se određene korelacije. Te korelacije se odnose na unutrašnje promene stavova kao i povećanje kapaciteta za upravljanje rizikom, razvoj samopodržavajućih relacijskih mreža (profesionalnih i/ili ličnih), kao i spoljnih, društveno–ekonomskih mogućnosti za realizaciju promena.

Iako u literaturi još uvek nedostaju empirijski podaci o elaboraciji dinamike otpornosti i odustajanja od izvršenja

seksualnih delikata na osnovu kojih možemo da zaključimo koji su to ključni i univerzalni faktori koji podstiču ove procese, ipak se nameće zaključak da u efikasnim strategijama upravljanja rizicima ove populacije, treba da budu uravnotežene formalne i eksterne forme kontrole sa strategijama za razvoj internih, ličnih mehanizama kontrole, kao i vrste rasursa koji mogu da ponude podršku ka promenama.

Odgovornost za uspešnost procesa odustajanja leži podjednako, kao na bišim osuđenima i nosiocima tretmanskim sadržaja u zatvorskoj zajednici i na slobodi, tako i na društvenoj zajednici. Posmatrano kroz ovu prizmu odgovornosti, vrste aktivnosti koje mogu da podupru ovaj proces moraju da se odnose na (re) konekciju pojedinaca u društvenim krugovima, poboljšanje ili izgradnju međuljudskih veza, kako bi se ostvarile podjednake mogućnosti za društveno učešće u socijalnim aktivnostima. S toga bi trebalo da praksa postupanja sa bivšim osuđenima bude ne samo manje usmerena ka strogoj kontroli ponašanja i manje individualistička, već više orijentisana ka promovisanju promena i ulaganju u društvene mreže koje su zanovane na međusobnoj podršci i reciprocitetu.

ULOGA FORMALNOG TRETMANA NA PROCES ODUSTAJANJA OD KRIMINALA (UPITNIK ZA PROCENU RIZIKA, POTREBA I KAPACITETA OSUĐENIKA)

Nesporno je da proces odustajanja od kriminala uključuje mnoge međusobno povezane faktore. Ovi faktori uključuju prisustvo prosocijalnih veza i strukturalne faktore; promene u emocionalnim stanjima i kapacitetima za promenu; otvorenost za promenu; efekte starenja i sazrevanja i promene u identitetu (Petrich, 2015). Ako je jedan od ciljeva humanistike razvijanje društvene prakse zasnovane na dokazima, onda, svakako, moramo stalno procenjivati da li društvene prakse uzimaju u obzir puni okvir problema koje nameravaju da reše, a konkretno: da li sadašnji model procene potreba, kapaciteta i rizika za recidivizam, koji je osnova postupanja sa osuđenima, i klasifikacije, doprinosi rehabilitaciji i resocijalizaciji i podstiče li proces odustajanja i otpornosti.

Istorija korekcije i rehabilitacije prestupnika se možda najbolje može objasniti kroz kretanje klatna, od ideologije „svemogućeg tretmana” do ideologije da „ništa ne funkcioniše,

ništa ne daje rezultate”. Do 1975. godine, kriminološko-penološku teoriju je karakterisao empirijski pozitivizam, u kome su centralne teme istraživanja bile analiziranje individualnih razlika i optimistični pogled na potencijal za rehabilitaciju prestupnika (Petrich, 2015).

Prvi kritičari ideje da kazna i izolacija učinilaca imaju bilo kakav pozitivan efekat na recidivizam predlagali su da intervencije trebale da budu individualizovane i fokusirane na pokušaj da ponovo povežu učinioce sa prosocijalnim članovima zajednice i porodice (Sutherland, 1939).

Nezadovoljstvo konceptom resocijalizacije pokrenulo je sedamdesetih godina prošlog veka, dovelo je u pitanje održivosti i efektivnost brojnih oblika tretmana prestupnika jer su istraživanja zatvorskih programa rehabilitacije, te programi lečenja i rehabilitacije učinilaca krivičnih dela — neefikasni, te da „ništa ne funkcioniše” (Ilijić, 2016; Martinson, 1974). Istovremeno, ovakvi zaključci su bili i veoma kritikovani uz osporavanje pretpostavki i empirijskih dokaza usled tvrdnji o manjkavosti metodologije koja je korišćena za analiziranje, što je argumentovano pozitivnim rezultatima koje su određeni programi ipak proizveli (Palmer, 1975; Genderau, Ros, 1979, 1980). Da bi programi tretmana ostavali pozitivne efekte u procesu resocijalizacije i promene ponašanja, potrebno je da programi tretmana koji se sprovode „zahtevaju od učinioca aktivno učešće u svojoj rehabilitaciji” jer samo u takvom modelu mogu se očekivati promene u ponašanju (Allison, 1993; Brewster, Sharp, 2002). Posledice ove stručne debate su kontinuirano preispitivanje i evaluaciju korektivnih programa, sa ciljem da se oblikuju optimalni pristupi kako u pogledu korekcije ponašanja prestupnika i zaštite društva, tako i troškova realizacije tretmanskih programa sa druge strane (Brewster Sharp, 2002; Tracy, Smith, Steurer, 1998, prema: Ilijić, 2016).

Proučavanje individualnih razlika i psihologija kriminalnog ponašanja dale su put sasvim novim sociološkim objašnjenjima devijantnosti, koja je već počela da se uspostavlja od strane „novih kriminologa” koji kriminal i devijacije uglavnom objašnjavaju kao rezultat socijalnih i ekonomskih nejednakosti koje je donio kapitalizam (Taylor, Walton, Young, 1973). Taj stav odražava skepsu u državne institucije i mehanizme krivičnopravne i formalne kontrole, i iniciran je iz pokretima za zaštitu ljudskih prava koji su se pojavili šesdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kao i ratovi protiv droge i kriminala koji su usledili (Ward, Maruna, 2007). Krajem osamdesetih godina grupa jedna teorijska struja je osporila pretpostavke „nove kriminologije”, argumentišući da je skepticizam koji je nova kriminologija iskazivala u korektivno lečenje i tretman, bio antiempirijski i da nije uvažavao individualne razlike (Andrews, Wormith, 1989). Ovaj stav se oslanjali i na nalaze koji ukazuju da razlike između delinkvenata i ne-delinkvenata variraju na načine na koji se ne mogu objasniti samo njihovom različitom društvenom klasom ili uticajem drugačijih strukturalnih faktora (Petrich, 2015). Konstruisan je okvirni model za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenika, koji su koji je imao za cilj da se suprotstavi „retroaktivnoj retorici nove kriminologije”, na taj način što je vratio fokus rada na individualne razlike osuđenika, kao i empirijsko vrednovanje modaliteta lečenja i tretmana (Andrews, Bonta Hoge, 1990; Petrich, 2015).

Ideja rehabilitacije prestupnika koja se temeljila na različitim osnovama i pristupima, nije u potpunosti napuštena ni danas, već su njene osnove temelji savremenog pristupa tretmanu i učinio. U pomenutom kontekstu, u teorijskim radovima se pronalazi da je još u ranom XX veku, sa pojavom kaznenog blagostanja, javila ideja da bi trebalo da učinilac nije rehabilitovan samo u interesu sopstvenog blagostanja, već i

šire, u kolektivnom interesu društva u celini (Robinson, 2008: 430, Garland, 1985). Naime, ideja da se „unapredi/poboljša” pojedinačni prestupnik, kao što propagiraju zagovornici strategije „moderne” rehabilitacije, preuzeta je iz tradicionalne ideje „društvenog dobra” i intervencije, kao što su recimo, povećana društvena korisnost (npr. povećanje zaposlenosti) saniranih prestupnika i smanjenje ili eliminisanje ponovnog prekršaja. Isto tako, opisujući rehabilitacijski ideal još pedesetih godina prošlog veka, u teoriji su opisane „terapijske mere osmišljene da rehabilituju individualne učinioce, kako u interesu njihove lične sreće, zdravlja i zadovoljstva, tako i u interesu društvene odbrane” (Allen, 1959). Na taj način, ideja rehabilitacije je utkana i legalizovana u modernistički projekat savremene rehabilitacione prakse (Robinson, 2008, prema: Ilijić, 2016).

Praksa rehabilitacije je više utkana u okviru koncepta upravljanja rizikom, nego u okviru koncepta blagostanja. Nove rehabilitacijske intervencije zaradile su legitimitet na osnovu njihovog doprinosa širem projektu upravljanja rizicima. Neki autori ne smatraju da razvoj „nove rehabilitacije” nije u skladu ili suprotan usponu dominantnog pristupa koji je fokusiran na upravljanje rizikom Garland, 2001, prema: Robinson, 2008). Prestupnici mogu samo da se „tretiraju” (na primer, u programima namenjenih zavisnicima, programima kontrole agresije/besa i programima za smanjenje recidiva i dr.) u meri u kojoj se smatra da je takav tretman u stanju da zaštiti javnost, smanji rizik, i što je moguće više, smanji troškove. Drugim rečima, reč je proceni efektiviteta spram proste kazne. Rehabilitacija je na ovaj način predstavljena kao ciljane intervencija usmerena ka razvoju samo–kontrole i smanjenje opasnosti učinilaca i povećanju bezbednosti javnosti. Čini se i sasvim logičnim, da novi pristup ne predstavlja potpunu novinu, već staru praksu obogaćenu novim idejama i

drugačijim pristupom prestupniku, koji je nastao upravo zbog napretka društva i potrebe da ono bude u meri u kojoj je to moguće, zaštićeno od visoko rizičnih prestupnika (Robinson, 2008: 434; Ilić, 2016: 53).

Prvobitna formulacija modela za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenika, sadrži tri osnovna, ključna načela u proceni i tretmanu prestupnika, a to su: princip rizika, princip potreba i princip odgovornosti/responzivnost. Veliki broj studija potvrđuje stanovište da je nekadašnja rehabilitacija evoluirala u savremeni jezik rizika (Hannah–Moffat, 2005; Kemshall, 2002). Rezultati ovih studija ukazuju na to da je rehabilitaciona praksa u okviru doktrine „šta daje rezultate” (*what works*) poslužila da se pojača kazneni diskurs usmeren ka riziku, što se najbolje ilustruje kroz prvi princip–princip klasifikacije rizika. Naime, ovaj princip diktira da prestupnici većim stepenom rizika, tj. većom verovatnoćom da će recidivirati, treba da dobiju i intenzivnije usluge i tretman, odnosno veći nivo intervencije, za razliku od prestupnika čiji je nivo rizika niže klasifikovan, a kojima treba intervencija nižeg nivoa (Andrews, Bonta, Hoge, 1990). To je princip koji je, prvo u Engleskoj i Velsu, pa onda i šire, doveo do razvoja instrumenata za predviđanje rizika, koji se sada rutinski koriste u kazneno–popravnim ustanovama širom sveta, kako bi sortirali prestupnike u kategorije, a u svrhu klasifikacije prestupnika koji mogu imati najviše koristi od određenih oblika tretmana i korektivnih intervencija. Programi procene rizika predstavljaju temelj odluka o podobnosti određenog programa tretmana za određenu kategoriju rizika (Robinson, 2008).

Uzimajući u obzir teorijska i empirijska znanja iz teorija društvenog učenja, ličnosti, diferencijalnih udruživanja asocijacija i bioloških perspektiva, između ostalih, konstruisan je i princip potreba koji predstavlja konstrukt koji polazi od

toga da se različite kriminogene potrebe mogu promeniti kroz tretman i time smanjiti verovatnoću recidivizma. Novija reformulacija modela ukazuje se na „centralnih osam” faktora rizika/potreba koji su najbolji prediktori individualnih razlika u kriminalnom ponašanju i, kao takav, najvažniji na koje treba usmeriti korekcije: (1) istorija antisocijalnog ponašanja; (2) antisocijalni obrazac ličnosti, kao što su impulsivnost, agresija ili bezobraznost; (3) antisocijalne spoznaje, uključujući ljutnju, prkos, nepoštovanje zakona, širenje odgovornosti; (4) antisocijalni saradnici; (5) porodične i bračne okolnosti; (6) obrazovanje ili rad; (7) interese za zabavu i rekreaciju/slobodno–vremenske aktivnosti i način njegovog provođenja; i (8) problemi sa zloupotrebom droga/alkohola (Andrews, Bonta, 2010).

Princip odgovornosti/responzivnosti modela procene rizika, potreba i kapaciteta, može se percipirati u kontekstu generalne ili opšte responzivnosti, gde se pokazuje da su kognitivno ponašanje i pristupi socijalnog učenja promenljivom ponašanju daleko superiorniji od drugih programskih modaliteta i stoga bi trebali biti primarno sredstvo za pružanje tretmana učiniocima krivičnih dela. Takođe, i konkretna odgovornost, podstiče pažnju na idiosinkrazije pojedinih prestupnika, kao što su njihova „lična osetljivost, anksioznost, verbalna inteligencija i kognitivna zrelost” (Andrews Bonta, 2010: 50).

U celini posmatrano, responzivnost u okviru modela procene potreba omogućava prilagođavanje tretmana ne samo kriminogenim potrebama osuđenika, već podržava i njihove individualne stilove učenja i preferencije.

Empirijska potvrda modela rizika/potreba/responzivnosti je vrlo impresivna. Meta–analizama Andrews i saradnici (Andrews, Bonta, 2010; Andrews, Dowden, 2005; 2006) su

procenili svaki od navedenih principa ponaosob, a nalazi ukazuju da, poštovanje samog principa rizika u okviru nekog programa tretmana dovodi do smanjenja rizika recidivizma od 10 odsto; poštovanje principa potreba u okviru tretmana dovodi do smanjenja rizika za recidivizam za 19 odsto, a poštovanje principa responzivnosti dovelo je do 23 odsto manje šanse za recidiv. Ohrabruje to što su programi tretmana, koji su u skladu sa sva tri glavna navedena principa rezultirali u proseku sa smanjenjem recidivizma od 26 odsto (Andrews Bonta, 2010).

Ovo je ukazali i na značajna poboljšanja u odnosu na krivične sankcije ili „neadekvatne” modalitete lečenja za različite vrste učinilaca, uključujući i žene, učinioce nasilnih prestupa, kao i seksualne prestupnike (Dowden Andrews, 1999; Hanson, Bourgon, Helmus Hodgson, 2009).

KRITIKE MODELA TRETMANA ZASNOVANE NA RIZIKU, POTREBAMA I RESPONZIVNOSTI

Uprkos dokazima da modeli tretmana zasnovani na proceni rizika, potreba i responzivnosti poboljšavaju rezultate u redukciji recidivizma, prilično veliki broj naučnika tvrdi da se fokus na nivo rizika i faktore rizika (kriminogene potrebe) ne uzima u obzir mnoge konstrukte do kojih se došlo proteklih decenija istraživanjem procesa otpornosti.

Ove kritike prilično su sakrivene, ali se mogu vrlo jasno očitovati u stavovima Porporina koji navodi da „ono što je nejasno u paradigmi rizika jeste kako tačno počinitelji počinju da konstruišu nove pro–društvene identitete za sebe, šta ih izaziva da to učine, koji su motivacijski pritisci koji bi mogli podržati ovu promenu, odakle dolaze ti pritisci i kako je novi identitet (i buduća pro–socijalna ličnost) pomiren sa kriminalnom prošlošću koja želi da se napusti (Porporino, 2010: 63).

Razvijanjem ovog argumenta, postavljen je niz međusobnih pitanja o paradigmama rizika/potreba. Obično dolazimo do procena veličine efekata tretmana jednostavnom napomenom

da je to lečenje/tretman desio između vremenskih tačaka A i B, a u vreme C, recidivizam je bio niži; stoga, tretman radi–odnosno, daje rezultate Porporino (2010). Problem sa ovim pojednostavljenjem jeste to što nemamo tačne i jasne indikacije o tome kako se promena dogodila, već samo konstataciju da se promena desila, kod nekih pojedinaca (Maruna, LeBel, 2010).

Bez sveobuhvatnijeg istraživanja zašto neki prestupnici reaguju na tretman a zašto drugi ne, procene efikasnost tretmana će verovatno ostati u njenom statusu quo. Pojedinci su, kao i kriminal kao fenomen, ugrađeni u šire društvene, kulturne i institucionalne kontekste (Ward, Stewart, 2003). Međutim, zbog fokusa na faktore rizika na pojedinačnom nivou, malo pažnje se posvećuje međusobnom povezivanju ovih širih konteksta u kojima se dešavaju kršenja zakonskih normi (Ward, Maruna, 2007). Iako je responzivnost jedan od ključnih zahteva rehabilitacije, minimalna elaboracija koja se daje ovom konstuktu je „teoretski nezadovoljavajuća” i, kao rezultat toga, sprečava saznanja o stepenu pojedinačnih razlika koje postoje u praksi (Polaschek, 2012: 8). Intuitivno je jasno da su individualni stilovi učenja osuđenika nesumnjivo važni, ali i dalje nema dovoljnog razumevanja za ono što je motivišuće i održava promenu ponašanja u smislu odsutavanja od kriminala. Naime, fokusiranjem skoro isključivo na eliminaciju faktora rizika/intervencija zasnovanih na modelu rizika, zanemaruje se ono što prstupnicima pomaže u procesu lične transformacije (Harris, 2005; Maruna, LeBel, 2010; Porporino, 2010; Ward, Maruna, 2007; Ward, Stewart, 2003). Većina istraživanja sugerise da se odustajanje od kriminala dešava izvan sistema krivičnog pravosuđa, odnosno, da je kod vrlo malog broja prestupnika, odustajanje rezultat intervencija krivičnog pravosudnog i penalnog sistema (Farrall, 1995: 56). Stav koji zastupaju brojni teoretičari u vezi sa ovim, opisuje da

je jedan od potencijalnih razloga za to što paradigme tretmana zasnovane na proceni rizika, ne obuhvataju (ili ne u dovoljnoj meri) faktore koji podstiču promene na nivou identiteta, kao i osnovne psihološke potrebe kao što su dejstvovanje, kompetencije i povezanost (Harris, 2005; McMurrin, Ward, 2004; Porporino, 2010; Ward, Maruna, 2007; Ward, Stewart, 2003b). Bivši osuđenici koji su odustali od kriminala navode da su presudnu ulogu u njihovoj transformaciji imali faktori kao što su zapošljavanje, uspostavljanje ličnih (bračnih) i socijalnih odnosa, ponovno povezivanje sa decom, osećaj dobrodošlice u užu i širu društvenu zajednicu, a možda i najvažnije, osećaj da imaju kontrolu nad svojim životom (Petrich, 2015). Nažalost, programi tretmana zasnovani na modelu rizika malo toga čine kako bi se napravile ove ključne veze (Ward, Maruna, 2007). Programi tretmana nisu usmereni na to da prestupnici povežu lične unutrašnje mogućnosti i spoljne uslove, koji su neophodni za podsticanje i održavanje promena, tako da time mogu nenamerno otuđiti i demotivirati učinioce na putu lične transformacije.

ZNAČAJ INTEGRATIVNOG PRISTUPA U PROUČAVANJU PROCESA ODUSTAJANJA I OTPORNOSTI

Na važnost interaktivnog pristupa proučavanju razvoja procesa odustajanja od kriminala ukazuju međusobne veze između dominantnih faktora, tj interakcij između faktora starenja i sazevanja, subjektivnih i strukturalnih faktora, kao i njihovo dejstvo na katalizaciju promena u ličnosti koje se okončavaju razvijanjem otpornosti na kriminal. Iako tretman zasnovan na modelu procene rizika, potreba i responzivnosti ima određene nedostatke, čini se da ipak ima određene prednosti i da doprinosi u izboru vrsta tretmana prema kategoriji pojedinačnog prestupnika, kao i redukciji rizika recidivizma.

Iz dosadašnjih studija uočava se da teorijska i empirijska praksa pokazuju da kombinacija ove tri kategorije faktora, kod nekih prestupnika dovodi do udaljavanja od kriminala, međutim, sasvim je jasno da ostaju brojne nejasnoće, kako u pogledu međusobne interakcije ovih faktora, tako i u pogledu

uloge i značaja formalnog i neformalnog tretmana u ovom procesu.

Veliki broj istraživanja o procesima otpornosti u širem smislu, i odustajanja od kriminala, kao užem konstrukt, ima tendenciju da teoretizira i relativizuje proces izlaska iz kriminala, naglašavajući da su zaslužni skoro u potpunosti ili subjektivni ili strukturalni faktori, uz malo uvažavanje drugih faktora i njihove međuzavisnosti i neodvojivosti. Uticaj autonomnog delovanja (na engleskom: *human agency*) pokazuje se kao značajan faktor jer „autonomno dejstvovanje u velikoj meri suočava sa procesima upornosti–ostajanja u kriminalu i otpora od zločina–odnosno u odustajanja (odupiranju) od kriminala” (Laub, Sampson, 2003: 280). Ovaj stav se kritikuje s pozicija da je koncepcija autonomnog delovanja čisto reaktivna, bez ikakvog poimanja posvećenosti pojedinca promeni, jer odustajanje nije „nužno svesni ili promišljeni proces”, već je češće rezultat „sporednih faktora/uticaja/događaja”, kao što su radno angažovanje ili sklapanje braka, a koji često služe kao pokretač da se odupru kriminalnom ponašanju ili kriminalnoj prošlosti (Laub, Sampson, 2003: 278–279; King, 2013). Drugim rečima, ne nudi se objašnjenje šta pojedince zapravo motiviše da se odazovu na „sporedne uticaje” i daje se preveliki značaj ulozima strukturalnih faktora (Petrich, 2015).

Alternativan teorijski pogled fokusira, kao najvažnije u procesu rehabilitacije, razvijanje i konstruisanje namere da se promeni identitet, ta da će pojedinci sami odabrati sredinu, socijalni/strukturalni konstrukt koji će podržati održavanje pozitivnog budućeg identiteta (bića) (Paternoster, Bushway, 2009). Pojedinci se tretiraju kao „super–agenti”, odn. oni koji delaju (Farrall, Bowling, 1999: 258). Ovi pojedinci se percipiraju kao banalno, jer je „neophodno samo odlučiti se za promenu i zamisliti novi identitet za sebe, kako bi putanja

ponašanja išla u pravom smeru”, a značaj socijalnih faktora, kao što su nezaposlenost ili bračno stanje tretira se kao irelevantna za odustajanje od kriminalnog ponašanja (LeBel, et al., 2008: 138). Jednostavno objašnjenje koje se nudi jeste da se, u slučaju „super–agenata”, dobre stvari jednostavno dešavaju i lošim ljudima (Laub, Nagin, Sampson, 1998). Sa tog stanovišta, „subjektivni način razmišljanja bivših zatvorenika nije važan za kretanje u pravom smeru,, (LeBel et al., 2008: 139). Međutim, brojne studije su pokazale da je proces odustajanja (otpora kriminalu) više interakcijski, reflektivni proces (Farrall, Calverley, 2006; Giordano, Cernkovich, Rudolph, 2002; Maruna, 2001). Zbog toga se produbljeno proučavanje procesa odustajanja od kriminala objašnjava i subjektivnim i društvenim faktorima, na jedan „nijansirani” način (Crank, 2014; Farrington, 2007; Kazemian, 2007; LeBel, Burnett, Maruna, Bushway, 2008). Takav pristup podrazumeva da „sa pravim subjektivnim načinom razmišljanja, osoba može biti sposobna da iskoristi dobre događaje u životu koji dolaze i / ili neće biti previše razočarana/pogođena socijalnim razočarenjima”. Drugim rečima, subjektivan način razmišljanja je neophodan, ali ne i dovoljan uslov za uspeh u ispravnom ponašanju nakon puštanja iz zatvora (LeBel, Burnett, Maruna, Bushway, 2008: 139).

Na koji način pojedinci upravljaju onim što treba da iskoriste i šta treba da zaboravit u potrazi za životom bez kriminala kompleksno je pitanje. Tragajući za odgovorom na ovo pitanje, jedna pristup se oslanjaja na vandisciplinarnu teorijske uvide kao što su transformacioni aspekti automnog delovanja u procesu odustajanja od kriminala (King, 2013). Za njega je specifično da autonomno delovanje definiše kao: „Privremeno konstruisani angažman aktera u različitim strukturalnim okruženjima, vremensko–relacioni kontekst i akcije, koji, kroz interakciju navika, mašte i prosuđivanja,

reprodukuju i transformišu te strukture u interaktivnom odgovoru na probleme koje postavljaju promene istorijskih situacija” (Emirbayer, Mische, 1998: 970). Ono što je važno u ovoj definiciji, jeste da autonomno delovanje nije definisano kao statična osobina ličnosti ili „nešto što je zaposednuto” (King, 2013: 323). Često, njegov oblik i funkcija promene zasnovana je na tome kako se elementi navike, mašte i rasuđivanja povezuju sa strukturom, u zavisnosti od pojedinačnog slučaja /od slučaja do slučaja. Prvi element ove trijade je iteracijski (ponavljajući) aspekt autonomnog delovanja (Emirbayer, Mische, 1998). Dok se kreće kroz životni tok, svaki pojedinac razvija skup kognitivnih šema ili skripti koje organizuju, daju značenje i stvaraju očekivanja za različite vrste interakcija u koje se upušta. Učešće u uobičajenim akcijama, prema drugom autoru, može nam pružiti osećaj ontološke sigurnosti (Giddens, 1991). Odsustvo takvog osećaja kontinuiteta može dovesti do nekoherentnog narativnog identiteta i, na kraju, anksioznosti i nesigurnosti u sebe (Liddle, 2001; Melucci, 1994). Drugi element trijade je imaginacija, ili preciznije projektni aspekt autonomnog delovanja. Sočeni sa promenljivim okruženjem ili spoznajom da stare navike više ne funkcionišu, pojedinci predviđaju alternativne planove i ciljeve – ciljeve koji su u skladu sa evoluirajućim željama i ciljevima (Emirbayer, Mische, 1998). Ovaj element je generalno u skladu sa koncepcijom disjunkcije između (prošlog) kriminalnog sebe i pozitivnog budućeg ja/sopstva. Shvatanje da ponašanje po starim šemama i navikama verovatno neće podstaknuti pojedince da kreiraju nove šeme i navike (Paternoster, Bushway, 2009). U finalnoj instanci, kao odgovor na realizaciju ove disjunkcije, uočava se i praktična–evaluativna, i/ili presudna, komponenta ekspresije autonomnog delovanja. Obzirom da pojedinci razmišljaju o svom prošlom iskustvu i nadama koje su vezane za budućnost, mora postojati i osećaj

praktičnosti, odnosno (spuštanja) dovođenja 'natrag na zemlju' i okolnosti u stvarnom svetu usled razočarenja time što su možda preterano optimistični ciljevi ostali neispunjeni (Emirbayer, Mische, 1998: 994).

Više nijansiran, teorijski prikaz interakcije između autonomnog delovanja i strukturalnih faktora koji verovatno igraju veliku ulogu u „ostajanju na pravom putu” (van kriminala) oslanja se na model kapitala koji je razvio Džejsms Kote (Côté, 1997; Côté, Schwartz, 2002; Healy, 2013). Na anomične i haotične uslove društvenog života u post-modernim zapadnim društvima, pojedinci reaguju ili putem individualizacije ili razvoja individualizacije (Côté, Schwartz, 2002). Termin 'individualizacija', u ovoj teorijskoj perspektivi odnosi se na „stepen do kojeg su ljudi prepušteni svojoj kulturi vlastitim sredstvima u smislu zadovoljenja sopstvenih potreba za preživljavanjem, određivanja pravca u kojem će im se životi kretati, i pravljenje bezbrojnih izbora na tom putu” (Côté, Schwartz, 2002: 573). Uspešno kretanje preko potencijalnih prepreka i zamki tokom procesa individualizacije zahteva prikupljanje materijalnih i nematerijalnih resursa, koji se zajednički nazivaju „kapitalom identiteta” (Côté, 1997).

Opipljivi–materijalni resursi uključuju elemente kao što su finansijski resursi, obrazovna postignuća, socijalnu mrežu i odnose, kao i socijalni status. S druge strane, nematerijalni resursi uključuju „psihosocijalne vitalnosti kao što su jačina ega, smisao svrhe, moralno rasuđivanje i kritičko razmišljanje”, koje „daju pojedincima sredstva za razumevanje i sposobnost da pregovaraju o raznim (...) preprekama i prilikama sa kojima se obično susreću” (Côté, 1997: 578). U slučaju da kod pojedinca na postoje potrebni resursi neophodni za suočavanje sa procesom individualizacije, pojedinci će prećutno pristati da budu individualizovani od strane socijalne sredine. U takvom procesu, verovatno će se fokusirati na „kulturu mode i trendove

kako bi impresionirali vršnjake” bez mnogo napora za „samopoboljšanje u područjima kao što su usavršavanje kompetencija višeg reda, akumulacijom vještina ljudskog kapitala i akreditacijom” (Côté, Schwartz, 2002: 574). S druge strane, oni sa visokim kapitalom identiteta imaju veću verovatnoću da se uključe u razvojnu individualizaciju. Dostupnost unutrašnjih kapaciteta i vanjskih, socijalnih potpora, omogućava tim pojedincima da budu reflektivni sa svojom okolinom. Takva dispozicija rezultira željom da se „istraže sopstveni potencijali, izgrađuju lične snage i održavanje osećaja za pravac i značenje” (Côté, Schwartz, 2002: 577–578).

Koncepti iteracionog autonomnog delovanja i individualizacije, na primer, mogu objasniti zašto je mnogim bivšim zatvorenicima tako teško ostati na pravom i ispravnom putu, van kriminala. Problemi kao što su siromaštvo, nizak obrazovni nivo i nezaposlenost, teškoće u pronalaženju smeštaja i/ili poremećeni porodični odnosi nesumnjivo uzrokuju nove i brojne probleme koje ometaju uspešnu i pozitivnu adaptacijom na vanjski svet i nezatvorsku sredinu.

Suočeni sa takvim naporom, oni koji ostaju na putu kriminala, često se vraćaju na stare obrasce ponašanja (King, 2013). Vrlo često, perzistentni prestupnici posmatraju sebe kao žrtvu okolnosti, ma koliko takvi obrasci ponašanja bili neprilagođeni, ipak su logični, jer su u kontekstu održavanja osećaja ontološke sigurnosti i sposobnosti da opravdaju svoje ponašanje (Maruna, 2001). Napetost/tenzija između projektivne i praktično–evaluativne dimenzije autonomnog delovanja objašnjava „vraćanjem, spuštanjem na zemlju”, kroz koje prolaze mnogi pojedinci na putu odustajanja od kriminala (King, 2013). Iako pojedinac želi drugačiji tip budućnosti,

njegove nade i planovi su sputani realnostima strukturalnih ograničenja (King, 2013).³¹

Čini se ipak, da kaznena politika i zakonodavci imaju određenu ulogu u obezbeđivanju ili bar prepoznavanju potrebe da se osuđenima obezbedi pristup resursima koji mogu da zadovolje potrebe, smanje rizik od recidiva i podstaku promene u ponašanju.

Svrha zakona o kaznama i uslovnom otpustu Kanade je da doprinese održavanju pravednog, mirnog i sigurnog društva tako što će: (a) izvršavati kazne koje su sudovi izrekli, putem sigurnog i humanog čuvanja i nadzora nad učiniocima; i (b) pomaganje u rehabilitaciji prestupnika i njihovoj reintegraciji u zajednicu, kao građanima koji poštuju zakon kroz pružanje programa u zatvorima i zajednici (CCRA, 1992, para. 3). Zakonodavac prepoznaje potrebu realizovanja programa kako u zatvorskim uslovima, tako i u socijalnoj sredini, međutim, iz prethodne diskusije o RNR modelu, koji je usvojen kao dominantan u praksi penitencijarnih sistema evropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država, očigledno je da programi koje se realizuju, ipak neznatno utiču na smanjenje stope recidiva. Mnogi autori naglašavaju da primenjeni programi ne funkcionišu na svakog prestupnika u istom intenzitetu (), ali takođe, i da ne možemo biti sigurni koji su elementi programa bili najviše korisni za sadašnje i bivše zatvorenike samo na osnovu statističkih analiza (Bonta, Rugge, Dauvergne, 2003; Maruna LeBel, 2010).

Čini se da su tačna zapažanja pojedinih autora, da mi ipak ne znamo mnogo o tome kakvu i koliku ulogu imaju korektivne

³¹ Ideja o kapitalu identiteta vredna je razmatranja jer bez potrebnih individualnih veština i socijalnih veza, pojedinac se vraća na naviknute obrasce ponašanja, uprkos postojanju želje da se uradi nešto drugačije ili bolje (Côté, 1997).

intervencije u procesima promene identiteta i razvijanja otpornosti (Farrall, 2002; Kazemian, 2015). Iako se prvobitno smatralo da se najveći deo procesa osnaživanja pojedinca dešava izvan „uticaja sistema” naknadno je svoje stavove dopunio konstatacijom da doprinos tom procesu daje i „sticanje nečega” misleći najčešće na zaposlenje, pronalaženje partnera ili osnivanje porodice, koji na neki način pomažu napuštanju starih vrednosti i iniciraju novu procenu života, osećaja lične vrednosti, životnih ciljeva i vrednosti (i percepcije svog sopstva) (Farrall, 2002: 11). Ipak, jasno je da, bez potrebnih veština, kognitivnih kapaciteta i društvenog kapitala, prestupnici imaju izuzetno teško breme na putu ostavljanja starih navika i stvaranja novog, prosocijalnog identiteta.

Ono što dobijamo od korektivnih paradigmi zasnovanih na riziku jeste to da je pažnja tretmana prvenstveno usmerena ka eliminisanju kriminogenih potreba, kao što su niska samokontrola, impulsivnost, antisocijalni saradnici, prokrivični stavovi i slično (Andrews, Bonta, 2010). Naravno, sticanje veština i strategija za smanjenje ovih kriminogenih potreba (faktora rizika) kroz interventne tretmanske programe je inherentno korisno. Međutim, čini se da je nedostatak ovih modela to što u praksi ne usmeravaju mnogo pažnje na lične brige korisnika programa. Lične brige, ili projekti, ciljevi, planovi i strategije, oblikuju način na koji pojedinac živi život i konačno određuje i narativne identitete (McAdams, 1994; McAdams, Pals, 2006).

U reformulaciji modela ljudske ličnosti navedeni autori dodaju da je „ljudski život individualna varijacija na opštem–generalno evolucionom dizajnu” (McAdams, Pals, 2006: 205). Oslanjanjem na ideju da postoje tipični univerzalni elementi važni za razumevanje ličnosti, koje uključuju: osnovne fizičke potrebe, urođene društveno–kognitivne mehanizme, sociokulturne prakse i psihološke potrebe, kreirana je teorija

samoopredeljenja koja nudi objašnjenje psiholoških potreba kao onog što je od posebnog interesa za odnos između ličnih zabrinutosti i narativnog identiteta (Deci, Ryan, 2000). Ljudska bića predisponirana da teže dobrobiti kroz zadovoljenje psiholoških potreba – potrebe da kontrolišu i ovladaju svojim okruženjem (kompetentnost); potrebe da razviju osećaj slobodne volje i „aktivnosti u skladu sa integrisanim osećajem sebe” (autonomija); i potrebe da „osećaju povezanost sa drugima – da vole i brinu, i da budu voljeni i zbrinuti,“ (povezanost) (Deci, Ryan, 2000: 231). U zavisnosti od toga da li su ove potrebe zadovoljene i u kojoj meri, zavisi i psihološko zdravlje. Društveni konteksti i individualne razlike koje podržavaju zadovoljenje osnovnih potreba olakšavaju procese prirodnog rasta uključujući intrinzično motivisano ponašanje i integraciju ekstrinzičnih motivacija, dok one koji sprečavaju autonomiju, kompetentnost ili povezanost, povezani su sa slabijom motivacijom, radnim učinkom i dobrobiti (Deci, Ryan, 2000: 227). Stepem u kojem su ove psihološke potrebe zadovoljene ili nisu zadovoljene, svakako ima važne implikacije za razumevanje i razmišljanje o korektivnim tretmanima i intervencijama (Petrich, 2015).

Razmatranjem pitanja primarnih potreba i njihovih zadovoljenja kod osuđeničke populacije, razvijen je model dobrog života (Good Lives Model–GLM) (Ward, 2002; Ward, Stewart, 2003; Ward, Marshall, 2007; Ward, Maruna, 2007). U ovom modelu figurira set od deset primarnih ljudskih dobara, a to su: život, znanje, izvrsnost/ispunjenost u slobodnom vremenu i radu, izvrsnost u autonomnom dejstvovanju, unutaršnji mir, prijateljstvo, povezanost sa društvenom zajednicom, duhovnost, sreća i kreativnost (Ward, Stewart, 2003). Sticanje ili posedovanje neke kombinacije od navedenih primarnih dobara dovodi do ispunjenja, i osećanja

„dobrog” života. Nasuprot tome, sekundarna dobra su konkretna sredstva za osiguranje primarnih dobara, kao što su rad, slobodno vreme, društveni odnosi ili sposobnost komuniciranja (Ward, Stewart, 2003).

Generalno pomatrano, u okviru modela dobrog života kao i pozitivne psihologije, pojam „dobrog života” varira između pojedinaca upravo na osnovu onih vrednosti koje pojedinac postavlja kao primarne (Ward, Maruna, 2007). Bez obzira na to koje vrednosti pojedinac postavlja kao sebi primarne, postizanje lično vrednovanih primarnih dobara dovodi do osećaja ispunjenja i psihološkog blagostanja. Polazeći od modela dobrog života, i vršenje krivičnih dela nastaje kao rezultata neposedovanja unutrašnjih (vrednosti, veštine, verovanja) i vanjskih (socijalna podrška, mogućnosti, resursi) uslova potrebnih za postizanje primarnih ciljeva na društveno prihvatljiv način (Ward, Maruna, 2007). U skladu sa konstruktom kapitala identiteta, a prema modelu dobrog života, nedostatak ovih uslova uvek utiče na sposobnost pojedinca da stvori adaptivni narativni identitet (Côté, 1997).

Perzistentni prestupnici smatraju da nisu u stanju da osiguraju primarna dobra vrednosti, lična postignuća ili autonomiju, jer su verovali da su njihovi životi van njihove kontrole. Kao rezultat toga, sekundarna dobra, kao što su novac, status ili materijalna dobra su tražena kao svoje pravo kroz kriminalne aktivnosti. Međutim, iako takva ponašanja mogu da pruže trenutnu utehu i zadovoljenje, perzistentni učinioci, ipak nisu mogli iskusiti dugoročno osećanje ispunjenja sopstvenih ciljeva ili dobrog života (Ward, 2002). Problemi se javljaju i kada je ponašanje okrenuto određenim primarnim dobrima, ali sekundarna dobra koja se koriste za to su neprilagođena.

S druge strane, bivši prestupnici u procesu odustajanja od kriminala mogu biti vrlo aktivni u nastojanjima da „poprave” svoju kriminalnu prošlost, pravljjenjem novog, adaptivnog narativnog identiteta. Ovi pojedinci su se trudili da uspostave i preuzmu kontrolu nad sopstvenim životom, ponovo izgrade odnos sa porodicom, pronađu smisleno zaposlenje, gradeći izgubljeno poštovanje i poverenje (Ward, 2002). Naime, nije dovoljno da se jednostavno zamisli nova koncepcija sopstva; potrebno naučiti je nove veštine, identifikovati i povezati primarne potrebe i ciljeve, identifikovati mogućnosti, tražiti i prihvatiti socijalnu podršku i prevesti te promene u akcije koje odražavaju novi identitet (Ward, 2002: 523–524). Drugim rečima, oni koji su odustali od kriminala nisu samo re-identifikovali primarna dobra i ciljeve koju vrednuju, već su pronašli i prosocijalne sekundarne izvore kroz koje se oni mogu postići. Kombinacija ova dva elementa omogućila je doslednost novog narativa dobra, uprkos njihovim prethodnim nedelima (Petrich, 2015).

PRIMERI PROGRAMA KOJI PODSTIČU PROCES ODUSTAJANJA OD KRIMINALA

Iako bi se mogao izvesti zaključak da tretmansi sadržaji bazirani na proceni rizika i potreba u određenoj meri ne zadovoljavaju/ne odgovaraju na psihološke potrebe (primarne i sekundarne) koje variraju kod pojedinačnog prestupnika, što dalje dovodi do potencijalne nemogućnosti ovih programa da adekvatno podstaknu promene na polju autonomnog delovanja i identiteta, od kojih su oba konstrukta snažno povezana sa odustajanjem od kriminala, smatramo da ipak postoje validne osnove da verujemo u dobrobiti koje tretmani pružaju na putu promene ponašanja iz antisocijalnih u prosocijalne forme.

Razlog za naša stanovišta leži u činjenici da određeni programi (posebno programi neformalnog karaktera) koji se nude u zatvorskim ustanovama nisu usmereni samo ka eliminaciji kriminogenih potreba, već i specifičnih potreba koje mogu biti od koristi pojedincima na putu koji vodi ka uspostavljanju novih, društveno prihvatljivih obrazaca ponašanja i delovanja, odnosno, da podstiču faktore za koje je

utvrđeno da doprinose iniciranju i održavanju procesa odustajanja od kriminala.

Današnja savremena korektivna praksa, podrazumeva realizaciju širokog spektra programa, koji su usmereni ne samo ka obrazovnim, radnim, zdravstvenim i socijalnim, već i ka pojedinačnim, specifičnim potrebama osuđenika.

Kada je reč o savremenim trendovima u obrazovanju odraslih osuđenika, najpre treba ukazati na inovirane i znatno drugačije ciljeve koje ovakvi programi treba da ostvare (Žunić–Pavlović, Jovanić, 2006). Pored osnovnih ciljeva, programi nastoje da ostvare i specifične ciljeve kao što su:

1. Podsticanje samoaktuelizacije i samorealizacije;

Kod osuđenika se razvijaju znanja, veštine i stavovi neophodni za realizaciju njihovih potencijala i razvijanje samosvesti, realističnog i pozitivnog self–koncepta, kao i vrednosnog sistema koji je u skladu sa opšteprihvaćenim vrednostima. Kroz učenje tehnika ispravnog odlučivanja i rešavanja problema, kod osuđenika se nastoje unaprediti kognitivne sposobnosti i kritičko mišljenje. Upravo kroz proces obrazovanja, razvijaju se osećanje za odgovornost, odlučnost, sposobnost da se savlada stres i prevaziđu negativni uticaji zatvorskog života.

2. Razvijanje ekonomskih sposobnosti;

Mnogi osuđenici zbog nedostatka znanja i veština nisu u mogućnosti da izdržavaju svoju porodicu i vode samostalan život. Pored obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja, osuđenike treba informisati o uspešnim načinima traženja zaposlenja. Na taj način osuđenici postaju svesni mogućih opcija i kod njih se razvija vera u sebe i svoje kapacitete, što za rezultat ima i bolje zaposlenje nakon izlaska iz ustanove.

3. Poboljšanje socijalnih odnosa;

Obrazovanjem osuđenici stiču znanja i veštine koje su neophodne za adekvatne odnose sa drugima, efektivnije funkcionisanje u porodici i društvu i reagovanje u različitim socijalnim situacijama, koje će biti u skladu sa realnošću, očekivanjima i društvenim normama. Postizanje ovog cilja, ujedno bi značilo i promenu ponašanja od devijantnog i antisocijalnog ka prosocijalnom.

4. Razvijanje građanske odgovornosti;

Kroz obrazovanje, osuđenici se pripremaju za ponašanje u skladu sa zakonom, ali i za produktivan i organizovan život koji će voditi u zajednici (Ryan, 1997: Žunić–Pavlović, Jovanić, 2006).

Savremeni programi u razvijenim zemljama nastoje da objedine i postignu višeznačne ciljeve uzimajući u obzir specifičnosti populacije i njihove posebne potrebe, kao i potrebe za obrazovanjem. Pomenute karakteristike ima program razvoja veština Skill Program koji je dizajniran da poboljša institucionalno prilagođavanje zatvorenika koji imaju intelektualne poteškoće i probleme u socijalnom funkcionisanju. Program koristi integrativni model koji uključuje modifikovanu terapijsku zajednicu, kognitivno–bihejvioralnu terapiju i obuku za razvoj veština. Cilj programa je da se poveća školsko postignuće i prilagodljivo ponašanje ove posebne kategorije zatvorenika. Program traje od dvanaest do osamnaest meseci, a formalno programiranje je olakšano na polu–dnevne aktivnosti, pet dana u nedelji, dok je druga polovina dana posvećena svakodnevnim institucionalnim radnim zadacima.

Program koristi multidisciplinarni pristup koji ima za cilj da učesnicima kroz nastavu obezbedi osnovne obrazovne i

društvene vještine. Program je usmeren i ka identifikaciji kriminalnih razmišljanja i potenciranju učestvovanja osuđenika u pro–socijalnim interakcijama sa osobljem i vršnjacima, a sadržaj programa je dizajniran da promoviše uspješan povratak u društvenu zajednicu osuđenika koji imaju mentalne poteškoće i obrazovni deficit (Federal Bureau of Prisons, 2014).

Još jedna posebnost kada je reč o trendovima u programiranju programa predstavlja i prilagođavanje programa potrebama i karakteristikama osuđenih za pojedine vrste krivičnih dela (Žunić–Pavlović, Jovanić, 2006).

Tipičan primer predstavljaju programi namenjeni učiniocima seksualnih delikata i krivičnih dela ekstremnog nasilja. Broj programa namenjenih ovoj specifičnoj kategoriji je izuzetno veliki, a njihova osnovna odlika jeste da nastoje da pomognu učiniocima da sami prepoznaju svoje problematične sklonosti. Cilj je da se učesnicima razviju vještine koje su im potrebne da bi prihvatili odgovornost za svoje ponašanje. Mnogi programi su dobrovoljni, a priznavanje dela je prvi korak ka uključenju u pomenute programe. Ovi programi nastoje da otkriju uzroke nasilnih prestupa i pomognu zatvorenicima da razviju pozitivno ponašanje i stavove, koristeći niz metoda lečenja, uključujući rešavanje problema, prevenciju recidiva i dr. Programi nasilja u porodici su takođe dostupni za osuđene muškarace i fokusiraju se na prihvatanju odgovornosti za postupke, a postoje i posebno projektovani programi za žene koje su počinile nasilje ili su žrtve nasilja. Poboljšanje različitih aspekata života učesnika, putem promene ponašanja, stavova i pogleda na počinjeni zločin je jedan od zadataka ovih programa (Government of Western Australia–Department of Corrective Services, 2013).

Činjenicu da korektivna praksa u razvijenim zemljama obiluje najraznovrsnijim programima, pokazuje i primer programa jačanja časti The Honor Program koji je osmišljen od strane zatvorenika u Kaliforniji. Program se sprovodi od 2000. godine, a osnovni cilj programa je da intenzivira pozitivna ponašanja osuđenika, kroz jačanje odgovornost za svoje postupke. Svrha programa je da stvori atmosferu sigurnosti, poštovanja i saradnje, tako da zatvorenici mogu zajedno da žive u miru, a kroz specifične ciljeve samo-poboljšanja i rehabilitacije koji donose korist društvenoj i zatvorskoj zajednici. Zatvorenici koji žele da se prijave za program moraju da se obavežu da će apstinirati od droge, napustiti bande, uzdržavati se od nasilja, i moraju biti spremni da žive i rade sa zatvorenicima bilo koje rase. U svojoj prvoj godini realizovanja programa, došlo je do pada stope oružanih incidenata za čak 88 odsto, i ukupnog pada stope nasilnih incidenata od 85 odsto u u zatvoru sa maksimalnim „A” stepenom obezbeđenja (Top 10 Modern Prison Programs, 2008).

Pregledom literature uočava se još jedan savremeni trend u oblasti korektivnih programa, a odnosi se na realizaciju određenih programskih sadržaja i nakon otpuštanja osuđenog iz ustanove (Ilijić, 2016).

Dva izuzetno inovativna, ali i uspešna programa nastali su u Kaliforniji (California Department of Correction–CDC), a usmereni su ka socijalnoj rehabilitaciji zatvorenika. Prvi program Substance Abuse Treatment se fokusira na edukaciji o bolestima zavisnosti osuđenika pod parolnim nadzorom, a drugi program Recovery (STAR) Program u fokusu ima oporavak osuđenika. Program je dizajniran na taj način da omogućava interventni savetodavni kontakt stručnjaka i zavisnika na dnevnoj bazi. Istraživanja su utvrdila da je procenat osuđenika koji su prekšili parolni nadzor opao za 79

odsto nakon što su bivši osuđenici završili pomenute programe (Aborn et al., 1999).

Istraživači navode da osuđenici koji uspešno završe programe koji su usmereni ka kriminogenom riziku, imaju manje verovatnoće da će ponovo počiniti krivična dela. Programi obrazovanja, osposobljavanja i drugi zatvorski programi (kao što su program usmeren ka zavisnicima od psihoaktivnih supstanci, učiniocima seksualnih delikata, programi prevencije nasilja u porodici, eliminisanja neprikladnog ponašanja u ustanovi i dr.) predstavljaju najadekvatniji put izvršenja zatvorske kazne koji doprinosi sigurnoj tranziciji u društvenu zajednicu (Motiuk, 2012, prema: Ilijić, 2016).

Isto tako, nekoliko nedavnih studija ispitivalo je uticaj neformalnih, dobrovoljnih programa koji se nude u institucijama i nakon ponovnog dolaska u zatvor, kao što su Alternatives to Violence Project (AVP), Alcoholics Anonymous (AA) i Circles of Support and Accountability (COSA) (Fox, 2015; Petrich Morrison, 2015; Ronel, Frid Timor, 2013; Stevens, 2012). Opšti konsenzus o rezultatima navedenih programa je da učesnici razvijaju osećaj za delovanje i konstruišu adaptivni narativni identitet kroz sudelovanje u grupama/zajednicama koje podržavaju ljudski i društveni kapital.

Ove vrste programa pokazuju opravdanost postojanja optimizma u pogledu efektivnosti korektivnih tretmana i u određenoj meri rešavanju zabrinutosti o RNR, ali opet, zahtevaju dalja istraživanja.

ZNAČAJ NARATIVNOG PRISTUPA U PROUČAVANJU PROCESA ODUSTAJANJA

Na osnovu razmatranog u prethodnim poglavljima, možemo da zaključimo da je proces odustajanja od kriminala inherentno subjektivan proces koji uključuje složen niz promena kako na polju emocionalnih promena, polju razvoja sposobnosti racionalnog donošenja odluka, i koji zahteva kognitivnu aktivaciju i transformaciju identiteta (Calverley, 2006; Paternoster, Bushway, 2009; Farrall, Shover, Thompsom, 199; Maruna, 2001).

Međutim, većina dosadašnjih istraživanja ovog procesa, priznaje da socijalne i strukturalne sile oblikuju subjektivno iskustvo i praksu „ostajanja na pravom putu” (Healy, 2013, King, 2013; LeBel et al., 2008; Maruna, 2001).

Tragajući za najadekvatnijim pristupima pomoću kojih možemo da objasnimo složeni konstrukt odustajanja od kriminala, čini se da je neizbežno osvrnuti se i na važnosti narativnog pristupa poimanja sopstvenog ja, i zbog eksplicitno psihosocijalne prirode naracije.

Jedan od prvih istraživača koji su se zainteresovali za proučavanje procesa odustajanja od kriminala, Shadd Maruna sugeriše da upotreba narativa u shvatanju zašto i na koji način pojedinci odustaju od kriminala zavređuje naučnu zaslugu iz najmanje tri razloga: 1) naracije vode i oblikuju ponašanje; 2) nasuprot statičkim faktorima kao što su npr. starost, početak kriminalnog ponašanja, trauma u detinjstvu i sl., postoje dokazi da je narativni identitet podložan promenama i, prema tome, pogodan je za pažljivo skrojene intervencije; i 3) zato što su priče inherentno smeštene u društvenom i kulturnom kontekstu, priče koje dele bivši prestupnici mogu nas naučiti mnogo o složenim svetu kriminalaca u kojima žive i perzistentni prestupnici i bivši prestupnici (Maruna, 2001). Od prvih studija koje su rađene o tome, brojni istraživači su potvrdili korisnost narativnih izveštaja u utvrđivanju faktora koji su doveli do odustajanja od kriminala (Maruna, 2001; King, 2013; Healy, 2010; Healy, 2013; Liem Richardson, 2014; Marsh, 2011; Stevens, 2012; Stone, 2016; Ward, Maruna, 2007; Petrich, 2015).

Priče koje pojedinac priča o sebi pomažu u traganju za odgovorom na egzistencijalno pitanje „ko sam ja?” Odgovarajući na ovo pitanje, pojedinci kreiraju svoje identitete. U sinhroničkom smislu, odgovaranje na egzistencijalno pitanje, integriše u sebi različite uloge, odnose, ciljeve, vrednosti i planove, u koherentnu i jedinstvenu celinu pojma svog sopstvenog „ja” (McAdams, 2001). U dijahronijskom smislu, narativi se integrišu preko vremena, „ja iz prošlosti doveo je do — ili postavio pozornicu, za ja u sadašnjosti, što će zauzvat dovesti do ili postaviti pozornicu za ja u budućnosti” (McAdams, 1996: 306).

Kao i svaka druga priča, samo–naracija je obojena tonom (npr. pesimizmom, optimizmom), slikama (npr. mesta, mirisa, metafore), temama (npr. delovanja, zajedništva, iskupljenja),

ideološkom postavkom (motivacijom naratora na koju utiču moralna, religijska, politička i etička uverenja), epizodama (npr. početke, završetke, visoke ciljeve, niske ciljeve, tačke preokreta) i imaginacijom (idealizovane verzije sopstva, koja deluje kao glavni lik u priči) (McAdams, 1996).

Kroz kombinaciju ovih elemenata, u mogućnosti smo da organizujemo naše prošlo iskustvo u koherentan koncept sadašnjeg ja. Antony Giddens smatra da se „identitet osobe ne može pronaći u ponašanju, niti još važnije – u reakcijama drugih, već u sposobnosti da se održi određeni narativni konstrukt/kurs (Giddens, 1991: 54).

Održavanje narativnog toka u određenim vremenima može biti posebno teško i zahteva da se priče ponovo procenjuju, događaji ponovo interpretiraju, ali i da se ugrađuju novi elementi: „udarci vremena, greške i lekcije” naučene iz tih grešaka, prekretnice, zadovoljstva, trijumfi i slučajni incidenti koje sve životne priče sadrže, moraju biti, svesno ili nesvesno inkorporirani; neophodno ih je uređivati, ocenjivati i menjati tako da odražavaju željenu sveobuhvatnu životnu priču, i adekvatno izražavati (uz prisustvo nade) mudrost, samosvesnost, otpornost i emocionalnu zrelost važnih životnih događaja (Stevens, 2012: 528). Ukratko, naša iskustva moraju biti integrisana tako da imaju neku osnovnu i krajnju svrhu u oblikovanju onog ja koje vidimo (Petrich, 2015).

Sa aspekta razmatranja pomova otpornosti i odustajanja od kriminala, značaj narativnog pristupa kao istraživačke metodologije, leži u tome što omogućava istraživaču da upozna pozadinu akcija, ponašanja i svesti (Bruner, 1986) koju naratori prenose u životnim pričama.

Pri tome narativna istraga počiva na određenim ontološkim pretpostavkama. Iz konstruktivističke perspektive, znanje je „konstruisana stvarnost” kojom namećemo značenje stvarnom

svetu, na načine koji se čine poznatim i „razumljivim”, odnosno, na načine koji se „uklapaju” u ono što već razumemo (Mildon, 1992: 34). U određenom smislu postoje dva sveta: stvarni i izgrađeni. Ipak, kako primećuje Mildon (Mildon, 1992), izgrađeni svet je jedini koji možemo tvrditi da znamo. Analizirajući životne priče učesnika, narativni pristupi prepoznaju da, na primer, da sekvence otkupljenja nisu stvarni događaji u životima ljudi, već da su, umesto toga, načini pričanja priča o sebi, narativne strategije za samo–stvaranje (McAdams, 2006: 90).

Iz perspektive konstrukcionista, narativi takođe odražavaju da je znanje o svetu i društvu uopšte, pod velikim uticajem interakcija sa svetom. Način na koji razumemo svet, smatra Bir, nisu samo „specifični za određene kulture i istorijske periode – oni se smatraju proizvodima te kulture i istorije, i zavise o određenim društvenim i ekonomskim aranžmanima koji prevladavaju u toj kulturi u dato vreme” (Burr, 2003: 3–4).

Narativi su inherentno i segment date kulturne, po tome što način na koji strukturiramo priče i elemente po šablonima za koje smatramo da su elementi normi i tradicije određenog društvenog miljea.

Dan P. McAdams navodi da se većina pojedinaca, u mladosti ili ranom uzrastu, razvija skup ključnih vrednosti koje ima pomažu da prevladaju nedaće i promene koje dolaze u kasnijem životnom dobu, a koje im omogućavaju da ostanu snažni i generativni pojedinci (McAdams, 2006).

Osim kulturološkog uticaja, istraživači konstrukcionistačkog pravca smatraju da, iako svaka osoba tumači događaje na koje nailazi, na sebi svojstven način, u isto vreme, svaki pojedinac u tom tumačenju nosi i elemente koji su mu prenešeni od strane vršnjaka, porodice, prijatelja ili nekih drugih društvenih grupa

kojima pojedinac pripada (Rubin, Rubin, 2005: 29). Naime, naše kulturno nasleđe i socijalni, međuljudski odnosi utiču na našu perspektivu društva, sveta i nas samih.

Iz navedene, konstruktivističke perpektive, osnovni cilj istraživača jeste da traži specifične detalje i da pokuša da izgradi razumevanje zasnovano na otkrivenim specifičnostima, kako bi utvrdio na koji način pojedinci (prestupnici) vide svet, svoje ponašanje i događaje koji su doživeli ili uočili (Rubin, Rubin, 2005: 28).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Na kraju diskusije o procesu odustajanja od kriminala, navodimo neke od najvažnijih faktora proisteklih iz sveobuhvatne analize procesa odustajanja.

Za prestupnike koji su odustali od kriminala, odustajanje nije nastalo kao rezultat promena u rutinskim aktivnostima, niti kao rezultat pristajanja na zahteve društvene kontrole. Umesto toga, početni korak ka životu bez kriminala je bio aktivan izbor, koji je nastao nakon izazvanog nagomilavajućeg bola zatvora, zatvaranja i kriminaliteta. U nekim slučajevima, to je proizašlo iz spoznaje da bi nastavak kriminalne karijere imao ozbiljne posledice u budućnosti (Petrich, 2015).

Oni koji su odustali od kriminala su prošli put re–evaluacije prethodnog načina života, ciljeva i tipova unutrašnjih kapaciteta i spoljnih uslova – koje su se mogli izgraditi ili iskoristiti ka putu novog–prosocijalnog života. Često se napominje nekoliko ključnih momenata koji govore o ovim procesima i koji su pomogli bivšim prestupnicima da se udalje od kriminala:

1. Možda je najvažniji faktor u većini početnih koraka ka iniciranju procesa odustajanja bila spoznaja pojedinaca da

su za njih brinuli drugi, ili da su izbegli svoju odgovornost prema drugima koji su predugo ovisni o njima;

2. Vezano za pojam brige za druge, ključni deo priča mnogih bivših prestupnika je prihvatanje odgovornosti za svoje ponašanje. Većina prestupnika ima tendenciju da izražava određeni stepen fatalizma kada govori o svom ponašanju i događajima vezanim za kriminalno ponašanje–pokušavajući često da na taj način svoje ponašanje opravdaju ili prikažu neophodnim za preživljavanje. Na samom početku, prihvatanje odgovornosti za svoje postupke uz istovremeno minimiziranje vlastite uloge u razvoju kriminalnog ponašanja, izgleda da je u sukobu. Međutim, ova dva okvira, u jednom momentu procesa odustajanja, uglavnom budu pomirena, a realno sagledavanje sopstvenog doprinosa razvoju antisocijalnog ponašanja je važan korak na ovom putu;

3. Promena prioriteta i navika: Jedan od problema sa iskazima prestupnika o njihovoj prethodnoj kriminalnoj karijeri je da su njihovi ciljevi bili preterano hedonistički–u ovom periodu su se prvenstveno vodili podsticanju uzbuđenja, zadovoljstvom i sticanjem novca. Nasuprot tome, opisi ispitanika koji su odustali od kriminala–često uključuju odmicanje od tih zadovoljstava, prema prioritetima i navikama koje dovode do većeg osećaja ispunjenja. Izgleda da je polazna tačka za ovu tranziciju bila da jednostavno žele da vode „normalan” život;

4. Ispoljavanje generativnih težnji: Jedna od bitnih komponenti narativa bivših prestupnika, bila je želja da budu generativni, to jest, želja da ostave „nešto iza sebe” ili obogate živote drugih. Ta želja ne odnosi se samo da građenje veza sa ljudima oko sebe, već služi i pružanju osećaj postignuća. Takođe, među učesnicima je postojao jak osećaj da je angažovanje u generativnim aktivnostima važno za njihov

identitet, zbog toga što su njihove borbe, u tim slučajevima, dobijale smisao (Petrich, 2015).

Svakako, trebalo bi imati u vidu da često izvor strukturne podrške važne za proces odustajanja od kriminala, osuđenici ne traže u formalnom sistemu.

Tako studija sprovedena u Irskoj na uzorku od 73 ispitanika ukazuje da su vrlo agresivni učesnici razvili različite kognitivne, emocionalne i socijalne mehanizme suočavanja kako bi gradili svoj zamišljeni identitet (Healy, 2016). U ovoj studiji, većina učesnika je kultivisala ove mehanizme suočavanja kroz aktivno traženje pomoći od grupa za uzajamnu pomoć ili profesionalaca–psihologa (Paternoster, Bushway, 2009). Važan deo učešća u programima je i angažovanje članova zajednice ili drugih zatvorenika koji su već odustali od kriminala, da pruže podršku – pružanjem „okvirnog nacrt” koji im može pomoći da pronađu načine da učvrste sopstvene identitete kao identitete onih koji su odustali od kriminala (McAdams, McLean, 2014; Rungay, 2004; Petrich, Morrison, 2015).

Istraživači navode da su egzistencijalne i emocionalne promene uključene u razvoj procesa odustajanja bile u velikoj meri vezane za odnose učesnika sa drugima. Na primer, često bivši osuđenici navode da „su se teško nosili sa sopstvenim osećanjem besa nastalog time što su ih drugi posmatrali osuđujuće” (Calverley, Farrall, 2014: 87–88).

Nažalost, etiketiranje se odvija u oba smera i ima potencijal da poremeti napore u smeru razvoja procesa odustajanja. Istraživači navode da, iako je ponašanje u prošlosti najbolji prediktor budućeg ponašanja, to ne mora nužno značiti da su neki pojedinci trajno ili „prirodno” devijantni. Kontinuitet u kriminalnom ponašanju tokom vremena, umesto toga može se uzeti u obzir kroz predvidljive interakcije u okruženju ili

„kumulativne nedostatke” koje povećava sam kriminal (Maruna, LeBel, 2010).

Kroz ponovljene interakcije s policijom, sudovima, i društvom u celini, mnogi prestupnici internaliziraju stigmatu „izvršioca” (Erikson, 1962; Lemert, 1951). John Braithwaite je tvrdio da osećanja sramote zbog stigmatizovanja i osećaj isključenosti, do kojih dolazi zbog ovih interakcija mogu dovesti do toga da učinioci traže poštovanje i uključivanjem u kriminalnu subkulturu (Braithwaite, 1989).

Istraživanja navode da su motivi učesnika za uključivanje u kriminal bili različiti, ali da im je zajednička tema fatalizam.

Raniji život velikog broja prestupnika često je činilo zlostavljanje, zanemarivanje, siromaštvo i ponavljajuće negativne interakcije sa sistemom krivičnog pravosuđa, koji su proizveli u prestupnicima osećaj da je to njihova sudbina. Izrazi poput „ovo je sve što znam” i „samo ako se ovako ponašam se osećam normalno” bili su prilično uobičajeni odgovori na pitanja odakle potiče njihova motivacija za kriminal. Takođe, godine zlostavljanja i zanemarivanja često se manifestuju u zloupotrebi supstanci, kao oblika bekstva ili suočavanja od navedenog načina života. Nažalost, to je postao ciklus koji je vodio prestupnike ka daljem kriminalnom ponašanju (Halsey, Armstrong, Wright, 2016; Maruna, 2001).

Međutim, u životu svakog bivšeg prestupnika, dolazi do tačke kada kriminalan način života postaje „preskup” da bi se nastavio. Troškovi koji se obično opisuju kao istaknuti bili su ti što nisu imali šta „pokazati” za sve godine kriminaliteta, slabo ili prekinuto obrazovanje, nizak stepen radnih veština i, možda najvažnije, da su mnogi propustili da provedu dragoceno vreme sa porodicom (Cusson, Pinsonneault, 1986; Shover, 1983).

Razmišljanje o nastavku kriminalne karijere, proizvodilo bi strah od sebe, tj. dovodilo je do percepcije sumorne vizije očekivanog „ja” – očekivanog sopstva u budućnosti (Paternoster, Bushway, 2009). Takođe, zamišljali su željeno sopstvo, željeno „ja” u budućnosti koji vodi normalan život, sa nekom kombinacijom stabilnog života, koji podrazumeva adekvatan posao, partnera, dobre odnose sa decom i apstinenciju (Giordano et al., 2002; Paternoster, Bushway, 2009).

Ostvarivanje disjunkcije između straha od budućeg sopstva i pozitivnog, željenog sebe, navodi prestupnike da aktivno traže sredstva koja im mogu pomoći u transformaciji života. Kao što je prikazano u prethodnim delovima monografije, rezultati brojnih istraživanja potvrđuju da, odnosi sa porodicom, prijateljima i zapošljavanje su istaknuti kao neki od načina na koji se antisocijalne grupe i stavovi prirodno „napuštaju” ili pomoću kojih počinju da se odvijaju emocionalne transformacije i transformacije identiteta (Laub, Sampson, 2003; Sampson, Laub, 1993; Warr, 1998; Farrall, Calverley, 2006; Giordano et al., 2002; Giordano et al., 2007; Maruna, 2001). Oni koji su odustali od kriminala, učinili su to svesno, odvajajući se od antisocijalnih odnosa i grupa i uz ulaganje napora ka izgradnji prosocijalnih obrazaca ponašanja. U tom procesu, okružili su se istomišljenicima i osobama koje su im pružile podršku u namerama napuštanja ranijih obrazaca ponašanja.

Deo ovog procesa je epizoda u kojoj su bivši prestupnici ili bili u stanju da opravdaju svoje postupke (na primer, iz nužnosti, osećaja normalnosti), ili pripišu kriminalno ponašanje „višoj sili” (Maruna, 2001; Stone, 2016). Čineći to, oni su bili u stanju da stvore koherentnu naraciju u kojoj su redefinisali sopstvene kvalitete, ciljeve i razbili ciklus zavisnosti. Važno je da, s jedne strane, priče bivših prestupnika

odražavaju da je veliki stepen krivice bio stavljen na „sile” koje su bile izvan njihove kontrole, a mnogi su istovremeno i prihvatili odgovornost za svoje postupke i ponašanje. Ova dva aspekta, iako na izgled neusaglašena, doprinose priznavanju vlastite uloge za ponašanje u prošlosti i istovremeno podsticajna su za preuzimanje kontrole nad sadašnjošću i budućnošću (Maruna, 2001).

Izražavajući krivicu zbog postupaka u prošlosti, mnogi učesnici su aktivno učestvovali ili izrazili želju da se na neki način uključe u poboljšanje društva. Generativno traganje koje se odnosi na „uspostavljanje i vođenje sledeće generacije” je bilo glavni cilj učesnika u aktivnostima (Erikson, 1963: 267). Razgovor sa mladima pod rizikom, volontiranje u zajednici i obavljanje posla u zatvoru, omogućili su ovim pojedincima razvoj osećaja automnog delovanja i uzajamne podrške, ali i osećenje da se visoko vrednuju od strane drugih, što je učvrstilo njihov novi, reformisani, prosocijalni identitet (Bakan, 1996).

Pregledom literature koja je usmerena na osvetljavanje procesa odustajanja od kriminala, uočavamo da se i danas, relativno malo zna koja je uloga formalnog tretmana u zatvorima na ovaj proces, i zašto se, u krajnjoj liniji, formalni tretman smatra slabim katalizatorom promena u ponašanju. Možda razlog leži u tome što su do pre par decenija istraživači smatrali da se većina procesa odustajanja od kriminala dešava van formalnog sistema krivičnog pravosuđa, a istraživanja su ukazivala na podatak da je svega 13 odsto prestupnica i 27 odsto prestupnika izjavljivalo da su im korektivni tretmani u zatvoru pomogli u napuštanju kriminalnih obrazaca ponašanja (Farrall, 1995; Giordano et al. 2002).

Uopšteno govoreći, prestupnici su oprezni u pogledu formalnih zatvorskih programa iz dva međusobno povezana

razloga. Jedan je u vezi sa tim što oni često osećaju da moraju prinudno da učestvuju u programima, jer su odluke odbora za uslovni otpust zasnovane na proceni uspešnosti završetka programa. S obzirom na osećaj fatalizma koji prevladava u većem delu života prestupnika, nije posebno iznenađujuća činjenica da možda pružaju otpor ka kontrolama koje se postavljaju na njih putem dominantnog formalnog sistema. Drugi razlog je taj što čak i kada su se dobrovoljno prijavljivali da učestvuju, nedostatak učešća od strane drugih zatvorenika (možda i zbog toga što se oseća pritisak ili obaveza za uključivanje) stvara atmosferu suprotnu otvorenosti i pozitivnim ishodima tretmana.

To što korektivni tretmani imaju malu zaslugu u transformaciji ponašanja možda ujedno proističe i iz najveće slabosti modela rehabilitacije jer je njegova tendencija da fokusira smanjenje rizika, pre nego na pozitivan način života; ne posvećuje potrebnu pažnju razvoju identiteta i zadovoljenju ljudskih potreba; i percepcija prestupnika kao skupova faktora rizika, a ne integriranih, složenih bića koja žele dati vrednost i smisao svom životu (McMurrin, Ward, 2004: 298).

Definisanjem „centralnih osam” kriminogenih potreba, na koje je usmeren korektivni tretman, zagovornici modela rizika predstavili su naizgled jednostavan način postupanja koji će da smanji recidivizam. Ipak, najveći problem sa ovim identifikovanim potrebama je taj što su one izvučene iz metaanaliza recidiva, a ne procesa odustajanja (Andrews, Bonta, 2010; Petrich, 2015).

Kao što ističe Porporino, upravo to je problematično. Prestupnici mogu početi kriminalnu karijeru zbog svoje impulsivnosti, neuspeha u sagledavanju posledica svog ponašanja, sklonosti antisocijalnim i prokriminalnim grupama, sklonosti ka nestrukturalnim životnim stilovima, ali to ne znači

da je preokret u ovim anti-socijalnim crtama ličnosti, ponašanju i stavovima—ono što je ključno u iniciranju i održavanju procesa odustajanja od kriminala (Porporino, 2010: 69).

Stoga, fokusiranje na smanjenje faktora rizika kao što su impulzivnost, antisocijalni stavovi i slično, ostavlja po strani istinito razmatranje načina na koji proces promene i odustajanja zaista funkcioniše (McNeill, 2006; Ward, Stewart, 2003b; Ward, Maruna, 2007).

Jedan od načina na koji se može pravazići problem otpora koji postoji kod osuđenika prema učestvovanju u tretmanskim sadržajima u zatvoru jeste razvijanje i primena onih programa koji su visoko reponzivni. Dosadašnjim pristupom prvenstvenog fokusiranja na faktore rizika i kriminogene potrebe, ignoriše se proces promene identiteta, ali rizikuje da se osuđenici u potpunosti otuđe od tretmana, jer se ne bave stvarima koje su im zaista važne (Ward, Maruna, 2007). Iz perspektive modela dobrog života (kada postoji dobra reponzivnost tretmana) znači identifikovanje različitih primarnih dobara (znanje, autonomija, povezanost, duhovnost) koje vrednuje pojedinačni prestupnik, i razvijanje potrebnih kompetencija i eksternih uslova za postizanje navedenih dobara (Laws, Ward, 2011).

Mnogi prestupnici nemaju kompetencije i uslove koji im omogućavaju da obezbede primarna dobra na način koji je usmeren na dobrobit zajednice, saradnju i pomaganje. Učini-lac može tražiti primarno dobro intimnosti angažovanjem u vezi koju „karakteriše nasilje, kontrolisanje ponašanja i emocionalna distanca” (McMurrin, Ward, 2004: 300). Takvom učiniocu, verovatno, nedostaju kognitivne i emocionalne veštine neophodne za dobru komunikaciju sa svojim partnerom. Srodni problemi se javljaju kada se

prestupnici usredsrede isključivo na sticanje jednog primarnog dobra, ili traže sekundarno dobro, samo po sebi. Obe situacije će verovatno rezultirati nekoherentnim identitetom koji je frustrirajući, a ne pokazatelj svrhe i značenja (Ward, Stewart, 2003).

U naracijama prestupnika o njihovom prošlom životu, lako se može uočiti težnja za uskim spektrom primarnih dobara. Mnogi prestupnici su tražili i primarno dobro unutrašnjeg mira, pokušavajući da uguše emocionalni bol, kroz zloupotrebu psihoaktivnih supstanci. Iako su one kratkoročno donosile olakšanje, ipak najveći broj prestupnika priznaje da time nisu postigli svoj istinski mir, već da su samo privremeno „zamaskirali” bol. Međutim, ove vrste hedonističkih užitaka same po sebi, na dugoročnom planu, ne donose psihološko ispunjene bez neke veze sa drugim primarnim dobrima (Ward, 2002). Takođe, priče o kasnijim životima učesnika, koje pokrivaju segmente života otkako su aktivno odlučili da odustanu od kriminala, bile su obogaćene mnogo širim spektrom primarnih dobara koje su tražili i koje se postigli kroz prilagodljiva i lično zadovoljavajuća sekundarna dobra.

U nastojanjima da se pomogne prestupnicima da odustanu od kriminala, postavljen je okvir za razvoj planova tretmana koji su tako dizajnirani da motivišu prestupnike da se promene. Uopšteno posmatrano, ovaj proces uključuje intervjuisanje i preispitivanje istorije slučaja svakog pojedinačnog prestupnika, kako bi se odredilo koja primarna dobra su povezana sa kriminalnim ponašanjem, i identifikovanje kriminogenih potreba (tj. nedostatak unutrašnjih i spoljašnjih uslova) koje su rezultirale njihovom upotrebom neprikladnih sekundarnih dobara.

Fokusiranje na razloge ili ciljeve koji utiču na postupke prestupnika čini njihovo ponašanje razumljivim. Takođe, to

razmatranje može poslužiti kao efikasno sredstvo za motivisanje, prihvatanje i aktivno uključivanje u tretman. Problem se ne nalazi u primarnim ljudskim dobrima koja su u osnovi prestupa, već u načinu na koji pojedinci teže da osiguraju ta primarna dobra (Ward, Stewart, 2003: 358).

Čini se da nosioci tretmana treba da identifikuju snage pojedinca, pozitivna iskustva, ali i socijalni kontekst u koji će se vratiti nakon puštanja na slobodu. Kroz ove korake, formalni sistem i prestupnici mogu zajednički da razviju plan za život odnosno plan „dobrog života”.

Uzimajući u obzir vrstu života koja bi bila ispunjavajuća i smisljena za pojedinca (primarna dobra, sekundarna dobra i njihov odnos prema načinu života i mogućnostima), realizatori tretmana treba da identifikuju sposobnosti ili kompetencije koje je nužno da poseduje prestupnik, kako bi imao razumne šanse da plan sprovede u delo (Ward, Maruna, 2007: 136).

Cilj tretmana je orijentisati prestupnike na vrste primarnih dobara koja mogu dovesti do razvoja osećaja ličnog ispunjenja, ali i usmeriti ka vrstama tretmana koji će ih opremiti veštinama i kompetencijama koji su neophodni za ispunjavanje ovih potreba na prosocijalan način.

Pomaganje prestupnicima da rade na razvoju modela svog dobrog života i adaptivnom identitetu, može im pomoći da prirodno izbegnu kriminogene potrebe koje su ih nekada usmerile ka kriminalu (McMurrin, Ward, 2004).

Jedan od glavnih principa modela dobrog života, u kontekstu procesa odustajanja od kriminala, sugerise neohodnost obezbeđivanja eksternih uslova (tj. obrazovanje, socijalna podrška) koji nužno pružaju osnove/podsticaje za promenu (Giordano et al., 2002).

Formalne institucije ne treba da budu jedini faktor koji prestupnike izlažu ovim neophodnim potporama, jer „problem sa formalnim korektivnim intervencijama je taj što one mogu da utiču na izgradnju ljudskog kapitala, ali one ne mogu da stvore društveni kapital koji se nalazi u odnosima kroz koje ostvarujemo učešće i uključivanje u društvo” (McNeill, 2006: 50).

Imajući u vidu da ovaj teorijski stav, kreira neophodnost sprovođenja neformalnih programa koji zahtevaju dobrovoljno uključivanje osuđenika, kao i svestranije uključivanja socijalne zajednice, kroz različite forme radionica, koji mogu imati terapeutsko delovanje, može se zaključiti da uključivanje u radionice u kojima učestvuju članovi društvene zajednice omogućava zatvorenicima razvoj osećaja da barem neki deo društva brine o njima i da prepoznaje njihove napore usmerene ka transformaciji ponašanja što, s druge strane, jača njihove sposobnosti socijalne integracije i socijalne veštine, i doprinosi razvoju socijalnog kapitala (Maruna, LeBel, 2012).

Rezultati brojnih studija ukazuju da programi koji se realizuju u saradnji sa socijalnom zajednicama koje pružaju podršku, imaju pozitivne efekte na adaptivni narativni identitet, emocionalno blagostanje, recidivizam i opštu društvenu ekologiju zatvora (Fox, 2015; Höing et al., 2013; Petrich, Morrison, 2015; Ronel et al., 2013).

U finalnom zaključivanju možemo da zaključimo da je neophodno više teorijske elaboracije i empiriskih istraživanja o uticaju neformalnih tretmana na transformaciju ponašanja, kao i ukazivanje na smernice koje mogu da povećaju motivaciju osuđenika za uključivanje u programe tretmana, ali povećati motivaciju da učestvuju u drugim vrstama tretmana.

LITERATURA

1. Abeles, M. (2014) *Antopologija globalizacije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
2. Adger, W. N. (2011) Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3): 347–364.
3. Adger, W. N. (2006) Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16(3): 268–281.
4. Alexander, S. (2012) *Resilience through simplification: Revisiting Tainter's theory of collapse*. Simplicity Institute Report 12h.
5. Allen, F. A. (1959) Criminal justice, legal values and the rehabilitative ideal. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 50(3): 226–32.
6. Allison, T. L. (1993) Making offenders more accountable and offering opportunity for change. *Corrections Today*, 55: 92–106.
7. Alloun, E, Alexander, S. (2014) *The Transition movement: questions of diversity, power and affluence*. Simplicity Institute Report 14g.
8. Almedom, A. (2008) Resilience research and policy/practice discourse in health, social, behavioral, and environmental sciences over the last ten years. *African Health Sciences*, 8(1): 5–13.

9. Alt, S. (2013) Beyond Bricks and Mortar: Peace–Building in a Permanent State of Adaptation. In: S. Mezzadra, J. Reid, R. Samaddar (eds) *The Biopolitics of Development: Reading Michel Foucault in the Postcolonial Present*. New Delhi: Springer, 87–105.
10. Amin, A. (2013) Surviving the turbulent future. *Environment and Planning D, Society and space*, 31: 140–156.
11. Anderson, B. (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
12. Andrews, D, Bonta, J, Hoge, R. (1990) Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17(1): 19–52.
13. Andrews, D, Bonta, J. (2010) *The psychology of criminal conduct* (5th Ed.). New Providence, NJ: LexisNexis.
14. Antonovsky, A. (1979) *Health, stress, and coping*. San Francisco: Jossey–Bass.
15. Aranda, K. et al. (2012) The resilient subject: Exploring subjectivity, identity and the body in narratives of resilience. *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine* 16(5): 548–563.
16. Armour, M. P, Umbreit, M.S. (2004) The Paradox of Forgiveness in Restorative Justice. In: J. Worthington Jr. (ed) *Handbook of Forgiveness*. University of Minnesota: Center for Restorative Justice and Peacemaking, 1–14.
17. Ayers, C. D. et al. (1999) Assessing correlates of onset, escalation, de–escalation, and desistance of delinquent behavior. *Journal of Quantitative Criminology*, 15: 277–306.
18. Bakan, D. (1966) *The duality of human existence: Isolation and communion in Western man*. Boston: Beacon Press.

19. Bangura, A. (2005) Post–election conflict resolution in Africa: Lessons from African peace paradigms. In: A. Adebayo (ed.) *Managing Conflicts in Africa's Democratic Transitions*. Maryland: Lexington Books.
20. Barabasi, J. A, Albert, R. (1999) Emergence of scaling in random networks. *Science*, 286: 502–512.
21. Barry, M. (2006) *Youth Offending in Transition: The Search for Social Recognition*, Abingdon: Routledge.
22. Baskin, D. R, Sommers, B. I. (1998) *Casualties of Community Disorder: Women's Careers in Violent Crime*. Boulder, Colorado: Westview Press.
23. Baumeister, R. F, Exline, J. J, Sommer, K. L. (1998) The victim role, grudge theory, and two dimensions of forgiveness. In: J. Worthington Jr. (ed) *Dimensions of Forgiveness: Psychological Research and Theological Perspectives*, Templeton Foundation Press: Philadelphia, 79–104.
24. Baumeister, R. F, Leary, M. R. (1995) The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117: 497–529.
25. Bazemore, G. (1996) Three paradigms for juvenile justice. In: J. Hudson, B. Galaway (eds) *Restorative Justice: International Perspectives*. Monsey, NY: Criminal Justice Press.
26. Benard, B. (1991) *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School, and Community*. San Francisco: Far West Laboratory for Educational Research and Development.
27. Bender, H. A. et al. (2007) Use of harsh physical discipline and developmental outcomes in adolescence. *Development and Psychopathology*, (19): 227–42.
28. Berg, M. T, Huebner, B. M. (2011) Reentry and the ties that bind: An examination of social ties, employment and recidivism. *Justice Quarterly*, 28(2): 382–410.

29. Berkes, F, Ross, H. (2013) Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, 26(1):5–20.
30. Berkes, F. (2007) Understanding uncertainty and reducing vulnerability: lessons from resilience thinking. *Natural Hazards*, 41(2): 283–295.
31. Blumstein, A. et al. (1986) *Criminal careers and career criminals*. Washington, D.C.: National Academy Press.
32. Bonanno, G. A., Papa, A., O’Neill, K. (2001). Loss and human resilience. *Applied and Preventive Psychology*, (10): 193–206.
33. Bonnano, G. A, Wortman, C. B, Nesse, R. M. (2004) Prospective Patterns of Resilience and Maladjustment During Widowhood, *Psychology and Aging*, 19(2): 260–271.
34. Braithwaite, J. (2002) Setting standards for Restorative Justice. *British Journal of Criminology*, 42(3): 563–577.
35. Braithwaite, J. (2003) Restorative Justice and a Better Future, In: G. Johnstone (ed) *A Restorative Justice Reader — texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher, 83–97.
36. Braman, D. (2004) *Doing Time on the Outside: Incarceration and Family Life in Urban America*. Ann Arbor. MI: University of Michigan Press.
37. Brand, F. S, Jax, K. (2007) Focusing the Meaning(s) of Resilience: Resilience as a Descriptive Concept and a Boundary Object. *Ecology and Society*, 12(1): 23.
38. Brewster, D. R, Sharp, S. (2002) Educational Programs and Recidivism in Oklahoma: Another Look. *The Prison Journal*, 82(3): 314–334.
39. Brown, K. (2014) Global environmental change I: A social turn for resilience? *Progress in Human Geography*, 38: 107–117.
40. Brown, K. (2016) *Resilience, Development and Global Change*. Abingdon and New York: Routledge.

41. Bulatović, A. (2015) Restorativna pravda i odnos učinioca i žrtve krivičnog dela. *Temida*, 18(3–4): 131–143.
42. Burchell, G. (1996) *Liberal government and techniques of the self, in Foucault and political reason: liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*. In: A. Barry, T. Osborne, N. Rose (eds). Chicago: University of Chicago Press, 19–36.
43. Burr, V. (2003) *Social constructionism*. New York: Routledge.
44. Butelliere, H. (2003) Victimization and Restorative Justice: moral background and Political Consequences. In: L. Walgrave (ed) *Restorative Justice and the Law*, Devon: Willan Publishing, 19–30.
45. Capaldi, D. M, Kerr, D. C, Eddy, M, Tiberio, S. (2016) Understanding Persistence and Desistance in Crime and Risk Behaviors in Adulthood: Implications for Theory and Prevention. *Prevention Science*, 17(7): 785–793.
46. Chandler, D. (2012) Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*, 43(3): 213–229.
47. Chandler, D. (2014) Beyond neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity. *Resilience*, 2 (1): 47–63.
48. Chapple, Simon (ed) (2010) *Subjective Well-Being and Social Policy*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Brussels: European Commission.
49. Cicchetti, D. (2010) Resilience under conditions of extreme stress: A multi-level perspective. *World Psychiatry*, 9(3): 145–154.
50. Cline, H. F. (1980) Criminal Behavior over the Life Span. In: O. G. Brim Jr., J. Kagan (eds) *Constancy and Change in Human Development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
51. Cohen, A. K. (1955) *Delinquent boys: The culture of the gang*. New York: Free Press.

52. Cohen, D. K. M. (2010) *Reaching out for resilience: Exploring approaches to inclusion and diversity in the Transition movement*. Unpublished Thesis, Master of Science in Human Ecology, Glasgow: University of Strathclyde.
53. Čopić, S. (2015) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem teorija, zakonodavstvo i praksa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
54. Corry, O. (2014) From Defense to Resilience: Environmental Security beyond Neo-liberalism. *International Political Sociology*, 8(3): 256–274.
55. Cote, M, Nightingdale, A. J. (2012) Resilience thinking meets social theory: Situating social change in socio-ecological systems (SES)research. *Progress in Human Geography*, 36(4): 475–489.
56. Coyle, C. T, Enright, R. D. (1997) Forgiveness intervention with post abortion men. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65(6): 1042–1046.
57. Crag, W. (1992) *The practice of punishment*. London: Rutledge.
58. Crank, B. (2014) *The Role of Subjective and Social Factors in the Desistance Process: A Within-Individual Examination* (Unpublished PhD Dissertation). Atlanta: Georgia State University.
59. Cretney, R, Bond, S. (2014) Bouncing back' to capitalism? Grass-roots autonomous activism in shaping discourses of resilience and transformation following disaster. *Resilience*, 2(1): 18–31.
60. Cromwell, P. F, Olson, J. N, Avary, D. W. (1991) *Breaking and Entering*. London: Sage.
61. Cusson, M, Pinsonneault, P. (1986) The decision to give up crime. In: D. Cornish, R. Clarke (eds.), *The reasoning criminal: Rational choice perspectives in offending*. New York: Springer-Verlag, 72–82.
62. Davis, C, Bahr, S. J, Ward, C. (2012) The process of offender reintegration: Perceptions of what helps

- prisoners reenter society. *Criminology and Criminal Justice*, 13(4): 446–469.
63. Davoudi, S. (2012) Resilience: A Bridging Concept or a Dead End? *Planning Theory and Practice*, 13(2): 299–233.
 64. Dawe, S. (2007) *Vocational education and training for adult prisoners and offenders in Australia: Research readings*. Adelaide: National Center for Vocational Education Research (NCVER), Australian Government.
 65. Dickey, W. J. (1998) Forgiveness and crime: The possibilities of restorative justice. In: R. D. Enright, J. North (eds) *Exploring forgiveness*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 106–120.
 66. Dillon, M, Reid, J. (2001) Global liberal governance: Biopolitics, Security and War, *Millennium – Journal of International Studies*, 30(1): 41–66.
 67. Dillon, M, Reid, J. (2009) *The Liberal Way of War: Killing to Make Life Live*. London: Routledge.
 68. Dombrowsky, W. R. (2010) *Resilience from a sociological viewpoint*. Paper presented at the International Workshop Resilience – A new Paradigm for Civil Security in Open Societies, Freiburg, July 8, 2010.
 69. Elliott, D. S, Huizinga, D, Menard, S. (1989) *Multiple Problem Youth: Delinquency, Substance Use, and Mental Health Problems*. New York: Springer.
 70. Emirbayer, M, Mische, A. (1998) What is agency? *American Journal of Sociology*, 103(4): 962–1023.
 71. Endress, M. (2015) The Social Constructedness of Resilience. *Social Sciences*. 4 (3): 533–545.
 72. Erikson, E. (1963) *Childhood and society*. New York: Norton.
 73. Evans, B, Reid, J. (2013) Dangerously Exposed: The Life and Death of the Resilient Subject. *Resilience. International Policies, Practices and Discourses*, 1(2): 83–98.

74. Evans, B, Reid, J. (2014) *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*. New York: Polity.
75. Evans, B. (2013) *Liberal Terror*. Cambridge: Polity.
76. Fabinyi, M, Evans, L, Foale, S. J. (2014) Social–ecological systems, social diversity, and power: Insights from anthropology and political ecology. *Ecology and Society*, 19(4): 28.
77. Fainstein, S. (2013) *Resilience and Justice*. Research Paper No. 2, Melbourne: Melbourne Sustainable Society Institute.
78. Farmer, M, Beech, A. R, Ward, T. (2011) Assessing Desistance in Child molesters: A Qualitative Analysis. *Journal of Interpersonal Violence*, 24: 307–325.
79. Farrall, S, Calverley, A. (2006) *Understanding desistance from crime: Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*. New York: McGraw–Hill.
80. Farrall, S. (2004) Social capital and offender reintegration: Making probation desistance focused. In: Maruna, S, Immarigeon, R. (eds) *After Crime and Punishment*. Cullompton. Devon: Willan, 57–82.
81. Farrington, D. (2007) Advancing knowledge about Desistance. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23: 125–134.
82. Farrington, D. P, West, D. J. (1995) Effects of marriage, separation, and children on offending by adult males. In: Z. Vlau, J. Hagan (eds) *Current perspectives on aging and the life cycle*. Greenwich. CT: JAI Press. 4: 249–281.
83. Farrington, D. P. (1992) Explaining the beginning, progress, and ending of antisocial behavior from birth to adulthood. In: J. McCord (ed) *Advances in Criminological Theory: Facts, Frameworks, and Forecasts*. New Brunswick, NJ: Transaction, 3: 253–286.
84. Featherstone, D. et al. (2012) Progressive localism and the construction of political alternatives, *Transactions*

- of the Institute of British Geographers New Series, 37(2):177–182.
85. Field, C, Zander, J, Hall, G. (2013) Forgiveness is a Present to Yourself as Well: An Interpersonal Model of Forgiveness in Victims of Violent Crime. *International Review of Victimology*, 19(3): 235–247.
 86. Fitzpatrick, C. (2011) What is the difference between ‘desistance’ and ‘resilience’? Exploring the relationship between two key concepts. *Youth Justice*, 11(3): 221–234.
 87. Flanagan, T. J. (1994) *Prison education research project final report*. Huntsville: Sam Houston State University Criminal Justice Center.
 88. Folke, C. A. et al. (2005) Adaptive Governance of Social–ecological Systems, *Annual Review of Environment and Recourse*, 30: 441–73.
 89. Folke, C. A. et al. (2010) Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15(4): 20.
 90. Folke, C. A. et al. (2011) Reconnecting to the biosphere. *AMBIO*, 40: 719–738.
 91. Folke, C.A. (2006) Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16: 253–267.
 92. Foucault, M. (1988) Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault – October 25th, 1982. In: L. H. Martin, H. Gutman, P. Hutton (eds), *Technologies of the self: A Seminar with Michel Foucault*. London: Tavistock Publications, 9–15.
 93. Fow, N. R. (1996) The phenomenology of forgiveness and reconciliation. *Journal of Phenomenological Psychology*, 27(2): 219–233.
 94. Fox, K. (2015) Theorizing community integration as desistance–promotion. *Criminal Justice and Behavior*, 42(1): 82–94.

95. Frankl, V. (1984) *Man's search for meaning: An introduction to Logotherapy*. New York, NY: Simon and Schuster.
96. Frankl, V. (1992) *Man's Search for Meaning*. (4th ed.). Boston, MA: Beacon Press.
97. Fredrickson, B. (2003) What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84 (2): 365–376.
98. Fuko, M. (1982) *Istorija seksualnosti: volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
99. Fuko, M. (a) (2005) *Rađanje biopolitike*. Svetovi, Novi Sad.
100. Fuko, M. (b) (2005) *Hrestomatija 1926–1984–2004*. Priredili: P. Milenković, D. Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.
101. Garmezy, N. (1971) Vulnerability research and the issue of primary prevention. *American Journal of Orthopsychiatry*, 41(1): 101–116.
102. Gehm, J. B. (2003) The Function of Apology in the Criminal Justice System. A Restorative Justice Reader. In: G. Johnstone, D. W. Van Ness (eds) *Handbook of Restorative Justice: Restoring justice: An introduction to restorative justice*. Cullompton, Willan Publishing, 280–285.
103. Gendreau, P, Ross, R. (1979) Effective Correctional Treatment: Bibliography for Cynics. *Criminal Justice and Delinquency*, 25: 463–489.
104. Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
105. Giordano, P, Cernkovich, S, Rudolph, J. (2002) Gender, crime, and desistance: Toward a theory of cognitive transformation. *American Journal of Sociology*, 107(4): 990–1064.
106. Giordano, P, Schroeder, R, Cernkovich, A. (2007) Emotions and crime over the life Course: A neo-

- Median perspective on criminal continuity and change. *American Journal of Sociology*, 112(6): 1603–1661.
107. Glaser, M, Glaeser, B. (2011) The social dimension of social–ecological management, in *Treatise on Estuarine and Coastal Science*. In: E. Wolanski, D. McLusky (eds) Waltham, MA: Academic Press, 5–30.
 108. Graham, J, Bowling, B. (1995) *Young People and Crime*. London: HMSO.
 109. Gunnison, E. (2014) Desistance from Criminal Offending: Exploring Gender Similarities and Differences. *Criminology, Criminal Justice, Law and Society*, 15(3): 75–95.
 110. Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action* (Thomas McCarthy trans, 1987, original German ed 1981), Vol. 2, Polity Press.
 111. Hagan, J, McCarthy, B. (1997) *Mean Streets*. Cambridge: Cambridge University Press.
 112. Hall, P, Lamont, M. (2013) *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
 113. Halsey, M, Armstrong, R, Wright, S. (2016) ‘F*ck it!’: Matza and the mood of fatalism in the desistance process. *British Journal of Criminology*, 57(5): 1041–1060.
 114. Hannah–Moffat, K. (2005) Criminogenic Need and the Transformative Risk Subject: Hybridizations of Risk/Need in Penalty. *Punishment and Society*, 7(1): 29–51.
 115. Harris, N, Walgrave, L, Braithwaite, J. (2004) Emotional Dynamics in Restorative Confernces. *Theoretical Criminology*, 8(2): 191–210.
 116. Harris, N, Walgrave, L, Braithwaite, J. (2004) Emotional dynamics in restorative. *Theoretical Criminology*, 8(2): 191–210
 117. Hartig, T. (2004) Restorative environments. In: C. Spielberger (ed) *Encyclopedia of applied psychology*. San Diego: Academic, 273–279.

118. Harvey, D. (2007) Neoliberalism as Creative Destruction. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 610, NAFTA and Beyond: Alternative Perspectives in the Study of Global Trade and Development, 22–44.
119. Hawkins, J. D. et al. (1992) The Seattle Social Development Project: Effects of the first four years on protective factors and problem behaviors. In: J. McCord, R. E. Tremblay (eds) *Preventing Antisocial Behaviour: Interventions from Birth to Adolescence*. New York: The Guildford Press, 139–161.
120. Hayek, F.A. (1960) *The Constitution of Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
121. Hayward, K. J. (2002) The vilification and pleasures of youthful transgression. In: J. Muncie, G. Hughes, E. McLaughlin (eds) *Youth Justice: Critical Readings*, London: Open University Press.
122. Healy, D. (2016) ‘I’ve always tried but I hadn’t got the willpower’: Understanding pathways to desistance in the Republic of Ireland. In: J. Shapland, S. Farrall, A. Bottoms (eds) *Global perspectives on desistance*. New York: Routledge, 50–65.
123. Helmick, G. R, Petersen, R. (2001) *Forgiveness and Reconciliation: Public Policy and Conflict Transformation*. Boston: Templeton Foundation Press.
124. Higgins, V, Larner, W. (eds) (2017) *Assembling Neoliberalism: expertise, practices and subjects*. New York: Palgrave Macmillan.
125. Hill, L, Larner, W. (2017) The Resilient Subject. In: V. Higgins, W. Larner (eds) *Assembling Neoliberalism: expertise, practices and subjects*. New York: Palgrave Macmillan, 263–283.
126. Hirschi, T. (2002) *Causes of Delinquency*. New Jersey: Transaction.
127. Höing, M, Bogaerts, S, Vogelvang, B. (2013) Circles of support and accountability: How and why they work

- for sex offenders. *Journal of Forensic Psychology Practice*, 13(4): 267–295.
128. Holling, C. S. (1973) Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematic*, 4: 1–23.
129. Holling, C. S. (1996) Engineering resilience versus ecological resilience. In: P. Schulze, (ed) *Engineering within ecological constraints*. Washington, D.C.: National Academy Press, 31–44.
130. Hopkins, R. (2011) *The transition companion: Making your community more resilient in uncertain time*. White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing.
131. Hornborg, A. (2009) Zero–sum world: Challenges in conceptualising environmental load displacement and ecologically unequal exchange in the world system. *International Journal of Comparative Sociology*, 50: 237–263.
132. Howard, P. (2006) *The offender assessment system: An Evaluation of the Second pilot*, Home Office Research Findings No. 278. London: Home Office.
133. Hundleby, J. Gfellner, B, Racine, D. (2007) Desistance and identity change among Aboriginal females. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 7(3): 225–253.
134. Ilijić, Lj. (2013) Savremene penološke tendencije–o konceptu procene rizika i potreba. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 32(1): 167–176.
135. Ilijić, Lj. (2015) Zatvorska kazna i resocijalizacija faktori ne/uspješnosti. U: M. Hughson, Z. Stevanović (urs) *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja društvene sredine*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 303–316.
136. Ilijić, Lj. (2016) *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidivizma kod osuđenih lica*. Doktorska disertacija odbranjena na

- Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
137. Ilijić, Lj. (2019) Odustajanje od kriminala: pojam, faktori i teorijske osnove. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(1): 65–81.
 138. Jackson, J. et al. (2013) Compliance with the law and policing by consent: Notes on police and legal legitimacy. In: A. Crawford, Hucklesby, A. (Eds.) *Legitimacy and Compliance in Criminal Justice*. London: Routledge, 29–49.
 139. Jakola, I. (2015) *Resilience: an all-encompassing solution to global problems? A biopolitical analysis of resilience in the policies of EC, FEMA, UNDP, USAID, WB, and WEF*. Master's Thesis International Relations Master's Degree Programme in Global Biopolitics.
 140. James, R. (2013) *Look, I Overcame!: Feminine Subjectivity Resilience & Multi-Racial White Supremacist Patriarchy. Its Her Factory*. www.its.herfactory.com/2013/03/look-i-overcame-feminine-subjektivty-resilience-multi-racial-white-supremacist-patriarchy/. (pristupljeno: 2.8.2017.)
 141. Jamieson, R, Grounds, A. (2005) Release and adjustment: Perspectives from studies of wrongly convicted and politically motivated prisoners. In: A. Liebling, S. Maruna (eds) *The Effects of Imprisonment*. Cullompton: Willan, 33–65.
 142. Jasanoff, S. (2011) A New Climate for Society. *Theory, Culture and Society*, 27 (2–3): 233–253.
 143. Joseph, J. (2016) Governing Through Failure and Denial. The New Resilience Agenda. *Millennium*, 44 (3): 370–390.
 144. Joseph, J. (2013) Resilience as embedded neoliberalism: a governmentality approach. *Resilience*, 1(1): 38–52.
 145. Jovanić, G. (2010) Potrebe za tretmanom i njegova realizacija u penitensijarnim uslovima, U: Žunić–Pavlović, V. i Kovačević–Lepojević, M. (Ur.)

- Prevenција i tretman poremećaja ponašanja* (257–276). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
146. Kaplan, H. (2005) Understanding the Concept of Resilience. In: S. Goldstein, R. Brooks (eds), *Handbook of Resilience in Children*, New York: Springer, 39–47.
 147. Kaufmann, M. (2013) Emergent self–organisation in emergencies: Resilience rationales in interconnected societies. *Resilience*, 1(1): 53–68.
 148. Kazemian, L, Maruna, S. (2009) Desistance from crime. In: M. D. Krohn, A. J. Lizotte, G. Penly Hall (eds) *Handbook on Crime and Deviance*. Springer, 277–295.
 149. Kazemian, L. (2007) Desistance from crime: Theoretical, empirical, methodological, and policy considerations. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23: 5–27.
 150. Keck, M., Sakdapolrak, P. (2013) What is social resilience? Lessons Learned and Wayes forward. *Erdkunde*, 67(1): 5–19.
 151. Kellert, S. (2005) *Building for Life: Designing and Understanding the Human–Nature Connection*. Washington, D. C.: Island Press.
 152. Kelly, U, Kelly, R. (2017) Resilience, solidarity, agency – grounded reflections on challenges and synergies. Resilience. *International Policies, Practices and Discourses*, 5(1):10–28.
 153. King, S. (2013) Transformative agency and desistance from crime. *Criminology & Criminal Justice*, 13(3): 317–335.
 154. Kirmayer, J. L. et al. (2011) Rethinking Resilience from Indigenous Perspectives. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56(2): 84–91.
 155. Knežić, B, Ilijić, Lj. (2016) Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenja nade. *Obrazovanje odraslih*, 16(2): 51–72.
 156. Kruttschnitt, C, Uggen, C, Shelton, K. (2000) Predictors of desistance among sex offenders: the

- interaction of formal and informal social controls. *Justice Quarterly*, 17(1): 61–87
157. LaCapra, D. (2001) *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
 158. Lattimore, P. K, Linster, R. L, MacDonald, M, J. (1997) Risk of Death among Serious Young Offenders. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 34: 187–209.
 159. Laub, J, Nagin, D, Sampson, R. (1998) Trajectories of change in criminal offending: Good marriages and the desistance process. *American Sociological Review*, 63(2): 225–238.
 160. Laub, J, Sampson, R. J. (2001) Understanding desistance from crime. *Crime and Justice: A Review of Research*, 28: 1–70.
 161. Laub, J. H, Sampson, R. J. (1993) Turning Points in the Life Course: Why Change Matters to the Study of Crime. *Criminology*, 31: 301–25.
 162. Laws, D, Ward, T. (2011) *Desistance from sex offending: Alternatives to throwing away the keys*. New York, NY: The Guildford Press.
 163. LeBel, T. P, Burnett, R, Maruna, S, Bushway, S. (2008) The ‘Chicken and Egg’ of Social Factors in Desistance from Crime. *European Journal of Criminology*, 5(2): 131–159
 164. Lemke, T. (2011) *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York: New York University Press.
 165. Lendvay, M. (2016) Resilience in post–socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(3): 255–269.
 166. Levenson, J. S, Cotter, L. P, (2005) The effect of Megan’s Law on sex offender registration. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21(1): 49–6-
 167. Levine, S. (2003) Psychological and social aspects of resilience: a shyntesis of risks and resuorces. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 5(3): 273–280.

168. Liddle, M. (2001) Community penalties in the context of contemporary social change. In: A. Bottoms, L. Gelsthorpe, S. Rex (eds.) *Community penalties: Change and challenges*. Cullompton: Willan.
169. Lloyd, C. D, Serin, R. C. (2012) Agency and outcome expectancies for crime desistance: measuring offenders' personal beliefs about change. *Psychology, Crime and Law*, 18(6): 543-565.
170. Loeber, R, Le Blanc, M. (1990) Toward a developmental criminology. In: M. Tonry, N. Morris (eds), *Crime and justice*. Chicago: University of Chicago Press, 12: 375–437.
171. Loeber, R, Stouthamer–Loeber, M, Van Kammen, W, Farrington, D. P. (1991) Initiation, escalation, and desistance in juvenile offending and their correlates. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82(1): 36–82.
172. Losel, F, Farrington, D. P. (2012) Direct protective and buffering protective factors in the development of youth violence. *American Journal of Preventive Medicine*, 43(2S1): 8–23.
173. Losel, F. (2012) Towards a third phase of ‘what works’ in offender rehabilitation. In: Loeber, R., Welsh, B. C. (eds) *The Future of Criminology*. New York: Oxford University Press, 196–203.
174. Losel, F., Bender, D. (2003) Protective factors and resilience. In: D. P. Farrington, J. W. Coid, (eds) *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 130–204.
175. Lošonc, A. (2008) Biopolitika i/ili biomoć. *Filozofija i društvo*, 19(1): 153–189.
176. Luhmann, N. (1990) *World Society as a Social System in Essays on Self–Reference*. New York: Columbia University Press.
177. Luthar, S. S. (1991) Vulnerability and resilience: A study of high– risk adolescents. *Child Development*, 62 (3): 600–616.

178. Luthar, S. S. (2006) Resilience in development: A synthesis of research across five decades. In: D. Cicchetti, D. J. Cohen (eds) *Developmental psychopathology*, Volume three: Risk, disorder and adaptation (2nd Ed), New York: Wiley, 739–795.
179. MacCormick, N. (1978) *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford: Clarendon Press.
180. MacKinnon, D, Derickson, K. D. (2012) From Resilience to Resourcefulness: A Critique of Resilience Policy and Activism. *Progress in Human Geography*, 37 (2): 253–70.
181. Maguire, B, Hagan P. (2007) Disasters and communities: understanding social resilience. *The Australian Journal of Emergency Management*, 22(2): 16–20.
182. Maguire, M, Raynor, P. (2006) How the resettlement of prisoners promotes desistance from crime: Or does it?. *Criminology and Criminal Justice*, 6(1): 19–38.
183. Markson, L. et al. (2015) Male prisoners family relationship and resilience in resettlement. *Criminology and Criminal Justice*, 15(4): 423–441.
184. Martinson, R. (1974) What works? Questions and answers about prison reform. *Public Interest*, 35: 22–54.
185. Maruna, S, Farrall, S. (2003) Desistance From Crime: A Theoretical Reformulation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43: 171–194.
186. Maruna, S, LeBel, T, Naples, M, Mitchell, N. (2009) Looking-glass identity transformation: Pygmalion and Golem in the rehabilitation process: In: B. Veysey, J. Christian, D. J. Martinez (eds) *How Offenders Transform Their Lives*. Cullompton: Willan Publishing.
187. Maruna, S, LeBel, T. (2010) The Desistance Paradigm in Correctional Practice: From Programs to Lives. In: F. McNeill, P. Raynor, C. Trotter (eds.) *Offender Supervision: New Directions in Theory, Research and Practice*. Cullompton, UK: Willan.

188. Maruna, S. (2001) *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington, DC: American Psychological Association.
189. Maruna, S. (2006) Who owns resettlement? towards restorative re-integration. *British Journal of Community Justice*, 4(2): 23–33.
190. Mason, K, Whitehead, M. (2012) Transition urbanism and the contested politics of ethical place making. *Antipode*, 44(2): 493–516.
191. Massumi, B. (2009) National Enterprise Emergency: Steps Toward an Ecology of Powers. *Theory, Culture and Society*, 26(6): 153–185.
192. Masten, A. (2001) Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3): 227–238.
193. Masten, A. S, Obradovic J. (2008) Disaster preparation and recovery: lessons from research on resilience in human development. *Ecology and Society*, 13(1):9–24.
194. Masten, A. S. (2007) Resilience in developing systems: Progress and promise as the fourth wave rises. *Development and Psychopathology*, 19(3): 921–930.
195. Masten, A. S., Reed, M. G. (2002). Resilience in development. In: C. R. Snyder, S. J. Lopez (eds) *The Handbook of Positive Psychology*. New York: Oxford University Press, 74–88.
196. McAdams, D, McLean, K. (2013) Narrative identity. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3): 233–238.
197. McCarthy, J, Prudham, S. (2004) Neoliberal Nature and the Nature of Neoliberalism. *Geoforum*, 35(3): 275–283.
198. McGuire, J. (1995) *What Works: Reducing Reoffending*. Guidelines from Research and Practice. Chichester: Wiley.

199. McMurrin, M, Ward, T. (2004) Motivating offenders to change in therapy: An organizing framework. *Legal and Criminological Psychology*, 9: 295–311.
200. McNeill, F. (2006) A desistance paradigm for offender management. *Criminology and Criminal Justice*, 6(1): 39–62.
201. Melucci, A. (1994) A strange kind of newness: What's 'new' in new social movements. In: E. Larana, H. Johnston, J. Gusfield (eds) *New social movements: From ideology to identity*. Philadelphia: Temple University, 101–130.
202. Michelsen, N., Vrsti, W. (2017) Introduction: On resilience and solidarity, Political action, resilience and solidarity, Resilience *International Policies, Practices and Discourses*, 5(1): 1–9.
203. Mildon, D. (1992) *Narrative inquiry in education in the light of contemporary Canadian fiction*. (PhD Dissertation). University of Toronto.
204. Miller, F. (2010) Resilience and vulnerability: complementary or conflicting concepts? *Ecology and Society*, 15(3).
205. Mills, A. L, Codd, H. (2008) Prisoners' families and offender management: Mobilizing social capital. *Probation Journal: The Journal of Community and Criminal Justice*, 55(1): 9–24.
206. Ministry of Justice (2012) Prisoners' Childhood and Family Backgrounds: Results from the Surveying Prisoner Crime Reduction (SPCR) Longitudinal Cohort Study of Prisoners.
207. Modell, J. (1994) Book review of 'Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life' by Robert J. Sampson & John H. Laub. *American Journal of Sociology*, 99(5): 1389–1391.
208. Moffitt, T. (1993) 'Life–Course Persistent' and 'Adolescent–Limited' Antisocial Behaviour: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100: 674–701.

209. Naser, R. L, Visher, C. A. (2006) Family members' experiences with incarceration and re-entry. *Western Criminology Review*, 7(2): 20–31.
210. Nelson, S. H. (2014) Resilience and the neoliberal counter-revolution: from ecologies of control to production of the common. *Resilience*, 2(1): 1–17.
211. Neocleous, M. (2012) Don't Be Scared, Be Prepare: Trauma–Anxiety–Resilience. *Alternatives: Global, Local, Political*, 37(3): 188–198.
212. Neocleous, M. (2013) The resisting Resilience. *Radical Philosophy*, 178(6): 2–7.
213. North, P. (2010) Eco-localisation as a progressive response to peak oil and climate change–A sympathetic critique. *Geoforum*, 41(4): 585–594.
214. O'Malley, P. (2010) Resilient subjects. Uncertainty, warfare and resilience. *Economy and Society*, 39(4): 488–509.
215. Olcik, J. (2016) The poverty of resilience: On memory, meaning, and well-being. *Memory Studies*, 9(3): 315–324.
216. Olsson, L. et al. (2015) Why resilience is unappealing to social science: theoretical and empirical investigations of the scientific use of resilience. *Advances Science Magazine*, 1(4).
217. Owens, B. (2009) Training and Employment in an Economic Downturn: Lessons for Desistance Studies. *Irish Probation Journal*, 6: 49–65.
218. Palmer, T. (1975) Martinson revisited. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 12: 1–23.
219. Paternoster, R, Bushway, S. (2009) Desistance and the 'feared self': Toward an identity theory of criminal desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 99(4): 1103–1156.
220. Patterson, G. R, Yoerger, K. (1993) Developmental models for delinquent behavior. In: S. Hodgins (ed), *Mental disorder and crime*. Newbury Park, CA: Sage, 140–172

221. Pavićević, O, Bulatović, A. (2018) Feministička kritika koncepta otpornosti: transformacija subjektivnog u normativno. *Sociologija*, 60(1): 127–141.
222. Pavićević, O, Ilijić, Lj, Bulatović, A. (2017) Izvinjenje i praštanje kao mehanizmi otpornosti i kao faktor u restorativnom procesu. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(2): 91–111.
223. Pavićević, O, Ilijić, Lj. (2016) Individualna autonomija kao faktor otpornosti mladih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 35(1): 65–78.
224. Pavićević, O, Kron, L, Simeunović–Patić, B. (2013) *Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
225. Pavićević, O. (2016) Koncept otpornosti u sociologiji. *Sociologija*, 58(3): 432–449.
226. Pavićević, O. (2016) *Otpornost i moralno delanje*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
227. Pavlović, V. (2006) Burdijeov koncept političke moći i političkog kapitala. U: M. Nemanjić, I. Spasić (eds) *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 93–107.
228. Pelling, M, Dill, K. (2010) Disaster politics: tipping points for change in the adaptation of sociopolitical regimes. *Progress in Human Geography*, 34(1): 21–37.
229. Peterson, G. (2000) Political ecology and ecological resilience: an integration of human and ecological dynamics. *Ecological Economics*, 35 (special issue):323–336.
230. Petrich, D, Morrison, B. (2015) The Alternatives to Violence Project: Using positive criminology as a framework for understanding rehabilitation and reintegration. In: T. Gavrielides (ed) *Offenders no more: An interdisciplinary restorative justice dialogue*. Hauppauge, NY: NOVA Science Publishers, 247–266

231. Petrich, D. M. (2015) *Narrating Stories of Desistance: Pathways to and from Criminality in the Lives of Prolific Male Offenders*. Vancouver: Simon Fraser University.
232. Porporino, F. (2010) Bringing sense and sensitivity to corrections: From programmes to fix offenders to services support desistance. In: J. Brayford, F. Cowe, J. Deering (eds) *What else works? Creative work with offenders Uffculme*. Devon, UK: Willan, 61–85.
233. Powell, N. et al. (2014) Meeting the Anthropocene in the context of intractability and complexity: infusing resilience narratives with intersubjectivity. *Resilience*, 2(3): 135–150.
234. Prison Reform Trust (2010) *Bromley Briefings: Prison Fact File*. London: Prison Reform Trust.
235. Raynor, P, Robinson, G. (2005) *Rehabilitation, Crime and Justice*. Basingstoke: Palgrave.
236. Reid, J. (2012) The Neoliberal Subject: Resilience and the Art of Living Dangerously. *Révista Pleyade* , 10: 143–165.
237. Reiss, A. J. J. (1989) *Ending Criminal Careers. Final Report prepared for the Desistance/Persistence Working Group of the Program on Human Development and Criminal Behavior*. Washington, D.C.: MacArthur Foundation and National Institute of Justice.
238. Robbers, M. L. P. (2008) Lifers on the Outside: Sex offenders and Disintegrative Shaming. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 53(1): 5–28.
239. Robertson L, Campbell, A–M, Hill, M, McNeill, F. (2006) Promoting Desistance and Resilience in Young People who Offend. *The Scottish Journal of Criminal Justice Studies*, 12: 56–73.
240. Robinson, G. (2008) Late–modern Rehabilitation–The Evolution of a Penal Strategy. *Punishment Society*, 10(4): 429–445.

241. Ronel, N, Frid, N, Timor, U. (2013) The practice of positive criminology: A Vipassana course in prison. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57(2): 133–153.
242. Rosenfeld, R, Messner, S. F, Baumer, E. P. (2001) Social capital and homicide. *Social Forces*, 80(1): 283–309.
243. Rossdale, C. 2015. Between innocence and deconstruction: Rethinking political solidarity. <http://thedisorderofthings.com/2015/01/11/betweeninnocence-and-deconstructionrethinking-political-solidarity>. (pristupljeno: 2.8.2018).
244. Rubin, H, Rubin, I. (2005) *Qualitative interviewing: The art of hearing data* (2nd Ed). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
245. Rumgay, J. (2004) Scripts for safer survival: Pathways out of female crime. *The Howard Journal*, 43(4): 405–419.
246. Rutter, M. (1988) Longitudinal Data in the Study of Causal Processes: Some Uses and Some Pitfalls. In: M. Rutter (ed) *Studies of Psychosocial Risk: The Power of Longitudinal Data*,. Cambridge: Cambridge University Press, 1–28.
247. Rutter, M. (1994) Psychosocial Adversity: Risk, Resilience and Recovery. In: J. Richman, M. Fraser (eds) *The Context of Youth Violence: Resilience, Risk, and Protection*. Westport: Praeger Publisher.
248. Rutter, M. (2012) Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology*, 24(2): 335–344.
249. Rutter, M. (2012) Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopatology*, 24(2): 335–44.
250. Ryan, R. M, Deci, E. L. (2000) Self–determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well–being. *American Psychologist*, 55 (1): 68–78.
251. Sampson, R. J, Laub, J. H. (1993) *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

252. Sarre, R. (2001) Beyond 'What Works?' A 25-year Jubilee Retrospective of Robert Martinsons Famous Article. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 34(1): 38–46.
253. Schmid, D. J. (2003) Restorative Justice: A New Paradigm for Criminal Policy. *Victoria University of Wellington Law Review*, 34(1): 91–133.
254. Shapland, J, Bottoms, A, Muir, G. (2012) Perceptions of the criminal justice system among young adult would-be desisters. In: F. Losel, A. E. Bottoms, D. P. Farrington (eds) *Young Adult Offenders: Lost in Transition?*, Milton Park: Routledge, 128–145.
255. Shapland, J. M. (2016) Forgiveness and restorative justice: is it necessary? Is it helpful?. *Oxford Journal of Law and Religion*, 5(1): 94–112.
256. Sherman, W. L, Strang, H. (2003) Repairing the Harm: Victims and Restorative Justice. *Utah Law Review*, 2003(1): 15–42.
257. Shover, N, Thompson, C. (1992) Age, Differential Expectations And Crime Desistance. *Criminology*, 30(1): 89–104.
258. Shover, N. (1983) The Later Stages Of Ordinary Property Offender Careers. *Social Problems*, 31(2): 208–18.
259. Shover, N. (1996) *Great Pretenders*, Oxford University Press, Oxford.
260. Sommers, I., Baskin, D, Fagan, J. (1994) Getting out of the life: Crime desistance by female street offenders. *Deviant Behavior*, 15 (2): 125–150.
261. Stall, R, Biernacki, P. (1986) Spontaneous Remission from the Problematic Use of Substances: An Inductive Model Derived from a Comparative Analysis of the Alcohol, Opiate, Tobacco, and Food/Obesity Literatures. *International Journal of the Addictions*, 21: 1–23.
262. Steffensmeier, D. J. et al. (1989) Age and the Distribution of Crime. *American Journal of Sociology*, 94: 803–31.

263. Stevens, A. (2012) 'I am now the person I was always meant to be': Identity reconstruction and narrative reframing in therapeutic community prisons. *Criminology and Criminal Justice*, 12(5): 527–547.
264. Stone, R. (2016) Desistance and identity repair: Redemption narratives as resistance to stigma. *British Journal of Criminology*, 56: 956–975.
265. Struthers, C. W, Santelli, G. A, Khoury, C. (2014) The role of victim embarrassment in explaining why apologies affect reported (but not actual) forgiveness. *Journal of Language and Social Psychology*, 33: 517–525.
266. Tidball, K, Krasny, M. (2014) *Grinning in the Red Zone*. New York: Springer.
267. Tracy, A, Smith, L. G, Steurer, S. (1998) Standing Up for Education: New CEA study seeks to definitively show Correlation Between Education and Reduced Recidivism. *Corrections Today*, 60: 144–147.
268. Tremblay, R. E. (1994) Desistance from Crime: Towards a Life–Course Perspective. Discussant Paper presented at the International Society for the Study of Behavioral Development, Amsterdam, June 28–July 2.
269. Trkulja, T. (2015) Social resilience as a theoretical approach to social sustainability. *Defendologija*, 36(2): 47–60.
270. Tucker, S, Cadora, E. (2003) *Justice Reinvestment*. New York: Open Society Institute.
271. Turiel, E. (2014) Morality, epistemology, development, and social opposition. In: M. Killen, J. G. Smetana (eds) *Handbook of moral development* (2nd ed.). New York, NY: Psychology Press, 3–22.
272. Türken, S. (2017) Explorations of Neoliberal Influence on Subjectivity in Norwegian and Turkish Societies. Series of dissertations submitted to the Faculty of Social Sciences. Oslo: University of Oslo. No. 625.
273. Turner, II, B. L. (2003) Illustrating the coupled human–environment system for vulnerability

- analysis: three case studies. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100(14): 8080–8085.
274. Uggem, C, Piliavin, I. (1998) Asymmetrical causation and criminal desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 88(4): 1399–1422.
275. Ungar, M. (2011) Why Apologies are Overrated I am so sorry for the harm I have caused Rather than seeking forgiveness, how about making things right instead? *Psychology Today*.
www.psychologytoday.com/blog/nurturingresilience/201103/why-apologies-are-overrated-i-am-so-sorry-the-harm-i-have-caused. (pristupljeno: 13.05.2017).
276. Vallerand, R. J. (1997) Towards a hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation. In: M. P. Zanna (ed) *Advances in experimental social psychology*, San Diego, CA: Academic Press.
277. Van Biema, D. (1999) Should all be forgiven? *Time*, March 22.<http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,22227,00.html>. (pristupljeno: 06.03.2019.)
278. Van Dijk, J. (2009) Free the Victim: A Critique of the Western Concept of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16(1): 157–177.
279. van Oyen Witvliet, S, Ludwig, E.T, Vander Laan, L. K. (2001) Granting forgiveness or harboring grudges: Implications for emotion, physiology, and health. *Psychological Science*, 12(2): 117–123.
280. Van Stokkom, B. (2002) Moral emotions in restorative justice conferences: Managing shame, designing empathy. *Theoretical Criminology*, 6(3): 339–360.
281. Vines, E. P. (2007) The Power of Apology: Mercy, Forgiveness or Corrective Justice in the Civil Liability Arena? UNSW Law Research Paper No. 2007–30; *Public Space: The Journal of Law and Social Justice*, 1(1).

282. Vinthagen, S, Johansson, A. (2013) Everyday Resistance: exploration of a concept and its theories. *Resistance Studies Magazine*, 1.
283. Visher, C. A, Baer, D, Naser, R. (2006) *Ohio Prisoners' Reflections on Returning Home*. Washington, DC: The Urban Institute.
284. Visher, C. A, Travis, J. (2003) Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual Review of Sociology*, 29(1): 89–113.
285. Vogel, C., Moser, S, Kasperson, R, Dabelko, G. (2007) Linking vulnerability, adaptation, and resilience science to practice: Pathways, players, and partnerships. *Global Environmental Change*, 17(3–4): 349–364.
286. Von Lindern, E, Lymeus, F, Hartig, T. (2017) The Restorative Environment: A Complementary Concept for Salutogenesis Studies. In: *The Handbook of Salutogenesis* (eds) Mittelmark, M. et al (eds). Springer.
287. Vukićević, J. (2015) *Kulturna konceptualizacije zdravstvenih rizika kao sredstvo društvene kontrole na primeru zakonskog regulisanja upotrebe alkohola i duvana u savremenoj Srbiji*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu. Mentor: dr Bojan Žikić redovni profesor.
288. Vukotić, V. (2014) Antiliberalizam liberala. U: V. Vukotić et al. (eds) *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 9–27.
289. Walker, B. H. et al. (2004) Resilience, adaptability and transformability in social–ecological systems. *Ecology and Society*, 9(2): 5.
290. Walker, B., Salt, D. (2012) *Resilience practice: Building capacity to absorb disturbance and maintain function*. Washington, D. C.: Island Press.
291. Walker, B.H, Salt, D. (2006) *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington, D.C.: Island Press.

292. Walker, J, Cooper, M. (2011) Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation, *Security Dialogue*, 42(2): 143–160.
293. Ward, T, Maruna, S. (2007) *Rehabilitation: Beyond the risk paradigm*. New York, NY: Routledge.
294. Ward, T, Stewart, C. (2003) Criminogenic needs and human needs: A theoretical model. *Psychology, Crime and Law*, 9(2): 125–143.
295. Warr, M. (1998) Life–course transitions and desistance from crime. *Criminology*, 36(2): 183–216.
296. Weaver, B, Barry, M. (2014) Risky business? Supporting desistance from sexual offending, In: K. McCartan (ed) *Responding to Sexual Offending*. Palgrave Macmillan Publisher, 153–170.
297. Weaver, B. (2012) The relational context of desistance: some implications and opportunities for social policy. *Social Policy and Administration*, 46(4): 395–412.
298. Weaver, B. (2013) *The Story of the Del: From Delinquency to Desistance*. Glasgow: University of Strathclyde.
299. Weitekamp, E. G. M, Kerner, H. J. (1994) Epilogue: Workshop and Plenary Discussions, and Future Directions. In *Cross–National Longitudinal Research on Human Development and Criminal Behavior*, edited by Elmar G. M. Weitekamp & Hans–Jurgen Kerner. Dordrecht: Kluwer Academic.
300. Welsh, M. (2014) Resilience and responsibility: governing uncertainty in a complex world. *The Geographical Journal*, 180(1): 15–26.
301. Werner, E. E. (1995) Resilience in development. *Current Directions in Psychological Science*, 4(3): 81–85.
302. Wildeman, C. (2010) Paternal incarceration and children’s physically aggressive behaviors: Evidence from the Fragile Families and Child Wellbeing Study. *Social Forces*, 89(1): 285–310.

303. Wilson, G. (2012) *Community resilience and environmental transitions*. London: Earthscan/Routledge.
304. Witvliet, C, Ludwig, T. E, Vander Laan, K. (2001) Granting forgiveness or harbouring grudges: Implications for emotion, physiology, and health. *Psychological Science*, 12(2): 117–123.
305. Worthington, E. L, Jr. (2003). *Forgiving and Reconciling: Bridges to Wholeness and Hope*. Downers Grove, IL: Inter Varsity Press.
306. Worthington, E. L, Jr., Wade, N. G. (1999) The social psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 18(4): 385–418.
307. Worthington, E. L. Jr., Scherer, M. (2004) Forgiveness is an emotion–focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses. *Psychology and Health*, 19(3): 385–405.
308. Zamble, E, Quinsey, V. L. (1997) *The Criminal Recidivism Process*. Cambridge: Cambridge University Press.
309. Zebrowski, C. (2009) Governing the network society: A biopolitical critique of resilience. *Political Perspectives*, 3(1): 1–38.
310. Zehr, H. (1980) Mediating the victim offender conflict. Elkert, In: *Mennonite Central Committee Office on Criminal Justice*.
311. Zehr, H. (1985) *Retributive justice, restorative justice*. Mennonite Central Committee. US Office of Criminal Justice.
312. Zehr, H. (1990) *Changing lenses*. Scottsdale, PA: Herald Press.
313. Ziervogel, G, Pelling, M, Cartwright, A. (2017) Inserting rights and justice into urban resilience: a focus on everyday risk. *Environment and Urbanization*, 29(1): 3–14.

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије

159.923
343.8:343.261-052
316.6

ПАВИЋЕВИЋ, Оливера, 1964-

Otpornost : asimetrije makro-diskursa i mikro procesa / Olivera Pavićević, Aleksandra Bulatović, Ljeposava Ilijić. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019 (Beograd : Pekograf). - 248 str. ; 21 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 219-248.

ISBN 978-86-80756-20-2

1. Булатовић, Александра, 1971- [аутор]

а) Отпорност (психологија) б) Затвореници -- Социјална интеграција
в) Друштвено понашање

COBISS.SR-ID 277307404